

Серія II — „ЗАПИСКИ ЧСВВ“ — Секція I
Series II — „ANALECTA OSBM“ — Sectio I

о. Іриней І. Назарко ЧСВВ

Святий Володимир Великий

Володар і Христитель Руси-України

(960 — 1015)

Р И М 1 9 5 4

ОО. ВАСИЛІЯНИ — Piazza Madonna dei Monti 3.

„Записки ЧСВВ“ — „Analecta OSBM“
Секція I Sectio

Series II. — «ANALECTA OSBM» — «ЗАПИСКИ ЧСВВ» — Серія II.

СЕКЦІЯ I SECTIO

П Р А Ц І — О Р Е Р А

ТОМ IV

о. Іринеї І. Назарко ЧСВВ

СВЯТИЙ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ

Володар і Христитель Руси-України

Rev. Ireneus NAZARKO OSBM
SAINT VLADIMIR THE GREAT
Sovereign and Baptist of the Rus-Ukraine

ROME

Серія II — „ЗАПИСКИ ЧСВВ“ — Секція I
Series II — „ANALECTA OSBM“ — Sectio I

о. Іриней І. Назарко ЧСВВ

Святий Володимир Великий

Володар і Христитель Руси-України

(960 — 1015)

diasporiana.org.ua

Р И М 1 9 5 4

ОО. ВАСИЛІЯНИ — Piazza Madonna dei Monti 3.

Можна друкувати

Рим, з Генеральної Курії ОО. Василян, дня 24. VII. 1954.

о. Павло П. Миськів ЧСВВ

Протоархимандрит

Дозволяється друкувати

Рим, від Вікаріату Міста, дня 27. VII. 1954.

† Алойсій Траля

Кесарійський Архиеп.-Намісник

Святой Владимир Великий
(за реконстр. Г. Газарина)

*Світлій пам'яті
Основника й першою Редактора
„Записок Чина св. Василя В.“
о. др. Йосафата Скрутеня ЧССВ
старшою Брата в Чині
і провідника в науковій праці,
присвячує цю скромну студію*

Автор

ПЕРЕДМОВА

Хоч як дивно виглядає, однак в українській мові немає досі поважного наукового синтетичного твору про життя і діяльність св. Володимира Великого, як володаря і хрестителя України. Щобільше, переглядаючи нижче поданий, досить обширний список бібліографії до тієї праці — завважуємо, що і в інших мовах, а навіть у російській, вичерпна і повна праця-монографія на цю тему не існує. Це справді дивне явище, коли глядіти на постать св. Володимира та його значення в цілій східньо-європейській історії, а в історії України зокрема. Коли візьмемо до уваги те, що св. Володимир сидів на київському столі, звідки й правив цілою своєю імперією, то наше здивування і запит у першу чергу звертається в сторону української історіографії. Але коли відмітимо те, що і Московщина за всяку ціну старається продовжити історію своєї імперії в глибину віків, створюючи навіть знану теорію мандрівки столичного города з Києва у Москву, а згодом у Петроград, то наше здивування ще збільшиться. Що більше, нам стає вже просто незрозумілим це явище, коли розважуємо, що саме від дій св. Володимира датується християнство в цілій східній Європі.

Про причини цього дивного явища можна б писати багато, та це вийшло б поза рамки цієї передмови. Вистачить кілька завваг. Коли брати справу зі сторони української історіографії, то причина лежить у зовнішніх обставинах. Що за українською «Похвалою каганові Володимирові» митроп. Іляріона не пішов цілий ряд творів, треба вважати політичну розгубленість і крамолу, що постала в Україні за наслідників Володимира, а згодом занепад Київської Держави взагалі. Наслідки цього занепаду діють до сьогодні. Україна знайшлася в обставинах фізичної неможливості розробляти цю тематику в окупаційній дійсності. Відгребувати справи минулої слави не лежало ніяк в інтересах окупанта, що спихав українську дійсність до рямців периферії, провінції, колонії. Колонії ж не сміють мати своєї історії, своєї минулості, але тільки сучасну ужиточність. І це перерішило справу Володимира на українському ґрунті аж до наших днів.

Коли ж глядіти за причинами, що і московська імперіялістична історіографія не спромоглася на епохальний твір про св. Володимира, а тільки на розрібку цілого ряду поодиноких пи-

Передмова

тань, і то часто українськими людьми, що мусіли писати в російській мові, то, на нашу думку, причини лежать у тому, що Москва боялася розглядати в об'єктивно-науковому тоні всю правду про Володимира, бо тоді ця правда перестала б служити штучній історіософічній схемі московської історіографії. Звідси цей інтерес до подробиць, до монографії поодиноких питань, уникаючи за всяку ціну синтези. Тільки в таких фрагментах св. Володимир може служити московським імперіялістичним плянам.

На кінець церковна історіографія, що потрактувала так по мацошиному свого «рівноапостольного христителя» руководилась рівно ж достаточними причинами. Східньо-європейська церковна дійсність, а українська зокрема, розщеплена на дві: католицьку і православну. Обі доходячи до своїх джерел — сходять аж до Володимира та стараються знайти тут своє коріння. В часах, коли людство почало більше й науково цікавитися своїм минулим, в тому і церковним, католицька сторона в східній Європі знайшлася в дуже непригожих обставинах та диспропорції сил згідно сильнішої православної. Католицька історіографія була фізично дуже незаметна, щоб опрацювати цю тему із свого становища та заложити наукові основи під остаточну синтезу. Звідси в наших часах на цю тему писалось мало, головню тому, що заіснував цілий ряд монографій поодиноких питань, які навітлювали її зі сторони православної. Головню українська церковна історіографія не мала відваги порушити цієї теми, щоб не викликувати полеміки з сильнішою числом і бібліографією православною стороною.

Коли ж шукати за причинами, чому православна українська церковна історіографія не підтягнула остаточних висновків та не дала синтези, то їх, мабуть, треба шукати в тому, що в поступі розробки цієї теми залишилося ще багато неясних, що більше, несприятливих для православної сторони фактів, так що було дуже ризиковним витягати остаточні висновки та давати синтезу. Що більше, було потраплено на багато явищ, що захитували православну інтерпретацію цього питання, а сприяли католицькій.

Так справа залишилась невирішеною, щобільше, замоталася в цілому лісі поглядів та гіпотез. І на цьому стоїмо сьогодні. Тому з правдивим признанням треба повітати роботу о. д-ра Іриней Назарка, ЧСВВ, що саме зробив спробу такої синтези на основі дослідженого тією чи тою стороною, доходячи до інтересних, хоча і не остаточних, висновків. Автор, що за сучасного стану речей міг би був розробляти дальші подробиці, та уточнювати неясні

Передмова

факти, перескочив цей стан та зробив спробу реконструкції образу на основі існуючих частин, щоб так з цілоти реконструюваного образу доповнити, а принайменше начеркнути ті частини, що ще бракують до цілоти. Це сміливий крок, але методологічно він правильний, коли зробити його послідовно. Те, що московська імперіялістична чи православна сторона не посміла зробити з рації іншого порядку, це зробив автор у тій цілі, щоб посунути справу з мертвої точки вперед та змусити істориків до наукової аналізи бракуючих чи неясних місць і фактів.

Думаємо, що автор здобув цим безперечну заслугу. Зо свідомістю, що випускаємо корисну річ — «Записки ЧСВВ» з приємністю публікують твір о. д-ра І. Назарка, ЧСВВ, між своїми «Працями», будучи вповні свідомі вище сказаного, що визначає цілі, межі та досяги тієї праці.

Рим, 15. VII. 1954

В день св. Володимира

РЕДАКЦІЯ «ЗАПИСОК ЧСВВ»

ДЖЕРЕЛА і БІБЛОГРАФІЯ

І. ДЖЕРЕЛА

- Ademarus, Historiarum libri tres, M. P. L., CXXI.**
- Annales Hildesheimenses, M. G. H., III.**
- Cedrenus Georgius, Compendium Historiarum, M. P. G., CXXII.**
- Damianus Petrus S., Vita S. Romualdi, M. P. L., CXLIV.**
- Długosz Joannes, Historia Poloniae, t. XII. Lipsiae 1711.**
- Historia Welforum Weingartensis, M. G. H., XXI.**
- Житіє блаженнаго Володимера, ЧОИДР, М. 1848, ч. 7.**
- Leo Diaconus, Historiae, M. P. G., CXVII.**
- Масуди — Гаркавий А., Неизданное свидѣтельство Масуди о походѣ Русскихъ на Царьградъ, ЖМНП., Спб. 1872, IV.**
- Мискаввейки — Флоровскій А., Извѣстія о древней Руси арабскаго писателя X—XI вв. и его продолжателя, „Seminarium Kondakovianum“, т. I, Прага 1927.**
- Память и похвала князю Русьскому Володимеру — Мниха Якова (у Голубинскаго, „Исторія Русской Церкви“, т. I, ч. 1, с. 238 і дальше).**
- Повесть Временныхъ Лет. Подготовка текста Д. С. Лихачева, М.—Л. 1950, т. I—II.**
- Полное собраніе русскихъ Лѣтописей, Спб. 1863, т. I—XVII.**
- Porphyrogenetes Constantinus, De administrando Imperio, M. P. G., CXII.**
- Porphyrogenetes Constantinus, De caeremoniis aulae Byzantinae, M. P. G., CXII.**
- Розенъ, баронъ В. Р., Императоръ Василій Болгаробойца. Извлечение изъ Лѣтописи Яхьи Антіохійскаго. ЗИАН 44, Спб. 1883.**
- Сказаніе о страданіи свв. Бориса и Глѣба — Мниха Якова. „Христіанское чтеніе“ 1849, ч. 2.**
- Слово о законѣ и благодати, митроп. Иларіона. (У Голубинскаго, т. I, ч. 1, М. 1901, с. 121 і дальше).**

Джерела і бібліографія

Snorre Sturleson, Heimskringla Saga, ed. Peringskjödl., Stockholm 1697.

Степенная Книга царскаго Родословія, ПСРЛ, т. XXI.

Татищевъ В., Исторія Россійская съ самихъ древнѣйшихъ временъ, Москва 1768—1784.

Thietmarus Merseburgensis, Chronicon, M. G. H., t. III.

Троицкая Летопись. Реконструкция текста М. Д. Приселков, М.-Л. 1950.

Устюжский Летописный Свод (Архангелогородский Летописец), редак. К. Н. Сербина, М.-Л. 1950.

Zonaras Joannes, Epitome historiarum, M. P. G., CXXXIV.

Migne — Patrologia Graeca.

Migne — Patrologia Latina.

Monumenta Germaniae Historica.

Monumenta Poloniae Historica.

Welykyj A., Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainiae illustrantia, Roma 1953, t. I.

II. БІБЛІОГРАФІЯ

- Abraham, W.** Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi, Lwów 1904.
- Acohig de Daron** Historie Universelle. Traduct., Paris 1917.
- Амвросій, арх.** Исторія Російской Іерархіи, Москва 1807—1815, т. I-II.
- Ammann, A.** Ost-slavische Kirchengeschichte, Wien 1950.
- Ammann, A.** Storia della Chiesa Russa, Torino 1948.
- Ammann, A.** Wladimir dem Apostelgleichen zum Gedächtnis, „Orient. Christ.“, Per. V, 1—2, Rom 1939.
- Андрусяк, М.** Критичні завваги до книжки Т. Коструби: Володимир Вель — будівничий укр. держави, „Новий Час” II, 3, 1938.
- Андрусяк, М.** Історія України, Прага 1941.
- Андрусяк, М.** Тризуби і двозуби, „Енцикл. Українознавства” I, Мюнхен-Нью-Йорк 1949.
- Андрусяк, М.** „Назва Україна”, Чикаго 1951.
- Андрусяк, М.** У 700-ліття Львова, „Наш Львів”, Нью-Йорк 1953.
- Андрусяк, М.** Тризуб, „Вернигора” I, Мюнхен 1947.
- Andrusiak, N.** Review: The origin of the Word: “Rus”. “Speculum”, XXVIII, 3, Cambridge, Mass. 1953.
- Аристовъ, Н.** Хрестоматія по русской исторіи, Варшава 1870.
- Бавмгартен, Н.** Св. Володимир і хрещення Руси. „Богословія”, т. VIII, кн. 3-4, Львів 1930.
- Багалій, Д.** Нарис української історіографії, т. I: Літописи, Київ 1923.
- Balzer, O.** Genealogia Piastów, Kraków 1895.
- Бараць, Г.** Библейско - Агадыческія Параллели къ лѣтописному сказанію о Владимирѣ Святѣмъ, Киевъ 1908.
- Бартольдъ, В.** Новое мусульманское извѣстіе о Русскихъ, ВОИРА, IX, 1-8, 1895.
- Бахрушин, С.** К вопросу о крещении Киевской Руси. „Историк-Марксист” 2 (60) Москва 1937.

Джерела і бібліографія

- Баумгартенъ, Н.** Добронѣга Владиміровна, королева польская, дочь св. Владиміра. „Благовѣсть” I, 2-3, Париж 1930.
- Baumgarten, N., de** Saint Vladimir et la conversion de la Russie, „Orientalia Christ.,” XXVII, 1, Roma 1932.
- Baumgarten, N., de** San Vladimiro e la conversione della Russia, Roma.
- Baumgarten, N., de** Chronologie ecclesiastique des tѣrres Russes du X au XIII s., „Orient. Christ.” XVII, 1, Roma 1930.
- Baumgarten, N., de** Gѣnѣalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siѣcle, „Orient. Christ.” IX, 35, Roma 1927.
- Baumgarten, N., de** Le dernier mariage de Saint Vladimir, „Orient. Christ.” XVIII, 61, Roma 1930.
- Baumgarten, N., de** Olaf Tryggwison, roi de Norvѣge et ses relations avec St. Vladimir de Russie, „Orient. Christ.” XXIV, 73, Roma 1931.
- Берте-Деларгдъ, А.** Какъ Владиміръ осаждалъ Корсунь. „Изв. Отд. Русс. Языка”, XIV, Спб. 1909.
- Бестужевъ, Рюминъ, К.** О составѣ русскихъ лѣтописей. „Лѣтопись Зан. Археогр. Комисіи”, IV, Спб. 1868.
- Беляевъ, Н.** Рюрикъ Ютландскій и Рюрикъ начальной лѣтописи, Прага 1929.
- Біднов, В.** Дослїдження церковної історії в православних країнах. „Духовний Сіач”, IV, Кремінець 1931.
- Бодянскій, Е.** Житіє св. Бориса и Глѣба чрезъ Нестора, Москва 1859.
- Бравн, Ф.** Варяги на Руси. „Бесіда” (4-6), Берлін 1926.
- Brian-Chaninov, N.** L'eglise russe, Paris 1928.
- Бугославский, С.** К литературной истории „Памяти и похвали” князю Владимиру. „Изв. Рус. Языка”, XXIX, Ленинград 1925.
- Васильевскій, И.** Русско-византійскіе отрывки, Москва 1876.
- Васильевскій, В.** Древняя торговля Кіева съ Регенсбургомъ. „Журн. Мин. Нар. Просв.”, Спб. 1888.
- Васильевскій, В.** Русско-византійскія изслѣдованія. „Літоп. Зан. Арх. Ком.”, IX, 2, Спб. 1893.

Джерела і бібліографія

- Васильевскій, В.** Византия і Печенѣги. ЖМНП. 12, Спб. 1872.
- Vaillant, A.** Manuel du vieux sláve, Paris 1948, t. I-II.
- Вернадскій, Г.** Звенья русской культуры. „Евр. Изд. 1928.
- Винтер, Е.** Византия та Рим у боротьбі за Україну, 955—1939. „Життя і Чин”, 4, Прага 1944.
- Вороновъ, А.** Латинскіе Миссіонеры въ Кіевской Руси в X и XI вѣкѣ. „Труды Ист. Общ. Нестора”, III, Спб. 1879.
- Возняк, М.** Історія української літератури, т. I-II, Львів 1920.
- Harasiewicz, M.** Annales Ecclesiae Ruthenae, Leopoli 1862.
- Гаркави, А.** Разказы мусулманскихъ писателей о славянахъ и Русскихъ, Спб. 1870.
- Hergentröther, J.** Photius, Patriarch von Constantinopel, Regensburg 1867.
- Hergentröther, J.** Monumenta graeca ad Photium, Ratisbonae 1869.
- Herman, Ae.** De fontibus iuris ecclesiastici Russorum, Roma 1936.
- Глазуновъ, М.** Храмы, построенные св. Владиміромъ и другими въ его время. „Труды”, 2, Спб. 1888.
- Голубинскій, Є.** Історія Русской Церкви, т. I, ч. 1-2, т. II, ч. 3-4, Москва 1901—1917.
- Голубинскій, Є.** Історія канонизаціи святыхъ в русской Церкви, М. 1903.
- Голубинскій, Є.** Крещеніе святой Руси. „Сергіевскіе Листки”, 7, Париж 1931.
- Голубовскій, П.** Хроника Дитмара, какъ источникъ для русской исторіи. „Кіевск. Унив. Извѣстія”, II, 2, Кіевъ 1878.
- Голубовскій, П.** Історія Смоленской земли до начала XV ст., Кіевъ 1895.
- Honigmann, E.** The Foundation of the Russian Metropolitan Church according to Greek Sources. “Byzantion” XVII, 1944-45.
- Греков, Б.** Киевская Русь, М.-Л. 1944.
- Гришкова, П.** Євгеніевская Псалтырь какъ памятникъ русской письменности XI в., ИОРЯС, XXIX, 1925.
- Грушевскій, М.** Очеркъ исторіи Кіевской земли, 1891.

Джерела і бібліографія

- Грушевський, М. Виїмки з жерел до історії України-Руси, Львів 1895.
- Грушевський, М. Історія України-Руси, т. I, Львів 1904.
- Грушевський, М. Ілюстрована історія України, Київ 1925 і 1933.
- Грушевський, М. З історії релігійної думки на Україні, Львів 1925.
- Gelzer, H. Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden, Leipzig 1902.
- Gross, S. La tradition islandaise de St. Vladimir. „Revue des Etudes Slaves“, XI, 3-4, Paris 1931.
- Danzas, J. St. Vladimir et les origines du Christianisme en Russie, Paris 1939.
- Diels, P. Altkirchenslavische Grammatik, Heidelberg 1922, t. I-II.
- Доброклонський, А. Руководство къ исторіи Русской Церкви, Рязань 1889.
- Довнаръ-Запольскій, М. Очеръ исторіи Кривичской и Дреговичской земель до конца XIII стол., Киевъ 1891.
- Dölger, F. Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A.: Regesten, I. Teil, München-Berlin 1924.
- Дорошенко, Д. Короткий курс історії України, Катеринослав-Ляйпціг 1923.
- Дорошенко, Д. Нарис історії України, Праці Укр. Наук. Інституту, т. IX і т. XVIII, Варшава 1932-33, т. I-II.
- Дорошенко, Д. Огляд української історіографії, Прага 1923.
- Дорошенко, Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви, Виннипег 1949.
- Dvornik, F. Les légendes de Constantin et de Methode vues de Byzance, Prague 1933.
- Dvornik, F. Les Slaves, Byzance et Rome au IX siècle, 1926.
- Єфименкова, О. Початковий підручник українсько-московської історії, Харків 1919.
- Ebert, M. Zu den Beziehungen der Ostprovinzen mit Skandinavien, Riga 1914.
- Ediger, T. Rußlands älteste Beziehungen zu Deutschland, Frankreich und der römischen Kurie, Halle 1911.

Джерела і бібліографія

- Завитневичъ, В. О мѣстѣ и времени крещенія св. Влади-
мира и о годѣ крещенія Кіевлянъ. „Тру-
ды”, 7, Кієвъ 1888.
- Завитневичъ, В. Владимиръ Святой какъ политическій
дѣятель, Кієвъ 1890.
- Зайікуп, W. Chrześcianaństwo w Europie Wschodniej
w połowie X wieku. „Elpis“ I, Warszawa
1926.
- Заїкин, В. Князь Ярополк I. „Нова Зоря”, III, 43,
Львів 1928.
- Заїкин, В. Спір про початки Руси. „Записки ЧСВВ”
III, 3-4, Львів 1930.
- Заїкин, В. Початки християнства в Київській Русі-
Україні. „Нова Зоря”, III, 59, Львів 1928.
- Заїкин, В. Походження і розміщення східних Сло-
вян. „Мета”, 2, Львів 1931.
- Зайікуп, W. Zarys dziejów ustroju Kościoła wschodnio-
słowiańskiego. „Archiw. Tow. Nauk”, I,
Lwów 1939.
- Заїкин, В. На світанку нашої історії. „Нова Зоря”,
V, 30, Львів 1930.
- Заїкин, В. Християнство на Україні за часів кн.
Ярополка I (969—979). „Записки ЧСВВ”,
т. III, в. 1-2, 1928, і 3-4, Львів 1930.
- Заїкин, В. Християнство въ восточной Европѣ в пол.
X в. „Елпіс”, 4, Варшава 1926.
- Заїкин, В. Микола Коробка і його розвідка про дже-
рело руського християнства. „Богосло-
вія”, IV, 4, Львів 1926.
- Zernov, N. Vladimir and the origin of the Russian
Church. “The Slavonic Review” XXVIII,
70-71, London 1949-50.
- Зимин, А. Памятники права киевского государства,
Москва 1952.
- Зимин, А. Памятники права феодально-раздроб-
ленной Руси XII—XVII вв., М. 1953.
- Златарскій, В. Історія болгарской державы, Софія 1924.
- Иконниковъ, В. Скептическая школа въ русской исторіо-
графіи, Кієвъ 1871.
- Ісаїв, П. Роля Візантії в упадку української дер-
жавности. „Проблеми”, 3, Мюнхен 1947.
- Ісаїв, П. Чи Володимир Великий був коронова-
ний? „Шлях”, X, 33-36. Філадельфія 1949.
- Ісаїв, П. Звідки Русь-Україна прийняла христия-
нство? Філадельфія 1952.

Джерела і бібліографія

- Истринъ, В.** Замѣчанія о началѣ русскаго лѣтописа-
нія. ИОРЯС. 1921—1924.
- Ишак, А.** Догматика нез'єдиненого Сходу, Львів
1929.
- Ишак, А.** Лекціі по східному церковному праву,
Львів 1931-32.
- Ждановъ, И.** Русскій билевой епосъ, 1901.
- Jiresek, C.** Geschichte der Bulgaren, Prag 1876.
- Jugie, M.** Theologia dogmatica christianorum Ori-
entalium, Roma 1936, t. I-II.
- Jugie, M.** Les origines romaines de l'Eglise russe.
„Echos d'Orient“, 7-8, 1937.
- Калинниковъ, В.** Митрополитъ и епископы времянъ св.
Владимира. „Труды“, 2, Кіевъ 1888.
- Калугинъ, О.** Иларіонъ, митрополитъ Кіевскій, и его
церковно-учительныя произведенія, Спб.
1894.
- Karamzin, M.** Histoire d'Empire de Russie. Trad. franc.
de St. Thomas et Zauffret, Paris 1819, t. I.
- Карташевъ, А.** Св. Великій князь Владиміръ-отець рус-
ской культуры, Париж 1938.
- Clarke, H.** History of Thites, London 1891.
- Ключевскій, В.** Древне-русскія житія святыхъ какъ
историческій источникъ, Москва 1871.
- Ключевскій, В.** Курс русской истории, Москва 1937,
т. I-V.
- Ковалевскій, П.** Историческій путь Россіи. Синтез рус-
ской истории по новейшим данным
науки, Париж 1949.
- Кордуба, М.** Найважніший момент в історії України,
Львів 1931.
- Кордуба, М.** Історія Холмщини й Підляшшя, Краків
1941.
- Коробка, Н.** Къ вопросу объ источникѣ русскаго
христіанства. ИОРЯС, XI, 1906, 2.
- Коструба, Т.** Нариси з церковної історії України
X—XIII стол., Львів 1933.
- Коструба, Т.** Вік кн. Святослава Хороброго. „Життя
і Знання“, X, Львів 1937.
- Коструба, Т.** Карпатські просмики як шляхи сполуки
в IX—XIII стол. „Голос Підкарпаття“, 11,
1942.
- Коструба, Т.** Нарис історії України (в рукописі), Львів
1943.

Джерела і бібліографія

- Коструба, Т.** Віра наших предків. „Добра Книжка”, Інсбрук 1946.
- Коструба, Т.** Католицька правдивість Володимира Вел., „Світло”, XV, 5, Торонто 1953.
- Коструба, Т.** Князь Олег „Віщий”. „Нова Зоря”, X, 8, Львів 1935.
- Коструба, Т.** Володимир Вел. — будівничий укр. держави, Львів 1938.
- Коструба, Т.** Белз і Червенські городи. „Княжий Белз”, Львів 1936.
- Коструба, Т.** Київський митрополит Іван. Одна з найцікавіших постатей із часів Володимира В. і Ярослава М. (1008). „Календар Української Родини”, Торонто 1950.
- Костомаровъ, Н.** Історія Росії, Спб. 1873-74.
- Костомаровъ, Н.** Историческія монографіи и изслѣдованія, Спб. 1905, т. I-XIV.
- Koch, H.** Byzanz, Ochrid und Kiev 987—1037. „Kyrios”, IV, 1938.
- Кревецький, І.** Початки Християнства на Україні. „Нова Зоря”, V, 44, Львів 1930.
- Кревецький, І.** Спир про початки української нації. „Нова Зоря”, VI, 21, Львів 1931.
- Кревецький, І.** Українські джерела церковного права. „Нова Зоря”, VI, 23, Львів 1931.
- Кревецький, І.** Берестейська Церковна Унія в правосл. марксистівським освітленні. „Нова Зоря”, VI, 51, Львів 1931.
- Крип'якевич, І.** Історія України, Львів 1920.
- Крип'якевич-Голубець,** Велика Історія України. Вид. Тиктора, Вінніпег 1948.
- Krug, P.** Chronologie der Byzantiner, St. P. 1810.
- Крупницький, Б.** До методологічних проблем української історії. УВАН, 1946.
- Kul'bakin, S.** Mluvnické jazyka staroslovenského, Praha 1948.
- Лаба, В.** Біблійна Герменевтика, Львів 1933.
- Laehr, G.** Die Anfänge des russischen Reiches, Berlin 1930.
- Лебединцевъ, П.** Когда и гдѣ совершилось крещеніе киевлянъ при св. Владимірѣ. „Кіевская Старица”, 9, Кієвъ 1887.
- Ledit, J.** Bulletin d'Histoire Sláve. „Orient. Christ.”, XXVI, 2, 1932; XXXII, 1933.

Джерела і бібліографія

- Leib, B.** Rome, Kiev et Byzance a la fin du XI siècle, Paris 1924.
- Левицький, Г.** Галицько-руська бібліографія, 2 т., Львів 1888—1895.
- Левицький, Н.** Къ вопросу о времени крещенія св. Владимира и Руси. „Христіанское Чтеніе”, IV, 1888.
- Линниченко, М.** Современное состояніе объ обстоятельствахъ крещенія Руси, Киевъ 1886, ТКДА, 12.
- Липинський, В.** Релігія і Церква в історії України”, Філадельфія 1925.
- Лобода, А.** Русскія былины о сватовствѣ Червенскіе городы, Варшава
- Лонгиновъ, А.** Gramatyka starsłowiańska, L
- Łoś, Z.** Церковний Устав князя Володимира Вел., Львів 1925.
- Лотоцький, О.** Церковно-правні основи автокефалії. „Елпіс”, 5, Варшава 1931.
- Лотоцький, О.** Українські джерела церковного права, Варшава 1931.
- Лужницький, Г.** Світська Церква. „Календар Української Родини”, Мондер 1949.
- Лужницький, Г.** Забороло Христової Правди. „Слово Доброго Пастиря” ч. 4, Нью-Йорк 1950.
- Лужницький, Г.** Історія Всеукраїнської Церкви (рукопис), Філадельфія 1950.
- Лященко, А.** Летописныя сказанія о смерти Олега Вѣщаго. „Изв. Акад. Наук” XXIX, 1924.
- Лященко, А.** Сага про Олафа Тріггвасона й літописне оповідання про Ольгу. „Україна”, 18 (4), Київ 1926.
- Мавродин, В.** Образование древнерусского государства, Л. 1945.
- Макарій, арх.** Історія Русской Церкви, Спб. 1864—1883, т. I—XII.
- Макарій, арх.** Історія Христіанства въ Россіи до Равноапостольнаго князя Владимира, Спб. 1864.
- Малишевскій, И.** Варяги въ начальной історіи христіанства въ Кіевъ. „Труды”, 12, Кіевъ 1887.
- Малишевскій, И.** Когда и гдѣ установлено празднованіе памяти св. Владимира 15 Юля. „Труды”, 7, Кіевъ 1888.

Джерела і бібліографія

- Маркевичъ, А. О лѣтописяхъ. „Зап. Одес. Унив.“, XXXIV, Одесса 1882.
- Міллер, М. Нотатки до питання про Тризуб, Женева 1946.
- Міллер, М. Нові знахідки Тризуба. „Чорномор. Збірник“, VII, Одеса 1946.
- Міллер, М. Матеріяли до питання про Тризуб. „Рід і знамено“, I-IV, Франкфурт 1947.
- Mirchuk, I. Ukraine and its people, Munich 1949.
- Moltmann, J. Theofano die Gemahlin Otto II. in ihrer Bedeutung für die Politik Ottos II., Schwering 1878.
- Moritz, H. Die Herkunft der Teofanu, der Gemahlin des Kaisers Otto II., „Byzant. Zeitschrift“, XXXIX, 1939.
- Мошинъ, В. Питанье о првомъ Крштнью Руса. „Богословльє“, 1-2, 1930.
- Мошинъ, В. Варяго-русской вопросъ. „Византинославика“, 1931.
- Мошинъ, В. Християнство на Руси до Владиміра св. „Білградск. Владим. Сборник“, 1939.
- Мутавчіевъ, В. Русско-болгарскія отношенія при Свято-славѣ. К. С. ,IV, 1931.
- Назарко, І. Історія Церкви, її зміст і ціль. „Логос“, т. I, 4; т. II, 2, 1951-52.
- Назарко, І. Митрополит Клим Смолятич і його послання, Філадельфія 1952.
- Назарко, І. Київські монастирі домонгольської доби. 1952. „Логос“, III, 4.
- Некрасовъ, Н. Замѣтка о двухъ статьяхъ въ договорѣ Игоря съ Греками 945 года. ИОРЯС, VII, 1902.
- Нидерле, Л. Быть и культура древнихъ славянъ, Прага 1924.
- Николаев, В. Славянобългарският фактор в християнизация на Киевска Русия, София 1949.
- Никитскій, А. Очеркъ внутренней истории Церкви въ Вел. Новгородѣ. ЖМНП. 2-7, Спб. 1879.
- Никольскій, Н. Къ вопросу объ источникахъ лѣтописнаго сказанія о св. Владимірѣ. „Христ. Чтеніе“, 2, Спб. 1902.
- Никольскій, Н. Повѣсть временныхъ лѣтъ, какъ источникъ русской истории и культуры, Спб. 1930.

Джерела і бібліографія

- Н., П. Чествованіє памяти св. Владиміра на югѣ Россіи и в частности в Кіевѣ. „Труды”, 7, Кіевъ 1888.
- Новицький, В. Розмежування великоруської й української історіографії. „Україна”, 2, 1930.
- Обнорскій, С. Языкъ договоровъ русскихъ съ греками. „Языкъ и мышление”, VI-VII, Кіевъ 1922.
- Огієнко, І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність, Варшава 1927, т. I-II.
- Огієнко, І. Українська Церква, Прага 1942, т. I-II.
- Одинецъ, Д. Княжее и земское право древней Руси. „Труды”, IV. зъзда учених, Білгород 1930.
- Ostrogorsky, G. Geschichte des byzantischen Staates, München 1940.
- Пархоменко, В. Древне-русская княгиня равноапостольная Ольга, Кіевъ 1911.
- Пархоменко, В. Начало христіанства на Руси. Очеркъ изъ исторіи Руси IX—X в., Полтава 1913.
- Пархоменко, В. Три момента начальной исторіи русскаго христіанства. Игор Старый, Владиміръ Святой и Ярославъ Мудрый. ИОРЯС, XVIII, 4, 1913.
- Пархоменко, В. Христіанство Руси до Владиміра Святаго. „Вѣра и Разумъ”, IX, 1912.
- Пархоменко, В. Олег та Игор. До питання про взаємовідносини. „Зап. іст. філ. ВУАН”, IV, 1924.
- Пархоменко, В. О латинскихъ проповѣдникахъ на Руси Кіевской въ X и XI вв. „Чтенія Ист. Т-ва Нестора Лѣтоп.”, I, 1923.
- Пархоменко, В. Початок історично-державного життя на Україні, Київ 1925.
- Пархоменко, В. У истоков русской государственности, Ленинград 1924.
- Пастернак, Я. Коротка археологія західньо-українських земель. „Богословія”, I-II, Львів 1932.
- Пастернак, Я. Початки христіанства на Україні в археологічних пам'ятках. „Нова Зоря” X, 20, Львів 1935.
- Пастернак, Я. Княжий город Львів. „Наш Львів”, Нью-Йорк 1953.
- Пастернак, О. Пояснення герба вел. київського князя Володиміра В., Прага 1941.

Джерела і бібліографія

- Pelesz, J.** Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom, Wien 1878, t. I-II.
- Петров, В.** Походження українського народу, Регенсбург 1947.
- Петровъ, Н.** Древнія изображения св. Владимира. „ТКДА”, 2, 1915.
- Петровський, М.** Нариси з історії України, Харків-Ніжин 1930.
- Pierling, P.** La Russie et la Saint-Siège, Paris 1896.
- Пышин, А.** Исторія русской литературы, Спб. 1898, т. I-III.
- Пйонтковский, А.** Великодержавные тенденции историографии в России. „Историк-Марксист” 1931.
- Погодинъ, М.** Древняя русская история до монгольского ига, 3 т., Москва 1871.
- Погодин, А.** Повесть о хождении апост. Андрея в Руси. „Byzantinoslavica”, VII, 1937-38.
- Погодин, М.** Варяжский периодъ жизни св. Владимира. „Влад. Сборникъ”, Білградъ 1939.
- Полонская, Н.** Къ вопросу о христианствѣ на Руси до Владимира. ЖМНП, 9, 1917.
- Полонська-Василенко, Н.** Київ часів Володимира та Ярослава, Прага 1944.
- Полонська-Василенко, Н.** Княжа доба. Ярополк. „Енцикл. Українознавства”, I, Мюнхен—Нью-Йорк 1949.
- Полонська-Василенко, Н.** Розквіт Київської Держави. „Енцикл. Українознавства”, II, Мюнхен—Нью-Йорк 1950.
- Пресняковъ, А.** Образование великорусского государства, Петерб. 1918.
- Пресняковъ, А.** Лекции по русской истории: „Киевская Русь». Москва 1938, т. I-II.
- Приселковъ, М.** Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв., Спб. 1913.
- Приселковъ, М.** Борьба двухъ мировоззрѣній, Спб. 1923.
- Приселковъ, М.** Киевское государство второй половины X в. по византийскимъ источникамъ. Минскъ 1941.
- Прозоровскій, Д.** О родствѣ св. Владимира по матери. ЗИАН, IV, Спб. 1864.
- Pszywyj, A.** Die Rechtslage der Kirche im Kiewer Staat auf Grund der fürstlichen Statuten, Graz 1950 (докт. дисертація на циклостилі).

Джерела і бібліографія

- Pulle, G.** *Historia Mongalorum. „Studi Italiani di filosofia Indo-Iranica“*, IX, Firenze 1913.
- Rafn, C.** *Les antiquites russes*, Copenhagen 1852.
- Репниковъ, Н.** *О древностяхъ Тьмуторокани. Збірникъ Гордцову, Ленинград 1928.*
- Рибаков, Б.** *Радзімічы. „Працы Арх. Кам. Беларускай Ак. Наук“*, III, 1932.
- Рибаков, Б.** *Анти и Кіевская Русь, 1939.*
- Рыбаков, Б.** *Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв. „Советская Археология“*, 6, М. 1940.
- Ридзевская, Е.** *Легенда о кн. Владимірѣ въ сагѣ объ Олафѣ Тригвисонѣ. Изв. Ак. Наук. 1935.*
- Росейкин, Ф.** *Византия и Словяне. „Бібл. Сб. Ак. Наук“*, 1945.
- Рудницький, Я.** *Нарис граматики старо-церковно-слов'янської мови, Мюнхен 1947.*
- Рудницький, Я. — Січинський, В.** *Назва „Україна“. „Енцикл. Українознавства“*, т. I, Нью-Йорк 1949.
- Сабининъ, П.** *Извлечение изъ саги Олава, сина Триггвиева, короля норвежскаго. „Рус. истор. сборникъ, IV, Москва 1840.*
- Сементовскій, Н.** *Кіевъ, его святыни и древности, Кіевъ 1888.*
- Січинський, В.** *Архітектура старокнязівської доби, Прага 1926.*
- Січинський, В.** *Походження Тризуба. „Укр. Вістник“ II (93), Берлін 1942.*
- Січинський, В.** *Український Тризуб і прапор, Вінніпег 1953.*
- Skrulj, S.** *Drei Fragen aus der Taufe des hl. Wladimir. „Archiv für slavische Philologie“*, XXIX, 1907.
- Сліпий, Й.** *Історичний начерк почитання свв. Кирила й Methodія в Україні. „Богословія“*, XIV, Львів 1936.
- Smal-Stockuj, R.** *Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache, Leipzig 1942.*
- Smal-Stockuj, R.** *The origin of the Word “Rus”. “Slavistica“*, VI, Winnipeg 1949.
- Снегарев, І.** *История на Охридската Архиепископия, София 1924.*

Джерела і бібліографія

- Соболевскій, А.** О крещеніи Руси, Кієвъ 1898.
- Соловьєвъ, С.** Исторія Росіи древнейшихъ временъ, 2 изд., Спб. 1902.
- Сперанскій, М.** Откуда идут старейшіе памятники русской письменности и литературы? „Slavia”, VII, Praha 1928.
- Спицинъ, А.** Торговые пути Кіевской Руси, Спб. 1911.
- Срезневскій, И.** Древніе памятники Русскаго письма и языка, Спб. 1882.
- Срезневскій, И.** Память и похвала князю Владимиру и его житіе по списку 1494 г., Спб. 1849. „Христ. Чтеніе”, II.
- Суворовъ, Н.** Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древне-русскаго права, Ярославль 1888.
- Schlumberger, G.** L'épopée Byzantine à la fin du dixieme siècle, Paris 1925.
- Табінський, П.** Церковний Устав св. кн. Володимира Вел., „Нива”, XXXIII, 12, 7; XXXIV, 1-2, Львів 1938-39.
- Таубе, М.** Римъ и Русь в домонгольскій періодъ X—XIII вв., Майнцъ 1927.
- Таубе, М.** Загадочный родовий знакъ семьи Владимѣра Святого, Прага 1929.
- Taube, M. de** Rome et la Russie avant l'invasion des Tartars IX—XIII siècles, Paris 1947.
- Tisserand, R.** La vie d'un peuple: l'Ukraine, Paris 1933.
- Тихомиров, М.** Источниковедение истории СССР, М. 1940.
- Толстой, И.** Древнѣйшія русскія монеты вел. княжества Кіевскаго, Спб. 1882.
- Томашівський, С.** Угорская Русь. „Укр. народъ в его прошломъ и настоящемъ”, II, 1916.
- Tomashevski, S.** Woher nahm Ukraine das Christentum?, Lemberg 1929.
- Томашівський, С.** Про ідеї, героїв і політику, Львів 1929.
- Томашівський, С.** Звідки Україна приймила христіянство? „Нова Зоря”, IV, 27-28, Львів 1929.
- Томашівський, С.** Вступ до історії Церкви на Україні. „Зап. ЧСВВ”, т. IV, 1-2, Жовква 1932.
- Томашівський, С.** Історія України. Старинні і середні віки. УВУ, Мюнхен 1948.

Джерела і бібліографія

- Успенскій, Ф. Императоръ Василій Болгаробойца, ЖМНП, IV, Спб. 1884.
- Успенскій, Ф. Русь и Византия в X вѣкѣ, Одесса 1888.
- Fedotov, G. Le baptême de St. Vladimir et la conversion de la Russie. „Irenikon“, XV, 5, 1938.
- Филаретъ (Гумилевскій), Исторія Русской Церкви, Спб. 1894, т. I-II.
- Франко, І. Святий Климент у Корсуні, Львів 1906.
- Friesius, E. De episcopatu Kioviensi eiusque praesulibus brevis commentatio, Varsaviae 1763.
- Хвойко, В. Древніе обители Среднего Приднѣпровья, Кіевъ 1913.
- Холмський, І. Історія України, Нью-Йорк—Мюнхен 1949.
- Цухлевъ, Д. История на Българската църква, София 1911.
- Чубатий, М. Західна Україна і Рим в XIII в. у їх змаганнях до церковної унії. ЗНТШ, СХХІІІ, Львів 1917.
- Чубатий, М. Історія Української Церкви (цикло-стиль), Гіршберг 1946.
- Чубатий, М. Українська Католицька Церква, Регенсбург 1946.
- Чубатий, М. Огляд історії українського права, Мюнхен 1947, т. I-II.
- Шахматовъ, А. Корсунская легенда о крещеніи Владимира, Кіевъ 1906.
- Шахматовъ, А. Разысканія о древнейшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ, Спб. 1907.
- Шахматовъ, А. Несторъ-Лѣтописецъ. „ЗНТШ“, т. 117-118, Львів 1913.
- Шерех, Ю. Назва „Русь“. „Енцикл. Українознавства“, т. I, Мюнхен—Нью-Йорк 1949.
- Шмурло, Е. Когда и гдѣ крестился Владимиръ Святой?, Прага 1927.
- Шмурло, Е. Курсь русской исторіи, т. I, Прага 1931.
- Юшков, С. Общественно-политический строй и право Киевского государства, М. 1949.

III. ЕНЦИКЛОПЕДІЇ І СЛОВНИКИ

Большая Советская Энциклопедия. Москва 1929, т. XIV.

“Britanica”. The Encyclopaedia Britannica. 14 edition, London—New-York—Chicago—Toronto 1936, IV.

Енциклопедія Українознавства. Мюнхен—Нью-Йорк 1949, т. III.

Dictionaire d’histoire et de géographie ecclesiastiques, vol. IV, Paris 1930.

Polski Słownik Biograficzny. Kraków. Polska Akademia Umiejętności, 1936.

Slavonic Encyclopaedia. Ed. by J. Rousek. New-York 1949.

Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання в 3-ох томах під ред. І. Раковського. Львів-Станиславів-Коломия.

IV. СКОРОЧЕННЯ, ВЖИВАНІ В ЦИТАТАХ

П. С. Р. Л.	Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей. Спб.
П. Вр. Л.	Повѣсть временныхъ Лѣтъ.
Л. З. А. К.	Лѣтопись Занятій Археографической Комиссіи. Спб.
И. О. Р. Я. С.	Извѣстія отдѣленія Русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Спб.
Ж. М. Н. П.	Журналь Министерства Народнаго Про- свѣщенія. Спб.
З. И. А. Н.	Записки Императорской Академіи На- укъ. Спб.
Т. К. Д. А.	Труды Кіевской Духовной Академіи. Кіевъ.
З. Н. Т. Ш.	Записки Наукового Товариства Шевчен- ка. Львів.
З. Ч. С. В. В.	Записки Чина св. Василя Вел. Львів.
Ч. М. О. И. Д. Р.	Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древно- стей Россійскихъ при Московскомъ Уни- верситетѣ. Москва.
У. В. У.	Український Вільний Університет, Мюн- хен.
У. В. А. Н.	Українська Вільна Академія Наук.
Н. Т. Ш.	Наукове Товариство ім. Шевченка. Львів.
Спб.	Санктъ-Петербургъ.
М. G. H.	Monumenta Germaniae Historica.
М. P. G.	Migne: Patrologia Graeca.
М. P. L.	Migne: Patrologia Latina.
М. — Л.	Москва — Ленинград.

РОЗДІЛ I

ВВЕДЕННЯ

**Предмет праці. — Характер розправи. —
Джерела наші. — Джерела чужосторонні.
— Критична аналіза джерел. — Полеміка
між істориками щодо літописних вісток. —
Усталення термінології. — Проблема тран-
скрипції. — Хосен з цієї праці.**

РОЗДІЛ I

ВВЕДЕННЯ

Предметом цієї праці, як виходить із самого наголовку, є особа великого київського князя Володимира, його державно-творчі змагання, його особисте хрищення, християнізація його імперії, його церковно-організаційна праця, його дипломатичні зв'язки з Заходом і Апостольською Столицею, т. зв. «Статут Володимира», а вкінці — останні роки, смерть і канонізація Володимира. Словом: ця праця ставить собі за мету змалювати — по змозі — якнайвірніше величну постать геніяльного володаря Руси-України — Володимира і з'ясувати його всебічну діяльність для Церкви й держави на тлі його доби.

Самозрозуміла річ, що з цієї цілі, немов самочинно, випливає характер нашої розправи. А цей характер є історично-дослідний. Скромним заміром автора є: дослідити принайменше видатніші риси великої індивідуальності Володимира, його широкої діяльності та її тривалих успіхів. Автор є в тому щасливому становищі, що, мабуть, особа жадного князя початкової доби руської історії взагалі, а зокрема історії нашої Церкви не удостоїлася таких багатих дослідів і таких всебічних наświetлень, як саме особа Христителя Руси-України — св. Володимира Вел. Починаючи від нашого Початкового Літопису¹, переходячи через чужосторонні хроніки й саги аж до останніх праць сучасних істориків українських і чужих, як от: Томашівський,² Чубатий,³ Заїкин,⁴ Коструба,⁵ Василенко-Полонська,⁶ Бавмгартен,⁷ Голу-

¹ *Повесть временных лет*. Подготовка текста Д. С. Лихачева, Изд. АН СССР, Москва—Ленинград 1950, ч. I, с. 49-89.

² С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви на Україні*. «Записки ЧСВВ», т. IV, в. 1-2, Жовква 1932, с. 75-90.

³ М. Чубатий, *Історія Української Церкви* (биклади на циклост.), Гіршберг 1946, с. 28-53.

⁴ В. Заїкин, *Християнство на Україні за часів князя Ярополка I* (969-979). «Записки ЧСВВ», т. III, в. 1-2, 1928, с. 1-40.

⁵ Т. Коструба, *Нариси з церковної історії України X-XIII ст.*, Львів 1930, с. 19-27.

⁶ Н. Полонська-Василенко, *Київ часів Володимира та Ярослава*, Прага 1944.

⁷ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir et la conversion de la Russie*. „Orientalia Christiana“, XXVII, 1, Roma 1932.

Введення

бинський,⁸ Карташев,⁹ Греков,¹⁰ Амманн¹¹ та інші, маємо багату низку цінних праць про Володимира характеру історично-дослідного. Все ж таки, не зважаючи на колосальну працю, пророблену вченими дослідниками, деякі моменти, події, а то й цілі сторінки життя і діяльності князя Володимира чекають свого насвітлення, з'ясування і дослідів. Згадати б тільки дволітнє перебування Володимира в Скандинавії після втечі від Ярополка або дату й місце особистого хрищення Володимира чи його початкову організацію руської Церкви, його зносини з Римом, питання першої руської ієрархії, т. зв. «Статут Володимира», справу його коронації і багато інших подій та важливих моментів. Може принайменше на деякі з цих подій вдасться нам кинути яскравіший жмут світла, а труд наш щедро оплатиться, хоч би тільки скромними осягами усталення кількох дат і висвітлення кількох фактів із життя нашого «Великого кагана», рівноапостольного Володимира.

Пристаючи до огляду історичної доби князя Володимира, треба найперше сказати декілька слів про ті головні джерела, на які спирається сучасна історична наука при дослідіх тієї епохальної доби і на які буде спиратися також і наша праця. На першому місці стоїть наш літопис п. н. «Повѣсть временныхъ лѣтъ», откуду єсть пошла Руская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити і откуду Руская земля стала єсть»¹². Цей літопис постав у роках 1113—1114. Його редактор (Нестор) узяв за основу найдавніший Київський Літописний Звід (кодекс) з 1039 р., що оповідає про початок Києва (виводячи династію від легендарних братів Кия, Щека й Хорива), про князів Олега, Ігоря, Святослава й Володимира, про охрищення Руси, докладно розповідає про князювання Ярослава Мудрого і кінчається оповіданням про посвячення св. Софії в Києві 1037 р.¹³ Нестор додав від себе нарис розселення народів після потопу: дав нарис праслов'янської історії, виводячи слов'ян з-над Дунаю, і начерк слов'янського розселення та географії Східньої Європи. Особливо докладно Нестор зупинився на старій історії Києва, виявляючи

⁸ С. Голубинскій, *Исторія Русской Церкви*, т. I, ч. 1, Москва 1901.

⁹ А. В. Карташевъ, *Св. Великій князь Владимиръ — отецъ русской культуры*, Париж 1938.

¹⁰ Б. Греков, *Киевская Русь*, М-П. 1944.

¹¹ А. М. Амманн, *Ostslavische Kirchengeschichte*, Wien 1950, S. 14-22

¹² Будемо користуватися текстом Лаврентіївського списка з 1377 р., що його справив Д. С. Лихачев. Видання Акад. Наук СССР з 1950 р.

¹³ Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, т. I, Варшава 1932, с. 21-25..

Введення

свій місцевий киево-полянський патріотизм. Історична частина Несторового твору починається 852-им роком, а кінчається роком 1110-им. Нестор був добре знайомий з грецькою історіографією і мав, мабуть, доступ до княжого архіву, бо дослівно наводить тексти договорів з греками¹⁴. Праця Нестора відзначається великим літературним хистом і перейнята глибоким патріотизмом. Тому слушно каже А. Шахматов: «Несторові цілком належить честь утворення „Повісти временних літ” і разом з тим побудування найдавнішої історії Руси. „Повість временних літ” — це дозрілий твір, писаний з широкої історичної перспективи»¹⁵. Саме цей літопис подає нам величезний, хоч не завжди критичний матеріал відомостей історичного характеру для дослідів доби, особи й діяльності Володимира. Тому він є для нас джерелом першорядного значення в нашій праці.

Друге дуже цінне джерело для нашої праці про Володимира є «Слово о законѣ и благодати» митрополита Іларіона, що був сучасником Ярослава Мудрого (1019—1054). Іларіон написав своє «Слово» між 1037 і 1050 роком. В «Слові» митрополит Іларіон говорить про хрищення Володимира і хвалить його за те, що він не бачив ніякого апостола, ні чудес, «токмо отъ благаго смьсла и остроумія разумѣвъ, яко есть Богъ единъ, Творецъ видимымъ и невидимымъ... І си помысливъ вниде в святую купѣль»¹⁶.

Яків Мних — сучасник кн. Із'яслава — написав коло 1070 р. твір «Похвала князю Руському Володимеру», що є так сказати б, першою історичною працею про христителя Руси — Володимира. Автор «Похвали» виразно говорить про причини, які спонукали Володимира покинути поганство, а прийняти християнство¹⁷. Як щодо часу, так і щодо авторитету в характері історичного свідка, монах Яків займає перше місце після митрополита Іларіона. Тому його свідоцтво для нас має теж велике значення.

До джерел першорядного значення в навітленні доби, діяльності й особи Володимира слід зарахувати також «Сказаніє» про страждання святих Бориса й Гліба, приписуване Якову

¹⁴ Н. пр. П. Вр. Л., с. 25-29, 34-39 і т. д.

¹⁵ А. Шахматовъ, Несторъ — Лѣтописецъ. «З. НТШ», т. 117-118, Львів 1913, с. 18.

¹⁶ Гл. Е. Голубинскій, Історія Русской Церкви, т. I, ч. 1, Москва 1901, с. 121.

¹⁷ Гл. Голубинскій, I, 1 (1901), с. 238 і дальше.

Введення

Монаху¹⁸, і «Житіє» тих же святих пера преп. Нестора (в роках 1081—1088)¹⁹. Сюди належить теж причислити «Житіє блаженнаго Володимира», що його автором був правдоподібно грецький духовник. З цього твору багато користав наш літописець²⁰.

Крім цих місцевих творів, важливі відомості про Володимира і хрищення Руси подають також західні хроніки. Сюди належить у першу чергу хроніка Дітмара Мерзебургського (Thietmarus Merseburgensis, Chronicon, вид. в «Monumenta Germaniae Historica» т. III). Є це хроніка саських королів, що сягає від часів Генрика I до 1018 р.²¹.

До західніх джерел також належать Ademari, Historiarum libri tres, Migne, PL., CXLI; Damiani, Vita Romualdi, Migne, PL., CXLIV і багато інших. З грецьких джерел слід згадати Івана Зонараса, «Аннали» в Migne, PG. у CXXXV, Юрія Кедрина, Історичні Нариси в «Patrologia graeca», CXXII; Лева Диякона, Історію теж у «Patrologia graeca», CXVII і ін. З арабських джерел дуже вартісна для нашої праці є хроніка Яхії Антіохійського п. н. «Добре намисто». Яхія, за фахом лікар, був свояком олександрійського патріярха Евтихія (939—946), що властиво написав згадану хроніку. Яхія тільки зредагував її і продовжив до 1031 р. Ця хроніка подає багаті відомості про українсько-візантійські справи, довше спиняється на часах Володимира, а подію хрищення Руси описує дуже докладно й критично.²²

Варто відзначити те, що Володимирове хрищення Руси полишило сліди навіть у красній літературі (белетристиці) грецькій і варязькій. Бандурій у своїх «Замітках до Константина Порфірородного», т. II (переклад лат.), подає тогочасне оповідання про хрищення Володимира. Це оповідання прикметне тим, що в ньому зовсім нема якогось ворожого на-

¹⁸ М. Возняк, *Історія української літератури*, Львів 1920, т. I, с. 154.

¹⁹ М. Возняк, *твір цит.*, с. 159.

²⁰ М. Чубатий, *Історія Української Церкви* (циклост.), Гіршберг 1946, с. 29.

²¹ П. В. Голубовскій, *Хроника Дитмара, какъ источникъ для русской истории*. «Кіевск. Универс. Извѣстія», 1878.

²² Гл. Ф. Успенскій, *Императоръ Василій Болгаробойца*, Извлечение изъ лѣтописи Яхьи Антіохійскаго Барона Розена. «Журналъ Мин. Нар. Просв.», Петербург 1884, IV.

Введення

ставлення до Риму. Навпаки: Володимирові післанці ставлять Рим нарівні з Візантією в справі хрищення. Тільки на окрему просьбу княжої ради вони йдуть до Візантії, де їх очаровує краса обряду.²³ У скандинавській літературі є зокрема сага норвезького князя Олафа Тригвассона, що відвідував Володимира і приязно жив із ним. Олаф оповідає про хрищення Володимира²⁴. Крім усіх згаданих джерел, ми користали ще з Костянтина Порфірородного: «De caeremoniis aulae Byzantinae» і «De administrando imperio», з Длугоша «Historia Poloniae», з деяких далекосхідніх авторів, як Массуді, Міскавейкі і ін., в перекладах латинських. Одначе їх свідоцтва будемо наводити в дотичних місцях.

Коли йдеться про критичну аналізу поданих джерел, то в першу чергу з великим критицизмом треба підходити до оповідань про Володимира, вміщених у нашому «Літописі в р е м е н н и х л і т». Тут слід навести слова відомого українського історика С. Томашівського, який каже дослівно так: «В київській літописній традиції, щоправда, оповідання про охрищення Руси Володимиром займає розмірно дуже багато місця, одначе історична вартість цього переказу стоїть у відворотному відношенні до його ширини — як під оглядом хронології, так і щодо самих фактів. Це тим дивніше, що літопис писався розмірно недовго (не цілих сто літ) по тій епоховій події, та що в тім самім джерелі маємо короткі, одначе дуже цінні вістки про християнство на Русі в ранішій добі — в часах Ігоря й Ольги. Переходячи в літописі від них до Володимира, так і почуваємо, що полишаємо певну стежку історичної дійсности та входимо на хитке поле легенд. Легенд — подуманих, очевидно, не для заповнення прогалин у фактичних відомостях, а радше для того, щоби їх закрити. Мається навіть враження, що початково літописне оповідання про хрищення Руси виглядало цілком інакше, та що якась цензорська рука подбала про заміну його іншим — недокладною компіляцією з кількох окремих і взаємно мало згідних легенд, навіть не місцевого походження. Коли під кінець минулого століття церковна історіографія почала прикладати до

²³ J. Pelesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom*, Wien 1878, Bd. I, S. 101.

²⁴ N. de Baumgarten, *Olaf Tryggwison, roi de Norvège et ses relations avec Saint Vladimir de Russie*. „*Orientalia Christiana*“, XXIV, Roma 1931, а також П. Сабининъ *Извлечение из саги Олава, сына Триггвіева, короля норвежскаго*. «Рус. истор. сборникъ», IV, Москва 1840.

Введення

цього оповідання критичну міру, показалося, що про велике апостольське діло Володимира знаємо напевно тільки те одне, що він христинив Русь... Натомість такі основні питання, як: коли, де і як він це зробив — певної відповіді знайти вже годі.²⁵ Відомий професор Московської Духовної Академії Євген С. Голубинський найперше в статтях 1871 р., а відтак у своїй «Исторіи Русской Церкви», т. I, 1901 піддав літописне оповідання суворій, але чисто науковій критиці і непохитно довів, що літописне оповідання — це пізніша вставка до нашого Початкового Літопису. Голубинський захитав майже все оповідання літописця як незгідне з правдою, а замість нього подав своє, оперте головню на писаннях двох письменників XI століття: Якова Мниха «Память и похвала князю Руському Володимеру» та «Сказаніе о смерти Бориса и Глѣба» і Нестора «Чтеніе о страстотерпцехъ Борисѣ и Глѣбѣ». Яків і Нестор жили ближче до Володимира Вел. і тому могли знати події охрищення краще, ніж літописець, що писав пізніше. Всі інші вчені, як Л. Лебединцев, І. Малишевський і ін. або старалися збити твердження Голубинського, але невдало, або їх підпирали новими думками. Вчений В. Василевський подав вістки візантійських та арабських джерел про охрищення Володимира і Руси²⁶. Року 1883 вийшла цінна праця барона В. Р. Розена: «Императоръ Василій Болгаробойца. Извлеченіе изъ лѣтописи Яхъи Антиохійскаго («Записки Импер. Акад. Наук», т. 44). Для нашого предмету цікаве те місце Яхії, де він розказує про подружжя Володимира з Анною. З ряду, західньо-європейські джерела вповні узгляднили Абрагам і Коробка.²⁷ М. Грушевський дав добрий перегляд усієї справи охрищення і подав докладну літературу в I томі «Історії України-Руси», Львів 1904. З новіших праць на увагу заслуговує праця Н. де Бавмгартена „Saint Vladimir et la conversion de la Russie“ в „Orientalia Christiana“, XXVII, Roma 1932, що подає багато нових вісток. Дуже критично до справи хрищення підійшли три католицькі історики: С. Томашівський: Вступ до історії Церкви на Україні, ст. 75-89, М. Чубатий в «Історії Української Церкви» (виданій на

²⁵ С. Томашівський, Вступ до історії Церкви на Україні, с. 75.

²⁶ Русско-Византійскіе отрывки, Москва 1876.

²⁷ W. Abraham, Powstanie organizacji Kościoła Łacinskiego na Rusi, Lwów, 1904. М. Коробка, Къ вопросу объ источникѣ русскаго христіанства. Изв. отд. рус. яз. и слов. Росс. Импер. Ак. Наук., 1906, XI, 2.

Введення

циклостилі), ст. 28-53 і о. Т. Коструба: «Нариси з церковної історії України», Львів 1939, ст. 7-16. Історію всієї полеміки описав І. Огієнко в «Українська Церква», Прага 1942, ст. 45 і далі. Ми користуватимемось головно дослідями проф. Томашівського, Чубатого й Коструби.

Наше завдання не легке, особливо в повоєнних часах, з уваги на брак деяких підставових праць, що відносяться до особи князя Володимира. Автор однак переглянув усі важніші опубліковані джерела, які могли б насвітлити особу й діяльність Володимира. Особисті розшуки і широка кореспонденція з ученими та директорами архівів не дали нічого ревелюційного, крім кількох фрагментарних згадок, розкинутих по друкованих джерелах. Хоч автор обмежувався до засадничої теми, все ж таки він мусів заторкнути деякі побічні і, так сказати б, другорядні справи, що підготовляють і насвітлюють добу й працю Володимира. В цьому автор спирався теж або безпосередньо на джерелах, або принайменше на найновіших джерельних працях істориків. Подана бібліографія охоплює тільки ті позиції, на які автор покликається в своїй праці, хоч студював і читав багато іншого матеріалу для ліпшого розуміння далекої нам доби Володимира, такої багатої на події культурні, політичні й суспільні.

Ще коротка заввага щодо термінології. Маю на думці вживання назв: Русь, Україна, руський, малоруський, український. Найстарша й основна назва для українського народу є Русь: так він сам себе називав, відколи з конгломерату слов'янських племен став народом, і то народом державним; так його називали й чужі. «Ця назва Русь, — як каже Д. Дорошенко, — стала нашим національним іменем і держалась у нас дуже довго. Але вже з половини XVII століття входить в ужиток поруч з нею друга, також стара назва — «Україна»... Першу згадку маємо з літопису під 1187 роком. Спочатку вона закріпилася в мові й поняттях народу, що ми бачимо з пісень та дум, потім скоро переходить в ужиття освічених верств, у дипломатичні акти, в літературу й науку. Її вживають поляки і москалі й Західня Європа». Термін «Мала Русь і малоруський» є чисто штучного, книжного походження. В наш час ця назва в формі Малоросія і похідні від неї: малорос, малоруський тощо зустрічаються

Введення

тільки як тенденційні в російській «об'єдинительній» літературі²⁸. Загально прийнятою і освяченою ідейно-національними змаганнями є сьогодні назва: Україна, українець, український, і сьогодні вживати поруч неї якусь іншу назву немає ніякої причини, принайменше для нас самих. Проголошенням Української Народної Республіки 20 листопада 1917 р. і Західньо-Української Народної Республіки 1 листопада 1918 р. назва Україна і український остаточно стверджуються як у внутрішньому, так і чужинецькому вжитку. З цим мусіла рахуватися й окупаційна влада, прийнявши ці терміни офіційно і назвавши підсоветську Україну Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР). Офіційним прийняттям назви Карпатська Україна в березні 1939 р. сойм Карпатської України положив край ваганням щодо назви і цієї частини Української Землі.²⁹

Виходячи з вище сказаного і щоб бути в повній згоді з вимогами синхронізму, ми вживатимемо в нашій праці назв: Русь, русин і руський на означення землі, народу і всього, йому прикметного в часах князя Володимира, — тим більше, що назва Україна вперше появляється в літописі щойно під роком 1187, тобто більше, як за сто п'ятдесят літ після Володимира, і зрештою майже всі сучасні вчені користуються цією назвою на означення Володимирової доби. На означення всього новішого будемо вживати назв: український, українець, Україна, додержуючись при тому засади, що термін, назва, ім'я є завжди речі умовні, конвенціональні. Одначе рішальним моментом для названня якогось народу має бути те, як цей нарід сам себе називає і як він хоче бути названий.³⁰

Вкінці ще остання заввага. Бібліографія і матеріали в чужих мовах, особливо ж у старослов'янській і російській, створили додаткову проблему транскрипції. Щодо слов'янських мов, загально приймається міжнародня транскрипція згідно з практикою British Museum або Congress Library. І саме її ми будемо додержуватися в нашій праці, якщо заїде потреба.

²⁸ Д. Дорошенко, **Нарис історії України**, Варшава 1932, т. I, с. 19; Ю. Шерех, **Назва «Русь»**. «Енциклопедія Українознавства», Мюнхен—Нью-Йорк 1949, т. I, с. 13. — Roman Smal-Stocky, **The origin of the word „Rus“**. „Slavistika“, VI, Winnipeg 1949.

²⁹ Я. Рудницький — В. Січинський, **Назва «Україна»**. «Енциклопедія Українознавства», Мюнхен—Нью-Йорк 1949, т. I, с. 16.

³⁰ Не входимо тут у дискусію, чи слово «Україна» означає окраїну землю, чи країну, край, область. Про це див. М. Андрусак: **Назва Україна**, Чикаго 1951.

Введення

Маємо надію, що з пільми минулого, з туману легенд і фантастичних уявлень вирине перед нами бодай зближена до дійсності цікава доба Володимира, а на її тлі зарисується велична постать Володимира — геніяльного володаря і Христителя Русі-України. Володимир Великий — це одна з найбільших постатей, що їх має наша історія. Ця історія, така вередлива в оцінці заслуг і така скупа в роздачі титулів, надала йому назву «Великого», спільну з дуже нечисленими, але дуже заслуженими людьми. Вже це одне загострює нашу цікавість, щоби пізнати цю величну постать нашої церковної і політичної історії. Крім цього, духова спадщина Володимира така багата, його моральний і культурний вплив на нашу історію такий глибокий і тривкий, що пізнати все те є для нас повчальним, хосенним і потрібним під теперішню пору.

На цьому місці почуваюся до милого обов'язку щиро подякувати за перегляд цієї праці і цінні вказівки нашим історикам: пані проф. Наталії Полонській-Василенко, п. проф. О. Оглоблинові і п. проф. М. Андрусякові.

За цінні документи дякую о. А. Великому ЧСВВ в Римі, а за поміч у редагуванні — о. Михайлові Ваврикові ЧСВВ. Хай усе буде на прославу св. Володимира Великого!

РОЗДІЛ П

ПОЧАТКИ ХРИСТІЯНСТВА НА РУСИ

Історики про «п'ять хрищень Руси». — Андріївська легенда. — Християнство в грецьких колоніях над Чорним морем. — Заслання св. Климента, Папи Рим. в Херсонес. — Поширення християнства на Чорномор'ї в наступних століттях. — Його вплив на слов'янські племена. — Хрищення південно-руського князя Бравлина. — Релігійний світогляд поганських слов'ян.

РОЗДІЛ II

ПОЧАТКИ ХРИСТИЯНСТВА НА РУСІ

Ми звикли вважати початком християнства на Русі часи Володимира Вел., тобто охрищення Києва 988 або 990 року. Це оправдане настільки, що за Володимира християнство досягає остаточної перемоги над поганством на Русі, а християнська релігія набирає характеру релігії державної. Однак при цьому не треба забувати, що пропагування християнства почалося значно скоріше, а християни були на Русі вже на кілька століть перед Володимиром. Давні українські історики з XVII століття завжди говорили про «п'ять хрищень Руси, вважаючи Володимирове хрищення п'ятим і останнім з ряду».¹ Деякі джерела твердять, що першого хрищення доконали св. Кирило й Методій.² Хоч у тих оповіданнях є багато легендарного, все ж можна тут знайти зерно правди. Християнство ширилося в Русі довгі часи перед його офіційним признанням як державної релігії. Ці оповідання — як стверджує Г. Кох — мають своє підкріплення в тогочасних джерелах грецьких та арабських.³

В сучасній історичній науці остаточно вже в'яснено, як стверджує В. Заїкин, що «поширення християнства та християнської культури на Русі не було ділом тільки самого Володимира Великого. Св. князь Володимир Великий тільки остаточно утвердив християнську віру, яка почала була ширитися на руських землях значно давніше».⁴

Історія застає наш край заселеним. Батько грецької історіографії Геродот (485—425 перед Хр.) у своїй «Скитії» називає

¹ Гл. І. Кревецький, *Початки християнства на Україні*. «Нова Зоря», р. V, ч. 44, Львів 1930, с. 3.

² Густинський Літопис та історики: З. Копистенський, С. Косов. І. Гізелъ покликаються на давніші джерела. Ці джерела зібрав В. Заїкин: *Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej w połowie X-go wieku*. „Elpis, I, Warszawa 1926, s. 88. — Крім цього, про Кирило-Методіївське християнство на Русі див. П. Ісаїв, *Звідки Русь-Україна прийняла християнство?*, Филадельфія 1952, с. 10-50.

³ Н. Кох, *Byzanz, Ochrid und Kiev 987-1037*. „Kyrios“ 1938, IV, S. 254.

⁴ В. Заїкин, *Початки християнства в Київській Русі-Україні*. «Нова Зоря», Р. III, ч. 59, Львів 1928, с. 2.

Початки християнства на Русі

наших предків скитами і ділить їх на скитів-орачів і скитів-кочовиків. З тодішньою Скитією, а пізнішою Руссю, були в тісних зв'язках грецькі колонії, що лежали на вузькій прибережній смузі Чорного моря. До цих колоній належали: Тір (сьогодні Акерман), Ольбія (сьогодні Тарутино), Херсонес (біля Севастополя), Теодосія (пізніше Кафа), Пантікапей або Боспор (сьогодні Керч). Цей останній був осередком напівнезалежної держави, званої боспорською.

Після Зіслання св. Духа Апостоли розійшлися по світу, щоб сіяти зерно Христової науки серед поганських народів. Стара християнська традиція подає, що св. апостол Андрій Первозваний проповідував Христову науку над берегами Чорного моря. Це стверджують також християнські письменники, як Оріген з III століття, Доротей Тірський і Евсевій Кесарійський.⁵ Отже треба признати за історичний факт, що св. Андрій ширив християнство в грецьких колоніях над Чорним морем, а може й посував терен своєї місійної праці в глибину Скитії. Але як далеко він там заходив і які були його успіхи, про це не маємо ніяких відомостей. Це не перешкодило авторові «Початкового Літопису» вмістити в літописі оповідання про перебування св. Андрія на київських горах. Автор нашого найстаршого літопису, як добрий патріот, хотів доказати, що християнство на Русі дуже давнє, бо сягає ще часів апостольських. Однак найновіші наукові дослідження безспірно доказали, що все це оповідання є легендою, що воно не має ніяких підстав ні в історичних джерелах, ні фактах. Російська цензура довго здавлювала всі спроби критики цієї легенди, але коли під кінець XIX століття стало вільно її аналізувати, вона розсипалася відразу. До розбиття цієї історичної містифікації причинилися у великій мірі православні дослідники, як В. Васильєвський, С. Голубинський, Д. Лихачев, А. Карташев і ін., а в нас у першу чергу С. Томашівський безпощадно розтороцив цю легенду, показавши, що Свято-Андріївська легенда — це тенденційна теорія Візантії, створена для морального підтримання власних амбітних змагань до верховодства в церковно-політичному світі, а зокрема в антагонізмі до Риму. Після упадку Царгороду, коли в Москві зродилася ідея «Третього Риму», св. Андрія проголошено патроном московського патріархату й московської держави. Однак нема підстав бачити

⁵ М. Чубатий, *Історія української Церкви*, Гіршберг 1946, с. 9.

в св. Андрієві апостола старої Русі. Найвище хіба Кубань і Крим могли б його за такого признати.⁶

Д. Лихачев твердить, що андріївська легенда вставлена пізніше в наш Літопис, бо її зовсім нема в тексті, давнішим від «Повісти Временних Літ», тобто в першому Літописі Новгородському. Крім цього, легенда суперечить деяким висказам давнішої частини «Повісти Временних Літ; напр., під 983 р. кажеться: «сде бо (тобто на Русі) не суть апостоли учили», або під 988 р. — «сде не суть ученья апостольска».⁷

З першого століття після Христа знаємо майже певний факт, що перші гонителі Христової віри посилали у Херсонес на заслання і каторгу непохитних християн. Традиція твердить, що римський цісар Доміціян (81—96) заслав сюди Папу Рим. св. Климента, третього по св. Петрі Намісника Христового. Св. Климент мав тут проповідувати Христову віру і застав тут громаду християн у числі до 2.000 людей.⁸ Хоч це оповідання не має значення історичного документу і дехто з сучасних істориків (Altaner, Kleist, Dvornik) уважають це легендою, проте безперервна традиція і глибоко давній культ св. Климента в тих сторонах не дозволяють заперечувати самої основи цієї традиції, тобто заслання і смерти св. Климента в Корсуні. Тільки мимохідь зазначаємо, що вже наш літопис стверджує, що в Корсуні була церква, посвячена св. Климентові, де були його мощі. Після здобуття Корсуня св. Володимир забрав мощі св. Климента і зложив їх у Десятинній церкві.⁹ Св. Володимир так шанував св. Климента, що вістка в Дітмара Мерзебурського каже, що св. Володимира похоронено в церкві мученика Христового й Папи Климента: це значило б, що Десятинна церква мала, мабуть, другим патроном св. Климента.¹⁰ Пізніше Ярослав М. показував єпископові французькому Рогерові в Києві мощі голови св. Климента.¹¹ Ще пізніше знаємо, що Клима Смолятича висвячували на Київського Митрополита, всупереч бажанню Візантії, якраз головою св. Кли-

⁶ С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви на Україні*, с. 16.

⁷ Д. С. Лихачев, *Повесть временных лет*, ч. II. М.—Л. 1950, с. 219.

⁸ І. Огієнко, *Українська Церква*, т. I, Прага 1942, с. 8.

⁹ П. Вр. Л., с. 80. Про мощі св. Климента існує ціла література. Є й така версія, яка твердить, що їх перенесено до Риму. Ніконівський Літопис і Стеленна Книга кажуть, що прийшли послы від Папи Римського до Володимира й принесли мощі. Може це були мощі св. Климента. Див. нижче с. 128.

¹⁰ М. Грушевський, *Віймки з джерел до історії України-Руси*, Львів 1895, с. 96 (український переклад).

¹¹ І. Франко, *Святий Климент у Корсуні*, Львів 1906, с. 26.

Початки християнства на Русі

мента.¹² До Корсуня теж мала бути заслана сучасниця св. Климента, родичка цесаря Домітіяна, св. Флавія Домітілла (цікаво, що пізніше, в VII ст. Корсунь був місцем заслання ще одного Папи — св. Мартина, який там і помер в час голоду). В II стол. полуднева Басарабія й частина нинішнього Покуття увійшли в склад римської держави під назвою Мезія (за цесаря Траяна, 98—117). Маємо докази, що в той час ширилося тут християнство, а за Діоклеціана (284—305) вже була тут окрема епархія в м. Томі над Дунаєм.¹³

Ці грецькі й ззеленізовані колонії були в зв'язках з Царгородом і Малою Азією, тому в них християнство поширилося дуже скоро. Вони ж вели товговлю зі скитами й слов'янами і від них ішло християнство на Русь до скитів і слов'ян. Перші християнські письменники, як Тертуліян (коло 160—240), св. Атанасій В. (коло 295—373) і ін. говорять про значне поширення християнства «у скитських землях». Отже традиції про місії Апостолів і їх учнів у пізнішій Русі можна вважати цілком правдоподібними.

В III і IV стол. маємо нові свідоцтва про поширення християнства на Чорномор'ї. Напці степи між Дніпром і Дунаєм зайняли тоді германські племена готів, що в скорому часі підпали християнізації. Єпископ західних готів (візіготів) Ульфільяс у IV стол. переклав св. Письмо на готську мову. Є це найстарший пам'ятник старогерманської мови т. зв. «Кодекс аргентеус», сьогодні в Упсалі, Швеція.

Тоді успіхи християнської місії в Русі були дуже значні. Св. Єронім пише: „Scythiae frigora fervent calore fidei“ (холодні сторони Скитії палають жаром віри).¹⁴ Археологи найшли найстарші монети з знаком хреста з часів боспорського царя Тоторзеса (277—308).¹⁵

На нікейському соборі 325 р. був єпископ Готії Теофіл. З послання св. Івана Золотоустого знаємо, що готи мали в Царгороді свій монастир. Крім Теофіла, на нікейському соборі був ще єпископ Боспору Кадр. Знаємо теж про корсунських єпископів: св. Капітона (325) і св. Єстерія, що був на II вселенському соборі

¹² С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви*. «Зап. ЧСВВ», т. IV, в. 1-2. Жовква 1932, с. 152. — І. Назарко ЧСВВ, *Митрополит Климент Смолятич і його послання*, Філадельфія 1952, с. 8.

¹³ М. Чубатий, *Історія Української Церкви*, с. 11.

¹⁴ *Epist. ad Laetam*, M. PL., XXII, p. 870.

¹⁵ Я. Пастернак, *Початки християнства на Україні в археологічних пам'ятках*. «Нова Зоря» 1935, р. X, ч. 20, с. 6.

в Царгороді (381). Його наслідник, єпископ Лонгин брав участь з ефеському соборі (431). і халкедонському (451 р.)¹⁶. До християнських огнищ на українському Чорномор'ї належала ще Тьмуроканська єпархія, на Таманському півострові, по-візантійському Таматарха. Початок цієї єпархії сягає готських часів. Пізніше вона була підпорядкована готській митрополії в Дорі. Архiepіскоп Кесарії Кападокійської св. Василій Великий пише 372 або 373 р. листа до свого кривняка в «Скитії», що служив там у війську і був християнином, і заохочує його до доброї поведінки супроти Бога й себе самого і до доброго прикладу іншим християнам.¹⁷ З того всього слідує, що в грецьких колоніях на нашому Чорномор'ї тоді християнство вже гарно розвивалось.

При кінці IV стол. починається «велике переселення народів». Прийшло, як стихія жахливе, плем'я гунів, розбило готську державу й посунуло більшість готів на захід. Гунська стихія спинила розвій християнства й цивілізації на українських землях. Правдоподібно вдержалася тільки боспорська єпархія на Криму, бо була під охороною візантійської фльоти. Але вже під кінець IV століття знов посилилася християнська пропаганда завдяки св. Іванові Золотоустому у Константинополі (398—404). Св. Іван Золотоуст поставив єпископом у Дорі для т. зв. дорійських готів Унілу вже після гунської катастрофи.

Археологи ствердили, що найстарші християнські пам'ятки походять якраз з чорноморських колоній, напр., в Корсуні відкопали 27 фундаментів церков і каплиць з часів від IV—IX стол. Найстарші мозаїки збереглися рівно ж у Корсуні. Найстарші диски, кадильниці, свічники й інші церковні речі походять з IV і V століття з Корсуня і з Керчі.¹⁸ В Корсуні найшли мідяну монету візантійських цісарів Маврікія й Тіберія (582—602), биту в Корсуні. На монеті зображені оба володарі з хрестами в руках.¹⁹ Ці знахідки є для нас великого значення, бо з V і VI ст. про християнство нема точніших історичних відомостей. Знаємо тільки, що цісар Юстиніян Вел. (527—565) звернув тоді знову пильну увагу на Крим і дуже причинився до розвитку Корсуня. А вже тоді українські степи заселяли наші предки анти. В VII і VIII ст. в їх сусідстві постала сильна хозарська держава. Хоза-

¹⁶ С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви*, с. 22.

¹⁷ М. PG., vol. CXXII, p. 152.

¹⁸ Я. Пастернак, *твір цит.*, с. 6.

¹⁹ В. Січинський, *Архітектура старокнязівської доби*, Прага 1926, сторінка 13.

Початки християнства на Русі

ри — тюркське плем'я — займалися передовсім торгівлею і ставилися толерантно до різних віроісповідань. Тоді в країнах між Доном і Волгою поширилося християнство та засновувалися єпархії. В руїнах хозарського міста Саркел над Доном відкрито звалища церков, а серед інших предметів знайдено також численні хрести з VIII ст. Появляються хрестики, складені з двох частин, т. зв. «енколпіони», з мощами святих, а згодом прикрашені вирізаними фігурками Розп'яття, Богородиці тощо.²⁰

Щойно при кінці VIII ст. християнська віра досягнула значний успіх на Русі вже серед східно-слов'янських (праукраїнських) племен. Користаючи з спокою, що тоді настав на степах, ці племена заселили тоді південну Русь і ввійшли в безпосередні зносини з християнським світом. У житті св. Степана, єпископа Сузького²¹ (нин. Судак, півд. Крим) коло 800 р. є оповідання про напад південно-руського князя Бравлина на Крим і про те, що цей князь прийняв хрищення разом з своїми дружинниками. Не знаємо, чи Бравлин був слов'янин, чи варяг (русь). Такий солідний дослідник, як В. Заїкин називає його «русько-слов'янським князем».²² Треба думати, що Бравлин зробив пробу поширити християнство серед своїх підданих, але не мав успіху. В іншому житті, житті св. Юрія амастрідського з перших десятиліть IX ст., є знову згадка про якогось руського князя, що охристився; даліше в цьому життєписі святого кажеться так: «І ті, що почитали гаї і сіножаті, стали почитати церкви Божі».²³ Пізніше є щораз більше вісток про християнство серед Русі. Арабський письменник Ібн Хордадбег з другої половини IX ст. згадує про «руських купців, що звали себе християнами».²⁴

Всі ці факти ще не говорять нам нічого про загальне християнство серед наших предків. Це були тільки спорадичні випадки або випадки групові. Одначе, як стверджує Літописець Нестор, вплив християнства на ті племена, що оставалися під тим впливом, був додатний. Літописець твердить, що тиверці й поляни живуть більше культурним життям, а за доказ подає їх подружне життя, яке стояло багато вище, ніж у деревлян, радимичів чи

²⁰ Я. Пастернак, *твір цит.*, с. 6.

²¹ Див. Васильєвскій, *Русско-византійскія изслѣдованія*, «Літопис Зап. Археогр. Ком., IX, 2, Сид. 1893, с. 100 і даліше.

²² W. Zajikyn, *Chrześcianstwo w Europie wschodniej od czasów apostołskich do ks. Igora Starego*. „Elpis“, I, Warszawa 1929, s. 4.

²³ В. Васильєвскій, *твір цит.*, с. 108.

²⁴ В. Заїкин, *твір цит.*, с. 18.

Початки християнства на Русі

в'ятичів.²⁵ Наші предки, як зрештою й інші слов'яни, були погани. Одначе їх поганська релігія в загальному не суперечила християнському світоглядові з тієї простої причини, що: 1) поганський світогляд Руси засновувався на двох моментах, що є і в християнстві, а саме — на віруванні в одну Найвищу Істоту та на культурі предків, і 2) серед тодішніх слов'ян, зокрема південних, не то що не було окремої касты жерців, але навіть спеціального становища жерці не мали, і тому не було кому боронити поганства.²⁶ А до того світогляд наших предків не був суперечний з новим світоглядом християнства аж до такої міри, щоб проливати за нього кров. Сьогодні незвичайно важко, а то просто й неможливо відтворити повністю передхристиянський релігійний світогляд старої Руси. Історики мають до використання три джерела, а саме: 1) вісті чужоземних письменників-сучасників про релігію наших племен (сюди долучаємо теж договори Руси з греками в X ст., що про них згадує літопис, бо їх уклали греки), 2) наші писані найстарші пам'ятники з християнських часів, в яких маємо згадки про поганські релігійні обряди, назви богів і т. д. і 3) сьгоднішні народні обряди й забави, як веснянки, гагілки, купало чи народні оповідання про русалок, відьом і т. д. Оба перші джерела не є вповні вірні. Вірніше є третє джерело, хоч воно неповне і з бігом віків покритлося чималими наверствуваннями під чужим впливом.²⁷ Вістки чужоземних письменників-сучасників є односторонні, бо засновані на знецінюванні руських племен, які в очах тодішнього чужинця могли бути в найкращому разі колоніальним об'єктом для його народу і вже тим самим не варті були досліду щодо своєї культури. Для чужинця-письменника тодішня Русь була в першу чергу вартістю експлуатаційною, і він записував або цікавився тільки тими речами, які чи то його безпосередньо вражали своєю грубістю, чи то приводили, на основі баченого, до невідповідних аналогій. Найстаршу характеристику передхристиянського світогляду Руси подає грецький письменник VI ст. по Христі Прокопій, який каже (про словен і антів), що «вони признають владикою всіх єдиного бога, що

²⁵ «Поляне бо своих отець обичай имуть кротокъ и тихъ, и стыдѣнье къ снохамъ своимъ и къ сестрамъ, къ матеремъ и къ родителемъ своимъ, къ свекромъ и къ деверемъ велико стыдѣнье имѣху, брачный обичай имяху... А деревляне живяху звѣринскимъ образомъ, живуще скотски...» П. Вр. Л., I, с. 14 і 15.

²⁶ С. Томашівський, Вступ до історії Церкви..., с. 34.

²⁷ Гр. Лужницький, Історія Всеукраїнської Церкви (в рукописі). Філадельфія 1950, с. 17.

Початки християнства на Русі

посилає блискавку. Жертвують йому корів і всяку іншу жертву. Якоїсь фатальної долі, яка мала б силу над людьми, вони не признають: коли хтось бачить перед собою видиму смерть, чи в недузі, чи на війні, за своє життя він обіцяє жертву богові і, якщо не загине і врятується, він приносить у жертву обіцяне і думає, що цією жертвою він спас собі життя. Вони шанують річки, німф та деякі інші божества, жертвують їм всячину і з цих жертв ворожать собі».²⁸

Якщо ми візьмемо до уваги, що Прокопій, як письменник-візантієць думав християнськими ідеями і грецька мітологія була йому нечужа, то до його характеристики староруської мітології ми мусимо підходити дуже обережно. Але нам ідеться в першу чергу про те, скільки відрізнявся передхристиянський світогляд Руси від християнського. Значить, незалежно від того, чи той «єдиний бог, що посилає блискавку» звався Перун, Даждь-бог чи Сварог (а згодом це був Перун, який мав особливе поважання в Києві в X ст.), для нас важливо, що він був «єдиним богом» — Найвищою Істотою. А що цю Найвищу Істоту можна було вблагати, то з цього випливає, що основні елементи дохристиянського світогляду старої Руси не йшли в розріз з елементами нібито ворожої, християнської віри. Вістки пізніших грецьких та арабських письменників з VIII і X століття мають ту слабу сторону, що вони однаково добре можуть відноситися до слов'ян, як і до варягів, які в початках Київської Держави займали деякі високі становища, хоч на місцеве культурне життя великого впливу не мали. Лев Диякон розказує, що «руські дружинники» ніколи не піддаються ворогам і в бою, коли немає іншого порятунку, самі себе вбивають, бо вірять, що хто був невірником на цьому світі, буде й на тому рабом.²⁹ Арабський письменник Ібн-Фадлан, описуючи похорон багатого руського купця, оповідає, що з ним спалено було одну з його невірниць, і т. д. Ібн-Фадлан був у болгарів над Волгою (в рр. 921—22) і бачив там русів, які прибули Волгою і мали там постійне мольбище та ідолів: «Під той час, як їхні судна прибувають до якірного місця, кожен з них виходить, маючи з собою хліб, м'ясо, молоко і напій гарячий, підходить до високо встромленого стовпа, що має обличчя, схоже на людське, а навкруги нього невеличкі виображення; позад цих виображень повстромлювано в землю

²⁸ Цитата за Г. Лужницьким, *твір цит.*, с. 18.

²⁹ Див. у М. Р. Г., СХVІІ, р. 22.

великі стовпи. Він же підходить до великого виображення, падає перед ним і каже: „О пане, я прийшов здалека, зо мною дівчат ось стільки і стільки голів, соболів ось стільки і стільки шкур”, — аж поки згадає геть усе, що він привіз зі собою з свого краму. Тоді каже: „Цей подарунок приніс я тобі”. — І залишає те, що приніс, перед стовпом, кажучи: „Бажаю, щоб ти мені приставив купця з динарами й диргемами, який купив би в мене все, що хочу (продати) і не суперечив би мені в усьому, що я йому скажу”. Після цього він іде геть. (А коли все продасть) бере певну кількість рогатої худоби та овець, забиває їх, частину м'яса роздає старцям, а решту приносить і кидає перед великим стовпом та невеличкими, що навкруги його, і вішає голови рогатої худоби й овець на стовпи, повстромлювані в землю; а коли настає ніч, то приходять пси і з'їдають це; тоді той, хто це зробив, каже: „Мій пан зглянувся надо мною і з'їв мій подарунок”». ³⁰

Живучи серед прекрасної, багатой природи, первісні русичі не потребували будувати, на зразок греків, величних храмів, бо одним великим, найвеличавішим храмом була для них сама природа. Таким чином не створилась і не ввійшла в силу окрема верства жерців, яка в інших народів мала величезний вплив на розвиток їхнього життя. Значить, нікому було й противитися поширюванню християнства.

З другого боку, християнство в Русі не йшло насильно і не нищило всього поганського. Коли на заході Латинська Церква знищила майже до коріння всю дохристиянську культуру (напр., у Польщі), наша Церква толерувала дохристиянські обряди, як гагілки, веснянки, весілля, колядки і т. д., адоптуючи їх і заміняючи імена поганських божків християнськими іменами. ³¹ Саме тому ми й сказали, що третє джерело — це одно з найповажніших джерел пізнання дохристиянського світогляду русичів, бо хоч ми і не стрічаємося віч-на-віч з обрядом, який своїм початком сягає доісторичних часів, проте з усієї системи наверствувань ми можемо зреконструювати головні етичні прикмети тодішнього світогляду, як, напр., з весілля — культ матері і пошану до неї, вивищення жінки як опікунки і сторожа домашнього вогнища тощо. І хоч більшість дослідників заперечує існування етичних вартостей в дохристиянському світогляді, ми проте дозволимо

³⁰ Див. J. Pelesz, *Geschichte der Union...*, Wien 1878, Bd. I, S. 23-26.

³¹ Гр. Лужницький, *твір цит.*, с. 20.

Початки християнства на Русі

собі твердити, що ці етичні вартості в своєму необтесаному вигляді існували вже в прапочатках культурного розвитку Руси. Їх вигладило і дало їм основу щойно християнство. Отже дохристиянського світогляду не треба було цілком руйнувати, щоб на його руїнах побудувати новий християнський світогляд. Треба було тільки дати підбудову і доповнити те, що було в дечому несвідоме, незугарне чи й фальшиве.

РОЗДІЛ Ш

ХРИСТИЯНСТВО НА РУСІ ДО ВОЛОДИМИРА

Християнство на Русі за перших історичних князів Аскольда та Дира і за Олега. — Християнство в часах Ігоря. — Стан християнства на Русі за панування св. Ольги. — Поганська реакція за Святослава і її наслідки. — Християнство на Русі за Ярополка І. — Висновки.

РОЗДІЛ III

ХРИСТІЯНСТВО НА РУСІ ДО ВОЛОДИМИРА

Немає сумніву, що Київська Русь у своїх походах, хоч би на Візантію, про які знаємо вже з IX ст., мусіла мати і певно мала вождів-князів. Літописець пише: «Подем же жившемъ особѣ и володѣющемъ роды своими, иже и до себе братьѣ бяху поляне, и живяху каждо съ своимъ родомъ и на своихъ мѣстѣхъ, владѣюще родомъ своимъ»¹. Термін «рід» у літописі є дуже неозначений. Б. Греков думає, що родовий устрій у східних слов'ян за часів літописця міг зберігатися тільки як пережитий залишок². В цьому випадку слово «рід» означає, очевидно, княжу династію. Тому цілком слушно заключає Д. Лихачев, що це місце літопису треба розуміти в тому значенні, що поляни рядилися своїми окремими княжими династіями аж до часу Кия, Щека й Хорива. Після їх смерти власть над полянами перейшла на рід цих трьох братів — тобто на одну династію. Літописець зазначає: «И по сихъ братьи держати почаша родъ ихъ княжене в поляхъ»³. У деревлян була своя династія, у дреговичів — своя і т. д. Імена перших князів майже не збереглися.

За тих часів Русь мала варязький характер, процес слов'янщення варягів ще не почався. Столицею держави був Київ. У 830-их роках Русь мала зв'язки з Візантією, а князь Русі мав монгольський титул «каган».

В IX ст. зносили з греками були то военні, то мирні.⁴ Русь нападала головно на кримські міста (Сурож) або на Малу Азію (Амастріда) для грабунку.

В 860-их роках Київська Русь підбила вже деяких сусідів. Які це були сусіди, точно не знаємо, але можемо догадатися, що це були сіверяни, які потім належать тісно до Києва і чис-

¹ П. Вр. Л., с. 12.

² Б. Греков, *Киевская Русь*, М.—Л., 1944, с.71 і дальше.

³ П. Вр. Л., с. 13.

⁴ П. Вр. Л., с. 17 і дальше.

Християнство на Русі до Володимира

ляться до Руси, а також уличі. Уличів конче треба було приєднати, щоби могли свobodно плисти Дніпром униз, бо, як подає пізніше літопис, «Уличі жили по Дніпру аж до моря».⁵ Рівночасно з підбоєм їм накинено назву «Русь», як також і назву «Руські Землі» в трикутнику Київ — Чернігів — Переяслав. Отже це була перша територіяльна експансія Київської Руси і початок формування «Руської Землі». Наш літописець так оповідає про властиві початки Київської держави та її перших князів.

Рюрик, Аскольд і Дир. В Новгороді Великому запанував варяг Рюрик, а його два воеводи — Аскольд і Дир відлучилися від нього і прибули до Києва. Київ був тоді під пануванням хозар — єдиного народу, що прийняв Мойсееву віру. Вони звільнили Київ від хозар і самі запанували в ньому.⁶ Це було 862 р. Те саме стверджують також грецькі джерела. Під 866-тим роком наш літопис записав виправу русичів на Царгород. Літописець каже, що «русь загорділа» і відважилася напасти навіть на Царгород. Столиця імперії була в небезпеці; але за поміччю Пречистої Діви Влахернської, коли її пояс занурили в море, настала сильна буря, що потопила човни ворогів, і так грекам удалось увільнитися від завзятих войовників.⁷ Про Рюрика не знаємо нічого. Дехто твердить, що він заснував державу в Новгороді Великім і від нього почалася династія Рюриковичів. Інші, як, напр., Таубе й Коструба кажуть, що Рюрик — це властиво легендарна особа, а перша династія в Україні повинна властиво називатися династією Ігоревичів.⁸ Імена Аскольда й Дири — це імена, певно, історичні. В традиції оба ці варязькі князі виступають разом, але це невірно, бо Дир княжив безпосередньо перед Олегом, а Аскольд, мабуть, раніше.

Таким чином варяги увійшли у місцеву панівну верству, що прибрала ім'я «Русь», і зайнялися новою організацією державного життя. Провід вели варяги. На місце давніх слов'янських князів прийшли норманські кунінги: імена Аскольда, Олега, Ігоря є скандінавські. Головні місця в управі країною зайняли ва-

⁵ П. С. Р. Л., Кт. I., с. 17. В «П. Вр. Літ.» написано: «Улучи и тиверьци сѣдяху бо по Днѣстру»; в інших літописах, як, напр., в Радивилівському, додано: «по Бугу и по Днепру до самого моря». Див. Д. Лихачев, П. Вр. Л., II., с. 226.

⁶ П. Вр. Л., с. 18 і 19.

⁷ П. Вр. Л., с. 19.

⁸ Т. Коструба, Нариси з церковної історії України X—XIII ст., Львів 1930., с. 29.

в'язькі дружинники, через це державна влада набрала військового характеру. Заслуга варягів була в тому, що вони з'єднали країну в одну міцну цілість, увілляли в державний організм новий фермент, оживили його й поштовхнули до нової творчості. Археологічні знахідки з X ст. вказують нам на досить значні варязькі колонії не тільки на півночі, але і у нас в Україні коло Путивля, на Чернігівщині, Полтавщині та Катеринославщині. Не так давно викопано під самим Черніговом аж 80 могил варязьких вояків-вікінгів. Уся зброя і всі предмети, знайдені біля кістяків у цих могилах, мають шведський тип, поширений в усій області Балтійського моря. Однак варязький елемент в Україні не був сильний чисельно; крім цього, культурно він мало чим перевищував слов'янських тубільців, і то хіба в початках; тому він дав себе скоро засимілювати слов'янській стихії. Процес асиміляції з місцевим слов'янським населенням ішов дуже швидко — як каже проф. Д. Дорошенко.⁹ В XI ст. від варягів залишаються самі тільки імена та уривчасті літописні вістки, а в XII ст. варязьке походження династії і, може, деяких аристократичних родів стає вже просто історичним переказом.

Нас спеціально цікавить стан християнства в Україні в часах варязьких князів. Патріярх Фотій у своєму «Окружному посланні» к. 867 р., подає, що руський князь (Аскольд), переляканий чудом Матері Божої Влахернської, вертається у Київ і висилає послів до цісаря Михайла III, прохаючи миру й священників. Тоді цісар ніби вислав на Русь священників, що зорганізували першу єпархію в Україні, а, може, й митрополію. Однак ця єпархія довго не вдержалася. Тоді також охрестився князь.¹⁰ Це потверджує також арабський літопис Массуді, кажучи, що наймогутніший руський князь Дир є християнин і що частина його підданих є поганями, а друга частина — християнами. Грушевський, Пелеш і Таубе йдуть за Костянтином Порфірородним, біографом цісаря Василія, який говорить про хрищення тих, що прийшли з Аскольдом і Диром, і то через кілька літ після нападу на Царгород, не за патріярха Фотія, але за патріярха Ігнатія. Треба знати, що це були часи цезаропапізму. Патріярх Ігнатій не подобався цісареві Михайлові III, і останній усунув його з патріяршого престолу, а казав висвятити на патріярха Фотія — світську людину, незвичайно здібну, але й амбітну, що зірвала з Ри-

⁹ Д. Дорошенко, *Нарис Історії України*, Варшава 1932, т. I, с. 41.

¹⁰ М. Р. С., СІ, 756, і J. Hergentröther, *Monumenta graeca ad Photium*, Ratisbonae 1869, с. 44.

мом. Одначе наслідник цісаря Михайла III — Василь Македонець погодився з Римом і прогнав Фотія, а на патріярший престіл знову привернув Ігнатія. Тогочасний біограф цісаря Василя — Костянтин Порфірородний заслугоує більше на віру, ніж Фотій, бо він був безсторонній, як особа незаінтересована. Натомість послання Фотія — це свідоме перекручення, щоби піднести свою місійну роботу між поганами та похвалитися своєю ревністю. Крім цього, Фотій написав своє послання вже після усунення з престола і хвалиться, що за нього охристілася Русь.¹¹ Факт християнізації бодай частини русинів уже в IX ст. підтверджує й те, що на могилі Аскольда в XI ст. якийсь Ольма побудував християнську церкву св. Миколи.¹² Отже Аскольд мусів бути християнином, бо на могилі поганина ніхто церкви не ставить. Церкви будовано тільки на могилах подвижників Христової віри.

Підсумовуючи все досі сказане, стверджуємо, що Аскольд і Дир були охрещені за часів патріярха Ігнатія. Тоді не було вже схизми та розриву з Римською Церквою, а послідовно й це охрещення, говорячи по-сьогоднішньому, було католицьке, бо воно припадає на час єдности обох Церков. Патріярх Ігнатій засвідчив свою вірність Апостольській Столиці тим, що десять років видержав на вигнанні і не піддався схизмі. М. Таубе старається доказати в своїй цінній праці, що Аскольд не тільки сам був християнином, але що за нього довершилося т. зв. «перше навернення Руси 856—882 року».¹³ Однак погляди Таубе стрінулися з ґрунтовною критикою інших, що признають їх тільки за цікаві гіпотези (Томашівський і ін.).

Від хрищення Аскольда й Дира християнство на Русі постійно ширилося, бо панувала велика толеранція нової віри. Літопис не згадує ні одного мучеництва. Про поширення християнства свідчить ще й факт, що в першій половині X ст. була вже в Києві церква св. Іллі.¹⁴ З цього можна зробити висновок, що в Києві мусіла бути більша громада християн, коли вони мали вже тут свою церкву.

Олег. Про Олега, що панував від 879—912 р. (дати неточні), літопис і деякі історики оповідають досить багато. Постать Олега в нашому літописі оповита різними переказами (про кораблі на

¹¹ Див. J. Hergengöther, *Photius, Patriarch von Constantinopel*, Regensburg, 1867, II, с. 264 і дальше.

¹² І. Огієнко, *Українська Церква*, Прага 1942, с. 29.

¹³ M. de Taube, *Rome et la Russie avant l'invasion des Tatars (IX—XIII s.)*, Paris 1947, т. I, с. 25 і дальше.

¹⁴ П. Вр. Л., с. 38.

колесах під Царгородом, про смерть від улюбленого коня і т. д.), а народня традиція надала його особі фантастичних рис і назвала його «віщим».¹⁵ Одначе найновіші наукові досліди показали, що ці вісті літопису про Олега треба приймати дуже обережно.¹⁶ Певні джерельні вістки про Олега маємо дві. Перша з них — це договір з греками з 911 р.; 907 р., мабуть, також був договір. Так думає М. Чубатий.¹⁷ Однак інші вчені, передовсім А. Шахматов і С. Юшков скиляються до думки, що 907 р. ніякого договору не було. Зміст, поданий в літописі — це тільки літературна компіляція, заснована на матеріялі договорів 911 і 944 рр.¹⁸ Нас більше переконує думка Чубатого, бо її потверджує і літопис, кажучи, що «дотепер Русь склала багато договорів усних». Другою є вістка хозарського документу з 930-их років про напад Олега на хозарів. В хозарському документі говориться, що хозари побили «царя Русії Хальгу» (Олега), і він відступив до Персії. З цього дехто заключає, що Олег навіть не панував у Києві¹⁹ або принаймні постійно там не княжив. А письменники середини XI ст., Іларіон і Яків Мних, не згадують Олега цілковито. Одне певне, що договір Олега з греками з 911 р. має велике значення в історії старого руського права і зродив навіть цілу наукову літературу. Для нас важливе є те, що за часів Олега в Русі настає знову поганська реакція. З його часів нема ніяких традицій про християнську церкву в Русі.

Князь Ігор Чергового, історично певного князя київського Ігоря бачимо в Києві в 940-их роках. На зв'язок його з пізнішим Новгородом вказувало б княження там Святослава Ігоревича, про що згадує знаний уже нам цісар Костянтин Порфірородний.²⁰ Можемо отже прийняти, що князь Ігор спершу володів у Новгороді, а згодом здобув Київ і тут осів.²¹

Київ дуже подобався північним варягам, і вони осталися в ньому, зробивши з нашої столиці осередок Східньо-європейської Імперії, яка тепер стала щораз більше зростати на торговель-

¹⁵ П. Вр. Л., с. 19—31.

¹⁶ Т. Коструба, Князь Олег «Віщий». «Нова Зоря», 1935, р. XVI, ч. 8.

¹⁷ М. Чубатий, Огляд історії українського права, Мюнхен 1947, т. I, с. 14.

¹⁸ Див А. Зимин, Памятники права Киевского Государства, Москва 1952, с. 5.

¹⁹ В. Пархоменко, У истоках русской государственности, 1924, с. 76.

²⁰ С. Porphyrogenetos, De caeremoniis aulae Byzantinae, M. P. G., CXII, р. 78.

²¹ Деякі вчені, як напр., Таубе, говорять аж про двох Ігорів, пор. M. de Taube, Rome et la Russie, р. 143.

ній артерії «з Варяг у Греки». За князя Ігоря до Київської Держави належали вже племена, що жили здовж Дніпра. Крім давніше підкорених сіверян і уличів, тепер належали до Київської Держави ще деревляни, дреговичі, кривичі і новгородські словени. Ми не маємо вісток, коли підбито ці племена.

В часах Ігоря можемо дуже добре бачити властивий характер поганської Руської Держави. Джерела зберегли нам деякі дані про внутрішню управу державою за часів цього князя і про його воєнні походи. Таки місцева київська традиція, збережена в літописі, оповідає нам про спосіб збирання данини в деревлянській землі: князь не лише бере те, що йому належить, але старається забрати ще більше, понад норму, при чому не щадить підлеглого населення.²² Про торговельний характер держави, полученний із добичництвом, вказують походи на Схід і на Візантію. Війна з Візантією в 941 р. мала на меті забезпечити інтереси руської торгівлі в Царгороді, які візантійський уряд хотів обмежити. Правно оформив грецько-руські взаємини договір Ігоря з греками в 944 році.²³

Цей договір і інші дані вказують також на політичний устрій Руської Держави. Вона не була ще цілком зцентралізована в руках одного князя: в окремих землях стали подекуди свої князі (як Мал деревлянський), а може й згадані в договорі Володислав і Предислава зі слов'янськими іменами, отже можливо слов'янські князі, хоч і з варязького роду, як пізніший Святослав, і численні норманські князі. Князі-варяги були висланниками Київського князя в окремі землі, де збирали данину, заступали місцевих князів і звільна централізували управу в руках Київського князя. Крім князів, таку чинність виконували і княжі мужі, яких уже тоді називано боярами. Ці дружинники сиділи як княжі посадники по окремих городах і держали — фізичною силою — покорені землі під послухом Київського «великого князя». Коли супроти великого князя ці князі, а може бояри, були більше свободні, то для населення вони були зовсім чужі і не могли стати якимись феодалами, майже незалежними від князя. Князь і дружина в Русі — це був окремих суспільний шар, залежний взаємно і солідарний з огляду на чуже їм, нерідко до них вороже, місцеве населення.²⁴

²² П. Вр. Л., с. 31 і 39.

²³ В. Заїкин, Початки християнства в Київській Русі-Україні: «Нова Зоря», р. VIII, ч. 5, 1928, с. 2.

²⁴ В. Греков, Киевская Русь, М.—Л. 1949, с. 333—340.

Договір Ігоря з греками 944 р. кидає сніп світла на існування християнства в руській державі та на розміри його поширення в першій половині X ст. З метою заключення договору Ігор вислав до Царгороду посольство, що в його склад входили переважно варяги, як про це свідчать варязькі імена, і кілька слов'ян. Більшість членів цього посольства були християни, і імена християн вичислені на першому місці; щойно після них ідуть імена поганських послів. Весь текст цього договору є в літописі. В тексті говориться так: «А хто подумав би порушити цей договір, то тих, що є хрищені (розуміється з руської сторони), хай їх Бог покарає, а хто нехрищений, хай не має помочі ні від Бога, ні від Перуна».²⁵ А в кінцевій присязі говориться про клятву на соборну церку св. Іллі та на святий Хрест, а нехрищені клялися на свої мечі. Це джерело є зовсім певне, і на його основі ми стверджуємо, що в Русі було вже тоді багато християн, бо більша частина посольства була християнська, і що в Києві була церква св. Іллі. Згадана в договорі церква св. Іллі, де присягали руські послы-християни, була в Царгороді і служила тамошнім хрищенням варягам. Але коментар до цієї умови каже, що така сама церква була вже і в Києві, значить — дочірня царгородської, і що в ній також відбувалася церемонія присяги. З цього слідує, що київські християни під Ігорем користувалися повною свободою релігії. Ця київська парохія — на думку проф. М. Чубатого — підлягала єпархії та єпископові в Тмуторокані.²⁶ Хто ж були ці християни, згадані в договорі? Немає сумніву, що це були варяги й місцеві слов'яни. На питання, чи в посольстві було багато християн, Голубинський висловлює думку, що їх мусіло бути багато.²⁷ Текст Ігорєвого договору з Візантією допускає також здогад, що громадне навернення Руси сталося недовго перед договором і що може воно було умовою греків, як своєрідна моральна записка мирної поведінки Києва на будуче. Подібне сталося вже 50 років перед тим у відношенні до болгарського князя. У таких випадках греки вимагали, щоб церемонія хрищення відбувалася прилюдно в Царгороді. Розуміється, що таке навернення було формальне і навіть полишало по собі почування політичної нижчости. Все ж таки належить підкреслити, що поширення християнства причинялося до міжнароднього миру.

²⁵ П. Вр. Л., с. 35.

²⁶ М. Чубатий, *Історія Української Церкви*, 1946, с. 17.

²⁷ С. Голубинській, *Історія Русской Церкви*, т. I, ч. 1, с. 44.

Християнство на Русі до Володимира

Дотично самого Ігоря Голубинський ставить гіпотезу, що Ігор мусів бути тайним християнином. Рівно ж І. Огієнко є тієї самої думки.²⁸ С. Томашівський каже, що Ігор у душі був прихильний новій вірі і що, може, це було б довело навіть до повного навернення Київської Русі, якби не нагла смерть Ігоря з рук деревлян.²⁹ Питання про християнство Ігоря вже не раз було порушене; недавно висував його В. Заїкин.³⁰ Але факт, що Ольга стала християнкою аж по смерті Ігоря і що їх син Святослав був поганином, дуже ослаблює всі докази про християнство Ігоря. З усього сказаного заключаємо, що:

1. Християнство в Києві було значно поширене не тільки між варягами, але й між місцевими людьми.

2. Загальне значення християнства на Русі було поважне.

3. Християнство не було чимось новим; воно всякало поволі, але глибоко, і Володимир Великий не зробив великого перевороту, вводячи його як офіційну віру. Тому не потребував боятися реакції з боку поганства.

Св. Ольга. Завершенням початків християнства в Русі в половині X ст. є хрищення Ольги. В історії нашого християнства Ольга займає дуже визначне місце, бо за її панування християнство стає другою державною релігією в Русі побіч поганства.

Під 945 р. літописець записав смерть Ігоря. Ігор згинув у боротьбі з деревлянами під Іскоростенем, коли вирушив брати данину з непокірного племені деревлян.³¹ Ігор полишив жінку — Ольгу — та приблизно восьмилітнього сина Святослава. В імені малолітнього Святослава взяла владу в свої руки Ольга, і треба признати, що вона держала її твердо.³² Таким чином Ольга «є прототипом пізніших гетманш і полковниць козацької доби, які у відсутності своїх чоловіків правили краєм, видавали маніфести і взагалі грали активну роль в політиці.³³ Дехто, як, напр., С. Томашівський, думає, що Ольга була християнкою ще за життя Ігоря, а, ставши княгинєю, явно змагала до того, щоб нову віру піднести до ступня державної релігії.³⁴ Обставини, серед яких Ольга особисто стала християнкою, нам незнані. Літопис

²⁸ І. Огієнко, *Українська Церква*, с. 51.

²⁹ С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви...*, с. 68

³⁰ W. Zajikun, *Chrześcijaństwo w Europie wschodniej*. „Elpis“, I, с. 39.

³¹ П. Вр. Л., с. 40.

³² В. Пархоменко, *Древнерусская княгиня св. Ольга*, Київ 1911.

³³ Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, Варшава 1932, т. I, с. 43.

³⁴ С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви*, с. 68.

оповідає, що хрищення Ольги відбулося в Царгороді 955 р.³⁵ Однак це оповідання, записане на півтори сотки літ пізніше, набрало вже признак легенди і не є ясне. Під 955 р. Літопис оповідає про поїздку княгині до Царгороду, про залицяння до неї цісаря Костянтина VII Багрянородного, про це, як Ольга перехитрила його, просячи, щоб він був її хресним батьком. І охристити її патріарх, кажучи: «Благословенна ти в женах руських». При хрищенні вона дістала ім'я «Олена» на згадку про матір Костянтина Великого. Коли ж цісар хотів узяти Ольгу за жінку, вона відповіла, що не може вийти за нього заміж, бо він — її хресний батько. Вкінці з великими дарами імператора і з благословенням патріарха Ольга вернулася в Київ. По якійсь часі прийшли з Царгороду до Києва послы просити військової помочі для цісаря. Та Ольга вдруге перехитрила цісаря і сказала, що як він прийде до неї в Київ і буде так довго стояти в пристані Почайни, як вона стояла в Царгороді, тоді одержить, чого бажає.

Очевидно, це оповідання є вигадкою, що нею літописець хотів прославити мудрість своєї княгині. Неправдиве є теж оповідання про намірене сватання Ольги з цісарем Костянтином, бо Ольга тоді вже була в літах, а цісар був до того ще й жонатий. З цієї київської легенди історично правдиві є тільки початок і кінець. Отже правдою є, що Ольга була в Царгороді в гостях у Костянтина, але не 955 р., як думав літописець, а на два роки пізніше — 957 р.³⁶ Це стверджує сам цісар Костянтин Порфирородний у своєму творі „De caeremoniis aulae Byzantinae“, в якому описує з подробицями побут Ольги в Царгороді.³⁷ Однак в творі цісаря Костянтина нема ні найменшої згадки про охрищення Київської княгині. Що більше, з нього виходило б, що Ольга вже приїхала як християнка, бо мала з собою свого капеляна — священника Григорія. Голубинський і Грушевський твердять, що хрищення Ольги відбулося в Києві. Голубинський думає, що Ольга охристилася в Києві перед виїздом до Царгороду³⁸, а Грушевський твердить, що вона охристилася по повороті з Царгороду, де утвердилася в христ. вірі.³⁹ Томашівський, опираючись на німецьких свідочтвах, твердить, що Ольга охристилася таки в Цар-

³⁵ П. Вр. Л., с. 44.

³⁶ М. Приселков допускає навіть дві поїздки Ольги до Царгороду: 955 і 957 р. Однак це, мабуть, неправдоподібне. (Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв., Спб. 1913, с. 3—4.)

³⁷ М. Р. С., СХІІ, р. 33—144.

³⁸ Голубинський, Історія Русской Церкви, т. I, ч. 1, с. 75.

³⁹ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I, с. 216.

городі, але раніше, ще за життя Ігоря і за імператора Романа I Лекапена в зв'язку з мировими переговорами. Якщо при тім цісар залицявся до княгині, то був це той Роман, а не Костянтин.⁴⁰ Акту хрищення довершив сам патріарх Теофілакт (933—956). Тоді саме був час єдності обох Церков. Теофілакта висвятив Папа Лев VII (936—939), що вказує на дуже тісний зв'язок між ними. З цього слідує, що Ольга прийняла хрищення від католицького патріарха, отже сама була католичка.⁴¹ Правдивий є теж кінець київської традиції, записаної в літописі. Офіційна візита Ольги 957 р. скінчилася сильним політичним дисонансом між обома державами. Княгиня була незадоволена цією візитом і болюче відчула горду й мало почесну поведінку Ромеїв, бо Ольгу прийнято з таким самим церемоніялом, як посла двох малозначних арабських князів, хоч вона була княгиня великої держави. Крім цього, незнана нам ближче політична ціль подорожі не оправдалася, і відносини між Києвом та Царгородом загострилися. Дехто думає, що між причинами цього непорозуміння були також церковні причини, що нібито Ольга безуспішно домогалася в Царгороді самостійної церковної ієрархії для Русі, але про це нема ніяких вказівок.

З другого боку певне є те, що на погляд княгині Русь уже була дозріла до заведення в ній урядового християнства і що Ольга дійсно думала про окрему церковну організацію для своєї держави. Однак ця мудра княгиня не думала цього важливого діла віддавати у візантійські руки. Найсильнішим доказом непорозуміння між Києвом і Царгородом є факт, що після повороту з Візантії (958), Ольга виправила посольство до німецького короля Оттона, пізніше коронованого на західно-римського цісаря (936—973), наймогутнішого з тодішніх християнських володарів, і просила для Києва єпископа й священників. Про це оповідають західні хроніки, як от Продовжувач хроніки Регінона і Дітмара Мерзебургського.⁴² Оттон порозумівся, мабуть, з Римом, і в при-

⁴⁰ С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви*, с. 69.

⁴¹ М. Чубатий, *Історія Української Церкви*, с. 21.

⁴² *Continuator Reginonis scribit*: «Anno dominicae incarnationis 959... legati Helenae reginae Rugorum, quae sub Romano imperatore Constantinopolitano Constantinopoli baptizata est fecte, ut post claruit, ad regem venientes episcopum et presbyteros eidem genti ordinari petebant.» (*Monumenta Germaniae Historica*, I, p. 624). Також *Annales Hildesheimenses* під роком 960 пишуть: «Venerunt legati Ruscie gentis ad regem Ottonem et deprecati sunt eum, ut aliquem suorum episcoporum transmitteret, qui eis ostenderet viam veritatis... Et ille transmittit Adalbertum episcopum fide catholicum...», *M. G. H.*, III, 60. Так само *Annales Quedlinburgenses* і *Lambertus Hersfeldensis*. Там же с. 60 і 61. Також: *Thietmarus Merseburgensis Chronicon*, *M. G. H.*, I, p. 64. Всі ці джерела зібрані

сутності короля висвячено 960 р. на першого єпископа для Київської Русі монаха Лібутія. Однак Лібутій навіть не вибрався на Русь, бо в 961 р. помер. Ольга, мабуть, даліше нагадувала цесареві про свої прохання, бо на київського єпископа висвячено монаха Адалберта, який подався на Русь, мабуть, через Балтійське море. До Києва він прибув під кінець 961 р., або з початком 962 року.⁴³ За той час у Києві багато змінилося. Ольга зложила релігію. Прохання Ольги, що з ним вона звернулася на Захід, дає нам ключ до розуміння її вимог від Сходу. А змістом цього прохання й домагання було: створення церковної ієрархії для Русі, але відповідної до значення й гідності Київської Держави, тобто у формі незалежного архієпископства чи й митрополії. На жаль, на Русь прислано тільки єпископа Адалберта. Може бути, що Ольга була невдоволена цим. Так думає Приселков.⁴⁴ Крім цього, князем тепер став син Ольги Святослав. Святослав сам був поганин, а, водночас до голосу прийшла молода дружина поганських дорадників Святослава. Про удержавлення християнства та про утворення державної ієрархії не було й мови. В таких обставинах прибув на Русь єп. Адалберт зі священниками. Він не мав уже на ким опертися і міг тільки ствердити, що його місія зайва. Тому він вернувся. Під час повороту найшовся у великій небезпеці життя від розагітованих поган; кілька осіб з його товариства навіть загинуло. Адалберт після повороту став Магдебурзьким архієпископом і розгорнув широку діяльність.⁴⁵ Такий був вислід першої в історії спроби повернути Русь на християнство і злучити її церковно-культурними зв'язками з Заходом. Томашівський каже, що «коли це змагання Ольги — першої християнки на Київському престолі — було б успішне, то воно повело б історію Східної Європи цілком іншим шляхом».⁴⁶

Княгиня Ольга як приватна особа з сумом гляділа на політику молодого Святослава. Метою свого життя вона вважала навернення свого сина, але це їй не вдалося. Не судилося нашій угодниці-Княгині стати українською Монікою. Вона померла

в Голубинського, *Ист. Р. Ц.*, т. I, ч. 1, с. 103 і даліше; також у Приселкова, *Очерки...*, с. 12 і даліше та в T. Ediger, *Rußlands älteste Beziehungen zu Deutschland, Frankreich und der römischen Kurie*, Halle 1911.

⁴³ Дехто з німецьких учених (Гізебрехт, Ваттенбах і ін.) доказує, що київський єпископ Адалберт і т. зв. Продовжувач Рєгінона (Continuator Reginonis) — це одна й та сама особа. Гл. Н. Koch, *Byzanz, Ochrid und Kiev 987—1037*, «Kyrios», 1938, IV, с. 265, замітка I.

⁴⁴ М. Приселков, *твір цит.*, с. 13.

⁴⁵ М. С. Н., I, с. 625 і даліше.

⁴⁶ С. Томашівський, *твір цит.*, с. 71.

959 р.⁴⁷, не доживши до катастрофи всієї балканської політики і до смерти Святослава. Чубатий каже: «Вислання посольства до Оттона свідчить, що Ользі було все одно: приймати грецький чи латинський обряд, а це є важним свідоцтвом для її католицизму.^{47а} На латинський обряд у тому часі не слід дивитися під кутом наших обставин, як на щось денаціоналізуючого. Національно ні грецький, ні латинський обряд не мали б були шкідливого впливу, бо ми мали тоді свою самостійну державу».⁴⁸ Беручи до уваги релігійно-церковні потягнення Ольги, бачимо, крім цього, що в Київській Державі діють впливи як східні, так і західні і що вони в початках перехрещуються тут без перешкод.

Немає сумніву, що Ольга була справді визначною індивідуальністю. Вона відзначалася великим державним хистом, її дипломатична діяльність, подорож до Царгороду, переговори з Оттоном В., перехід на християнство — це докази, що Ольга була володаркою великої міри. Наша Церква зачисляє її до Святих. Наш літописець називає її блаженною, ранньою зорею, предтечицею християнства на Русі.⁴⁹ Культ св. Ольги прийнявся і поширився самочинно вже від перших років християнства. Маємо відомості, що її мощі за Володимира Великого перенесено до Десятинної Церкви, і там вони спочивали аж до нападу монголів. У XVII ст. ці мощі віднайшов митрополит Петро Могила, а пізніше десь вони затратились, і ми не знаємо, де вони тепер.

Святослав. По уступленні княгині Ольги з регентства 962 або 964 р. на київський престіл вступив син Ігоря і Ольги Святослав. Святослав був останнім вікінгом чистої крові на київським престолі. Смілий, жадний слави, пригод і добичі, він нерадо сидів у Києві. Його життям була війна, а радістю — кров ворога. Отже релігія любови й покори не могла подобатися такому представникові норманського духу. Як каже літописець, Ольга старалася повернути сина і часто казала йому: «Я, сину, пізнала

⁴⁷ П. Вр. Л., с. 48.

^{47а} Уживаючи висказу «католицький» у часах кн. Ольги, ми не вживаємо його в сьгоднішньому значенні, а тільки в первісному значенні з часів перед Фотієм і Керулярієм.

⁴⁸ М. Чубатий, Твір цит., с. 22.

⁴⁹ П. Вр. Л., с. 49: «Си бысть предътекуция крестъянствѣй земли, аки деньница предъ солнцемъ и аки зоря предъ свѣтомъ, си бо съяще аки луна в нощи, тако и си в невѣрныхъ чловѣцехъ свѣтяшеса аки бисерь в калѣ: калъни бо бѣша грѣхомъ неомовени крещеньемъ святымъ... Си первое вниде во царство небесное от Руси, сию бо хвалят рустиє сынове аки начальницо: ибо по смерти моляше Бога за Русь».

Бога і тішуся. Коли й ти Його пізнаєш, то й ти будеш тішитися». Але Святослав відповідав матері: «Як я прийму іншу віру, то моя дружина буде сміятися з мене».⁵⁰ Цей запис літописця вказує, що найсильніший опір проти християнства походив з боку дружинників — тих лицарів з крові й кости, що висмівали нову релігію. Воно правда, що Святослав, вихований матір'ю-християнкою, мав пошану для неї та її релігійних почувань і не дозволяв на якесь переслідування християн. Літопис каже: «не браняху, но ругахуся». Існуючі церкви залишилися непорушені. Хоч християнство натрапляло на опір княжих дружинників, одначе ширилося між цивільним населенням: між боярами й купцями. Святослав був байдужий у відношенні до християнства на Русі. Він толерував його в своїй державі, одначе ця толеранція походила не з прихильности, а з konieczности — чи радше з уваги на поодинокі партії варягів та з неможливости серйозного поборювання нової науки.⁵¹ Святослав закінчив об'єднання східньо-слов'янських племен в одній державі, підбивши в'ятичів, поширив свою владу на фінські племена між Окою і Волгою, зруйнував волзьких болгарів, а відтак 965 р. розбив хазарів. Одначе це був крок політично необережний, бо Русь не була спроможна поставити такого охоронного валу проти азійських кочовиків, яким була хазарська держава, і вже при кінці князювання самого Святослава на наших степах з'являються печеніги, що нападають навіть на сам Київ. Крім цього, на Кубані Святослав переміг ясів і касогів (черкесів). Відтак візантійська дипломатія втягнула Святослава в болгарські справи. Це була звичайна політика візантійців: нацьковувати одних варварів проти других, але Святославі розкривалася тут широка перспектива оволодіння ринками і поширення торговельних зв'язків. 968 року Святослав розбив дунайських болгарів під Доростором і хотів залишитися в Переяславці (болг. Преслав). Ще перед походом він поставив свого сина Ярополка в Києві, Олега — в Овручі, а Володимира — в Новгороді Вел. Одначе його успіхи стривожили візантійців, і сам імператор Іван Цімісхій (969—976) виступив проти Святослава. Святослав не міг устояти і мусів заключити умову. Але при повероті на Русь коло Дніпрових порогів чатували на нього за намовою греків печеніги; вони розбили військо Святослава, і сам Святослав загинув (973 р.).

⁵⁰ П. Вр. Л., с. 46.

⁵¹ Гл. Н. Косч, твір цит., с. 258.

Слава лицарського Святослава і його початкових успіхів була оплачена великими жертвами: культурним застоєм, розпрямленням державної споености, наїздами диких печенігів, а вкінці катастрофою всього київського війська і смертю самого Святослава. Нежиттєздатність поганської духової культури виявилася вповні. Русь мусіла вертатися на шлях, вказаний Ольгою.⁵² Це переконання мусіло принести і те лицарство, що врятувалося з балканської катастрофи. Кількалітнє перебування між християнськими болгарами й греками мусіло привести їх до розуміння вищости християнства. Може бути, що й Святослав пізніше змінив свої погляди на цю справу. Але обов'язок направити помилку його молодости перейшов уже на його синів.

Ярополк. Ярополк став київським князем ще за життя свого батька Святослава. Князь Ярополк I (970—979) — це один з видатніших діячів старої Русі. Його князювання являє собою незвичайно цікаву добу нашої історії. На жаль, історична наука дуже мало займалася особою і добою Ярополка. Щойно в останніх роках появилися спеціальні праці, присвячені Ярополкові, в яких показано видатну роллю цього князя в початковій історії нашої Церкви, державности й культури.⁵³

Хоч Ярополк був сином славнозвісного князя Святослава, «мандрівного лицаря», однак своїм характером він цілком різнився від батька. Він не ганявся за військовою славою та військовими пригодами, був за словами літопису хоробрий і відважний і мусів провадити війни⁵⁴ в інтересах своєї держави. Ярополк був не тільки військовий провідник та оборонець свого краю, але справжній монарх, що дбає про добробут своєї держави. Однак, не зважаючи на свої миролюбні нахили, Ярополк мусів провадити кілька воєн. Цього вимагали політичні й економічні

⁵² С. Томашівський, *твір цит.*, с. 72.

⁵³ Найважливіші праці про Ярополка це:

1. В. Пархоменко, *Християнство Русі до Володимира Святого*, «Вѣра и Разумъ», 1912, IX.

2. Н. Т. Б., *Князь Ярополкъ Святославовичъ-католическій государь Русі*, 1928, і ін.

3. В. Заїкин, *Християнство на Україні за часів князя Ярополка I*, 969—979, «Зап. ЧСВВ» III, 1—2 і 3—4, Львів 1930.

⁵⁴ *Никонівський Літопис* під р. 980 каже: «Ярополкъ нача съвокупляти воа многы, бѣ бо и сам храбор велми». Цит. у Лихачева, *П. Вр. Л.*, II, с. 320. *Никонівський Літопис* або *Патріархальний* — це московський літописний збірник з 1550-их років. Його склали фанатичні вороги Риму. Як правдоподібного автора цього Літопису подають московського митрополита Йоасафа († 1555). Він довів літопис до 1454 р., отже частина, що обіймає часи Володимира В. належить перу Йоасафа. Становище до католиків у цьому Літописі вороже, подібно як і в інших писаннях Йоасафа.

Християнство на Русі до Володимира

інтереси Русі. Русь була тоді поділена на кілька окремих, невеличких держав, майже самостійних і мало зв'язаних між собою. Навіть зовсім близька до Києва Деревлянщина не хотіла признавати київської зверхности. Ярополк цілком свідомо змагав до того, щоби всі східньо-слов'янські землі злучити в одну державу і створити східньо-слов'янську імперію, подібну своїм політичним устроєм до візантійської. Головну увагу Ярополк звернув на прилучення тих земель, через які йшли найважливіші торговельні шляхи. Це були: Деревлянська земля та західньо-українські землі, через які йшов шлях у Західню Європу. Відтак: Кривицька земля та Новгородська, через які йшли шляхи до Балтійського моря. Вкінці південно-руські степи, зайняті в значній частині печенігами. Туди йшли шляхи до південного Дунаю, до Чорного моря, до Криму й Кавказу. За опанування цих земель Ярополк провадив головні війни. Він завоював Деревлянщину і остаточно прилучив її до Києва.⁵⁵ Деревлянський князь Олег, брат Ярополка, під час війни загинув. Від цього часу окремі деревлянські князівства перестали існувати. Щасливі були також війни Ярополка з печенігами. Ярополк їх тяжко погромив і змусив до послуху та сплачування данини. Своєю вмілою політикою супроти печенігів Ярополк відзискав утрачене перед тим панування Русі над українськими степами і забезпечив південні торговельні шляхи.⁵⁶ Вдалою була якийсь час і боротьба Ярополка з другим братом, Володимиром, князем новгородським за панування над просторими північними землями, тобто над землею Кривицькою і Новгородською. Ярополк змусив Володимира покинути ці краї і втекти у Скандінавію, а Новгородську та Кривицьку землі прилучив до Київської держави. Літопис каже: «Слышав же се Володимѣръ в Новѣгородѣ, яко Ярополкъ уби Ольга, убоявся бѣжа за море. А Ярополкъ посадники своя посади в Новѣгородѣ, и бѣ володѣя единѣ в Руси».⁵⁷

Одночасно з цими завоюваннями відбулася перебудова внутрішнього ладу на Русі. Змінювався характер князівської влади, занепадало значення віча, а зростало значення князівської ради.

Щоб уможливити дальший культурний і політичний розвій Русі, Ярополк мусів перевести релігійну реформу. Засво-

⁵⁵ П. Вр. Л. каже: «Пойде Ярополкъ на Олга, брата своего, на Деревску землю.», с. 53.

⁵⁶ В. З., Князь Ярополк I. (В 950-ті роковини мученицької смерті католицького володаря України), «Нова Зоря», Львів 1928, Р. VIII, ч. 43, с. 3.

⁵⁷ П. Вр. Л., с. 54.

Християнство на Русі до Володимира

Їти тогочасну християнську культуру Русь могла б тільки тоді, коли б прийняла християнську релігію. Ярополк, вихований св. Ольгою і жонатий з християнкою — колишньою монахинєю, певно підлягав впливові християнства. Крім цього, його особиста вдача, як її малює літопис, гармонізувала з етичними вимогами християнства. Не диво, що Ярополк дуже прихильно ставився до християн та християнства і підтримував зносини з Римським Престолом, про що збереглися навіть відомості в літописі. І так: 973 р. послы Ярополка були на соймі в Кведлінбурзі, а 979 р. до Києва приїздили послы від Папи Римського. Крім цього, Ярополк щиро сприяв християнській місії у Східній Європі. На підставі цілої низки посередніх і безпосередніх вказівок західніх хронік, як Петра Дам'яні, Адемара та ін., заключають, що Ярополк був християнин.⁵⁸ З огляду на ворожнечу Русі з Візантією, християнство за Ярополка ширилося з Заходу, а разом з тим і в староруській культурі лучилися складники західньої культури з візантійськими. У нижчих верствах, прив'язаних до старих традицій і поганської віри, реформи Ярополка викликали сильне невдоволення. Сильну поміч мало поганство в новоприлученій до Київської держави Новгородській землі. Це використав Володимир: пробувши два роки в Скандінавії, він зібрав там варязьку дружину і з нею вирушив на Русь. Найперше повернув собі Новгородську землю, а відтак рушив на Київ.⁵⁹ Ярополк, боячися повстання нижчих верств, вийшов з Києва до містечка Родні, але тут його оточили варяги Володимира, і через зраду його боярина Блуда його вбито 11 червня 979 або 980 року. Князем київським і майже всієї Східньої Слов'янщини став Володимир.

Висновки. З тих коротких вісток про християнство на Русі перед Володимиром доходимо до таких висновків:

1. Першими християнами й носіями нової релігії були норманські варяги.

2. Християнство проникало у слов'янську Східню Європу вздовж головних міжнародніх шляхів того часу, головню ж вздовж балтійсько-чорноморської дороги водної по Дніпру.

⁵⁸ Н. Полонська-Василенко, *Княжа доба. Ярополк*. «Енциклопедія Українознавства», т. I. Мюнхен—Нью-Йорк, 1950, с. 414. — О. Єфименкова твердить навіть, що Ярополк охрестив якийсь західній місіонар. Див. *Початковий підручник українсько-московської історії*, Харків 1919, сторінка 34.

⁵⁹ П. Вр. Л., с. 54.

Християнство на Русі до Володимира

3. Крім цього, християнство проникало теж, хоч у меншій мірі, західними і південно-східними шляхами.⁶⁰

4. Християнство приходило в першій мірі з Візантії, відтак із Скандинавії, Німеччини й Хазарії.

5. Найстарші автентичні вістки про християнство в Київській Русі походять щойно з половини X століття, з останніх літ князя Ігоря.⁶¹ Тоді християнство поширилося серед варязької аристократії і на самім княжім дворі. Християнкою була сама княгиня Ольга, в Києві існувала соборна церква св. Іллі, а при ній — зав'язок духовного стану.

6. Після смерти Ігоря, в час регенції Ольги християнство стало навіть протегованою релігією, одначе спроби створення самостійної руської ієрархії не вдалися.

7. В справі організації краєвої Церкви і систематичного навертання народу Ольга зверталася до західньо-римського цісаря Оттона I., а він прислав для Русі єпископа.

8. З приходом до влади Святослава Ігоревича наступає поганська реакція і воєнна експансія київсько-руської держави, що закінчилася невдачею у Болгарії і катастрофою на Дніпрових порогах, що її спричинила Візантія.

9. В наслідок цього політична думка Київської Русі звертається знов до акції, початої св. Ольгою, нав'язуючи взаємини з західньо-римським цісарством і Римом, одначе боротьба між Святославичами і смерть прихильного християнству Ярополка I доводить до нового тріумфу поганства під проводом Володимира.

10. Найбільше характеристична прикмета релігійної політики в тій добі — це подвійне хитання Київської Русі: між поганством та християнством у внутрішніх взаєминах і між Візантією і Римом у зовнішніх стосунках. Перевага цього або того напрямку залежна була від політичної ситуації — внутрішньої і міжнародньої.⁶²

⁶⁰ Про західньо-християнські впливи на Україні — див. В. Пархоменко, *О латинскихъ проповѣдникахъ на Руси Киевской въ X и XI вв.* «Чтенія Ист. Т-ва Нестора Лѣт.», кн. I. — W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. I., Lwów 1904. — F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle*, 1926.

⁶¹ З тим твердженням не погоджується Таубе, який каже, що автентичні вістки про християнство на Русі є вже в половині IX століття за князя Аскольда (856). Див. M. de Taube, *Rome et la Russie...*, с. 23.

⁶² С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви...*, с. 73.

РОЗДІЛ IV

ВОЛОДИМИР НА КНЯЖОМУ ПРЕСТОЛІ В НОВГОРОДІ

Ім'я Володимира. — Перша згадка про Володимира. — Походження Володимира. — Перше подружжя. — Дружба з норвезьким князем Оляфом Трігвіссоном. — Втеча перед Ярополком. — Поворот і здобуття Новгороду. — Напад на Полоцьк. — Боротьба з Ярополком. — Здобуття Києва. — Братня війна.

РОЗДІЛ IV

ВОЛОДИМИР НА КНЯЖОМУ ПРЕСТОЛІ В НОВГОРОДІ

«Nomen — omen», — казали старі римляни. Це стосується також імени нашого великого князя Володимира. Вчені займалися значенням цього імени. І так: видатний російський історик Церкви Є. Голубинський твердить, що ім'я Володимир належить писати буквою **И** в кінцевому складі, а не буквою **І**, бо слово мир у цьому імені, як і в усіх інших іменах, з нього зложених, це не мір—вселенна, а мир—спокій. Це наглядно видно в таких іменах, як Любомир, Добромир, Творимир, Терпимир і ін.¹ А Дітмар Мерзебурзький (975—1018), автор хроніки саських королів, каже про нашого князя Володимира, що його ім'я толкується: володар миру — *potestas pacis*.²

Це ім'я згадується у Літописі перший раз у рамках грізного оповідання. Визначний знавець Володимира і його доби Н. Бавмгартен каже: «З усього цього оповідання віє свіжістю історії народин Руси».³

Року 968 Київ був у великій загрозі. Грізна й завзята орда печенігів скористала з того, що князь Святослав уже два роки перебував у Болгарії і напала на Київ. Про наскок печенігів наш літописець оповідає широко.⁴ Печеніги оточили Київ великою силою. Стара княгиня Ольга з унуками Ярополком, Олегом і Володимиром зачинилася в городі. Ворогів було так багато, що ніяк не можна було вийти з города, ні вислати вістки. Не вистачало вже харчів і води. Аж один відважний хлопець, що вмів по-печенізьки, перебрів Дніпро, дістався до руського воеводи Претича і розказав, у якій небезпеці є Київ, княгиня і княжичі. Претич з військом на човнах переправився через Дніпро і голосним звуком труб дав знати, що надходить поміч. Печеніги подумали, що це Святослав вернувся з походу, і відступили від Києва. Пізніше печенізький князь переконався, що

¹ Є. Голубинський, *История Русской Церкви*, Москва, 1901, т. I, ч. 1, с. 1.

² Ditmarus Merseb., *Chronicon*, lib. VII, § 52.

³ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir et la conversion de la Russie*. „Orientalia Christiana“, vol. XXVII, 1, Roma 1932, p. 34.

⁴ П. Вр. Л., с. 47 і 48.

Володимир на княжому престолі в Новгороді

його обманили, але вже не нападав на Київ, а помирився з Претичем. Тоді кияни вислали вістку до Святослава про небезпеку, в якій було столичне місто. «Ти, княже, чужої землі шукаєш і бережеш, а своєї мало не втратив».⁵

У цих словах виявилось невдоволення з безнастанних походів Святослава, що коштували багато зусиль, а не давали ніякої користі. Місцеві «луччі люди», що чимраз більше приходили до голосу, бажали миру й оборони від степовиків, а далекі походи для слави й здобичі їм уже не подобалися. На заклики киян Святослав вернувся до Києва, але не думав тут довго перебувати; він упорядкував державні справи, поділив землі між синів: Ярополкові дав Київ, Олегові — Деревлянщину, а Новгород — Володимирові, призначив синам до помочі бояр-намісників і знов почав готуватися до походу в Болгарію. «Нелюбо мені в Києві — казав він, — хочу жити в Переяславці над Дунаєм. Це середина моєї землі. Там сходиться все добро: від греків золото, паволоки, вина й різні овочі, з Чехії й Угорщини срібло й коні, з Русі шкура, віск, мід і невільники».⁶ Однак Ольга, що була вже стара й хвора, просила Святослава, щоб її не лишав. Святослав затримався, а мати померла 11 липня 969 р., як стверджує Яків Мних у «Пам'яті і похвалі Володимирові».⁷ Перед своєю смертю Ольга зарядила, щоб їй не влаштовували «тризни» і не хоронено її за старим поганським звичаєм. Тому її похоронив священик за християнським обрядом. І додає літописець, що «її діти, внуки і весь нарід плакав гірко». Тепер уже ніщо не здержувало Святослава від дальших походів. Отже він рушив у другий похід проти болгарів, але з цього походу вже не вернувся, бо загинув з рук печенігів коло Дніпрових порогів 973 р. В тому самому часі три сини Святослава вирушили до своїх удільних князівств: Ярополк заступав батька у Києві, Олег осів в Овручі, а в Новгороді почав княжити Володимир.

Про молоді літа Володимира маємо дуже скупі історичні відомості. Загально прийняте тільки те, що він народився перед 960 роком. Н. Бавмгартен думає, що Володимир народився коло 954 р.⁸ Володимир був нелегальним сином Святослава від

⁵ П. Вр. Л., с. 48.

⁶ П. Вр. Л., с. 48.

⁷ Див. у Є. Голубинській, *Історія Русської Церкви*, т. I, ч. 1, с. 242. — Д. Лихачев, *Повесть Временныхъ Лет*, ч. II, Комментарии, с. 316.

⁸ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 129; порівняй його ж: *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII siècle*. „Orientalia Christ.“, Vol. IX, 1, Roma 1927.

«ключниці» Малуші, що її західні джерела називають Мальфредою.⁹ Одначе вона була слов'янського роду, бо була дочкою Малка з містечка Любеча, а її братом, тобто дядьком Володимира, був відомий воевода Добриня.¹⁰ Хоч деякі літописні варіанти називають Малушу «ключницею Ольги» і навіть рабиною, а її сина Володимира — «робичичем», одначе, судячи по високому становищу Малушиного брата Добрині в княжій родині, ледве чи можна Малушу називати рабиною, бо Добриня, як відомо, лишив глибокий слід у народній традиції, ставши одним з найславніших «богатирів» Володимирового циклу в билинному епосі. Лишилася його загальна характеристика, як чоловіка двірського, добре вихованого і аристократа високого роду. Деякі історики, як Прозоровський, Шахматов, Пархоменко та інші, висловлювали навіть здогад, що Добриня і Малуша були князівського походження, тобто що їх батько Мал або Малко був деревлянський князь, убив Ігоря Старого і сватався до Ольги. Шахматов і Пархоменко утотожнюють Мала з Лютом — сином Свінельда. Отже в них Добриня і Малуша були б унуками славного князя Свінельда.¹¹

Одначе всі ці здогади — на наш погляд — заслабо узаasadнені. Всі згiрдні епітети на адресу Володимира і його походження треба розуміти, як гіперболічний натяк на те, що Малуша була нешлюбною жінкою Святослава. За це розгнівана Ольга прогнала Малушу в село Будутино.¹² Це походження Володимира вияснює нам, чому Володимира не трактовано нарівні з Ярополком і Олегом. Аж щойно, коли новгородці, повідомлені Добринею, просили Святослава, щоб дав їм на князя свого третього сина Володимира, Святослав відповів: «Якщо ви собі його бажаєте — то беріть».¹³

Таким способом Володимир став новгородським князем. Він мав тоді не більше, як тринадцять-чотирнадцять літ. Молоденький князь удався до своєї нової резиденції в товаристві

⁹ А. А. Шахматовъ, *Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ*, Спб. 1907. с. 340.

¹⁰ П. Вр. Л. каже: «Володимиръ бо бѣ отъ Малуши, ключницѣ Ользины; сестра же бѣ Добрынѣ, отецъ же бѣ има Малкъ Любечанинѣ, и бѣ Добрына уй Володимеру», с. 49.

¹¹ Пор. Д. Прозоровскій, *О родствѣ св. Владимира по матери*, т. IV, Спб. 1864, с. 17. — А. Шахматовъ, *Разысканія...*, с. 374. — В. А. Пархоменко, *Начало христіанства на Руси*, Полтава 1913, с. 120—123.

¹² П. Вр. Л., с. 47 і 49 і В. Заікин, *Христіанство на Україні за часів Ярополка I*, с. 396.

¹³ П. Вр. Л., с. 50.

Володимир на княжому престолі в Новгороді

дядька Добрині. Щоб забезпечити престіл своєму сестрінкові, Добриня почав шукати йому потрібних союзників і приятелів у Скандінавії. Для цього невдовзі після прибуття до Новгороду Володимир мав одружитися з скандінавською князівною, яку наші джерела називають Олява, а скандінавські саги називають Аллогія.¹⁴ Якщо так дійсно було, то це подружжя мало далекосяжне політичне значення.

Зв'язки Новгороду з скандінавськими країнами були в той час часті й тісні до такої міри, що новгородського князя вважали норманським конунгом. З другої сторони, варяги часто відвідували Новгород, що був першим етапом у їх торговельних чи воєнних подорожах на південь. Хоч руські джерела, поза хронікою Йоакима, не згадують про цю першу жінку Володимира з Скандінавії, проте ісландські саги згадують про неї часто і з глибокою пошаною.¹⁵ Воно правда, що саги не є історичне джерело і їм не можна вірити беззастережно, однак деколи і в сагах можна відшукати зерно правди. Хроніка Йоакима, що її цитує Татищев у своїй історії, каже виразно, що матір'ю Вишеслава, найстаршого з синів Володимира, була скандінавська княжна на ім'я Олява. Хоч Є. Голубинський не признає свідоцтва, як він висловлюється, «так званого Йоакимового літопису Татищева»,¹⁶ однак інші вчені, як Д. Лихачев, Н. Бавмгартен, В. Заїкин, Т. Коструба та ін., часто покликаються на це свідоцтво.

Загалом номенклатура жінок Володимира, що знаходиться в Літописі Нестора, не є вірна, бо наглядно видно, як з неї ви-

¹⁴ В. Татищевъ, *Исторія Російская съ самыхъ древнѣйшихъ временъ*, Москва 1768—1784, с. 40, цитує хроніку Йоакима, в якій ім'я дружини Володимира є Олява. Дехто з істориків ставиться дуже обережно як до Татищева, так і до літопису Йоакима. Однак в останніх роках ставлення до Йоакимівського Літопису змінюється і його не вважають фальсифікатом. Д. Лихачев у своїх коментарях до П. Вр. Л. цитує часто Татищева і Йоакимівський Літопис. Див. П. Вр. Л., с. 506.

¹⁵ Напр., сага про Олафа каже в одному місці: «ei nomen erat Allogia», в другому місці називає її: «Allogia regina», ще в іншому місці каже: «Valde mar in matrimonio habuit reginam nomine Allogiam, feminam prudentissimam». Щепкин, Куник, Заїкин і ін. думають, що сага переплутала Аллогію з княгинею Ольгою, а Володимира зі Святославом. Володимир же не мав ніякої жінки Аллогії. Однак інші вчені стараються доказати, що Аллогія дійсно була першою жінкою Володимира. Ця справа першого подружжя Володимира з Аллогією посьогодні не перестає бути предметом спорів між дослідниками. Гіпотеза Бавмгартена про першу жінку Аллогію нам видається досить правдоподібною, хоч не абсолютно певною. N. de Baumgarten, *Saint Vladimir et la conversion de la Russie*, „*Orientalia Christiana*“, XXVII, 1, Roma 1932, с. 38, ч. 1. — З другого боку цю гіпотезу хоче заперечити А. Лященко, *Сага про Олафа Тригвасона й літописне оповідання про Ольгу*. «Україна», ч. 18, Київ 1926, с. 3—23.

¹⁶ Є. Голубинський, *Ист. Ц.*, I, 1, с. 91.

Володимир на княжому престолі в Новгороді

еліміновано майже всі зв'язки молоді Русі з Заходом і з Скандинавією. Що більше, одна ліста жінок Володимира так усуває всіх скандинавських жінок, що навіть Ярослава робить сином Рогніди, хоч це разючий анахронізм.¹⁷

З ряду слід нам спинитися на Олафі Трігвіссоні, що в тім часі з'являється при Володимирі. Широко про це трактує Бавмгартен на основі саг.¹⁸ Їх зміст такий: «Батько Олафа — норвезький конунг Трігвій, заманений зрадливо в засідку, загинув коло 961 р. Після цього вдова по ньому Астріда була примушена покинути батьківщину. Спершу вона втекла з малим синком Олафом до Швеції, одначе пізніше забажала дістатися до свого брата Сігурда, що разом з іншими норвежцями був на службі в руського конунга Валдамара (Володимира). По дорозі на них напали пірати і взяли їх у полон. На щастя, Володимир вислав у ті сторони Сігурда для збирання данини; Сігурд впізнав свого сестрінка Олафа, викупив його і привіз з собою на княжий двір у Новгороді. Володимир полюбив Олафа, як рідного сина, а його дружина Аллогія оточила хлопця справді материнською любов'ю. Довершивши багато геройських подвигів і здобувши собі повну приязнь Володимира, Олаф розбудив ненависть до своєї особи з боку докільля Володимира, яке почало оклеветувати його перед Володимиром. В наслідок цих інтриг Олаф мусів покинути княжий двір Володимира і почав вести авантюрицьке життя пірата. І так прибув він у землю венедев над Балтійським морем, де оженився з Гейрою, дочкою конунга Бурислава, а після випадкової смерті своєї дружини знову відвідав Володимира.¹⁹ У Володимира Олаф перезимував з своїми дружинниками. Однієї ночі мав він дивне видіння, під час якого „небесний голос” сказав йому їхати в Грецію, щоби пізнати правдивого Бога. Скоряючися цьому голосові, Олаф негайно вирушив до Греції. Там славні вчителі навчили його християнської віри, і він охрестився. Після хрищення Олаф загорівся апостольською ревністю і забавив на вернути на християнство свого старшого друга Володимира і його двір. Для цього він просив єпископа на ім'я Павла, щоб їхав з ним на Русь проповідувати християнську віру поганам. Єпископ, «великий друг Божий», згодився на це, але під умовиною, що Олаф поїде скоріше і підготує ґрунт, вияснивши

¹⁷ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 40.

¹⁸ N. de Baumgarten, *Olaf Tryggwison roi de Norvège et ses relations avec Saint Vladimir de Russie*. „Orientalia Christiana”, vol. XXIV, 1, Roma 1931.

¹⁹ Є. Голубинській «Сага обь Олавѣ, синѣ Триггвѣвѣ», Ист. Русской Церкви, т. I, ч. 1, с. 255.

Володимир на княжому престолі в Новгороді

князеві ціль приїзду єпископа. Олаф прибув у Новгород і почав намовляти Володимира та його жінку, щоб вони прийняли християнство. Спершу князь ніяк не хотів змінити своєї віри, одначе згодом, під впливом своєї жінки, змінив свою думку. Тоді прибув згаданий єпископ Павло і охрестив князя та його нарід. Сага згадує теж про стареньку матір Володимира, що була дуже хвора і на смертній постелі передсказала навернення Володимира на християнство за намовою Олафа.

Сьогодні вже науково доказано, що так властиво не було.²⁰ Історики приймають, що Олаф був на Русі два рази, в 970—973 рр. і 987 або 988 р., що він став королем Норвегії коло 995 р. і запровадив у своїй державі християнство.²¹ В часі між першим і другим перебуванням Олафа на Русі зайшли важливі події: київський князь Ярополк через два роки після смерти Святослава вирушив війною проти свого брата Олега, князя деревлянського, і під Овручем розбив Олегове військо; Олег загинув, а Ярополк прилучив Деревлянщину до Київської Русі, не поставивши іншого князя на місце Олега, але призначивши свого посадника. Новіші історики відкидають моралізуюче оповідання літопису про Люта й Свінельда,²² а твердять, що Ярополк, як київський князь, почувався до обов'язку чести з'єднати під своєю зверхністю всю Східну Слов'янщину включно з Новгородом і зовсім свідомо взявся за виконання цього завдання.²³ Коли вістка про це дійшла до Новгорода, Володимир, не маючи потрібного числа дружинників, а боячися долі Олега, втік до Скандинавії. Ярополк зайняв Новгород і прилучив його до Київської Русі, призначивши до Новгорода також свого посадника.

На батьківщині своїх колишніх предків Володимир не сидів два роки бездільно, але, як каже Карамзін, брав участь у сміливих боях норманів майже на всіх морях і сіяв страх в усіх сусідніх країнах від Німеччини аж до Італії.²⁴ Бойовий і сміливий Володимир здобув собі в Скандинавії загальну симпатію, зібрав там сильну дружину і з нею вирушив на Новгород проти Ярополка. По дорозі ніде не натрапляв на опір. В усіх містах

²⁰ Див. А. Лященко, *Сага про Олафа Тріггвасона й літописне оповідання про Ольгу*. «Україна», ч. 18 (4), Київ 1926, с. 3—23.

²¹ N. de Baumgarten, *Olaf Tryggwison...*, с. 9.

²² П. Вр. Л., с. 52 і 53.

²³ В. Заїкин, *Християнство на Україні за часів Ярополка I*, «Зап. ЧСВВ», т. III, в. 3-4, Львів 1930, с. 386.

²⁴ M. Karamsin, *Histoire de l'Empire de Russie*. Traduite St. Thomas et Jauffret, Paris 1819, т. I, с. 244. Це твердження Карамзина дехто з істориків уважає за спірне.

Володимир на княжому престолі в Новгороді

усував Ярополкових урядовців і згадував їхньому князеві переказати таке: «Володимир іде проти тебе, готуйся до бою».²⁵

Замість вирушити просто на Київ, Володимир ударив найперше на Полоцьк. Похід Володимира на Полоцьк прикрашений у літописі поетичним оповіданням про полоцьку князівну Рогніду-Гориславу.²⁶ В цьому переказі оповідається, нібито Ярополк і Володимир рівночасно сваталися до Рогніди, дочки полоцького князя Рогволода. Рогніда воліла піти заміж за київського князя Ярополка і не погодилася, щоби «роззувати робичича», сина рабині, — тобто Володимира.²⁷ Це альянс на походження матері Володимира. Розгнівані цим, Володимир і його дядько Добриня йдуть походом на Полоцьк і здобувають його саме в час приготувань до весілля Рогніди з Ярополком. Рогволод і його два сини гинуть, а Рогніду, забрану в неволю, Володимир примушує стати його жінкою. З пімсти Рогніда хотіла зарізати Володимира ножем. За це Володимир вирішив покарати її смертю. Але Рогніда, приготована на це, дала своєму синові Із'яславові голий меч, і, коли Володимир увійшов до її кімнати, малий Із'яслав виступив перед батька з мечем і сказав, як його навчила мати: «Батьку, чи ти думаєш, що ти тут сам»? Побачивши малого месника за матір, Володимир відступив від свого наміру, а за порадою боярів відіслав Рогніду з її сином до Полоцьку, давши їм в уділ полоцьку землю. Крім цього, збудував їм ще нове місто Із'яславль на честь сина.²⁸ І від того часу «Рогволожі внуки піднімають меч на Ярославових унуків.»²⁹ Так закінчується оповідання про Рогніду, вставлене в літописний звіт.

Хоч у найновіший час, напр., Бавмгартен признає це оповідання за правдиве, одначе вже не раз у науці вказувалося, що це оповідання треба розглядати як безперечно пізніший поетичний витвір. Так думають Довнар-Запольський, Лобода, Шахматов, Грушевський, а з новіших учених — Заїкин.³⁰ Це оповідання має на меті пояснити традиційну ворожнечу династій

²⁵ П. Вр. Л., с. 54.

²⁶ П. Вр. Л., там же.

²⁷ Такий був звичай, що в ніч після весілля молода роззувала молодого.

²⁸ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 44.

²⁹ П. С. Р. Л., т. I, с. 56.

³⁰ Пор. М. Довнаръ-Запольскій, *Очеркъ Исторіи Кривичской и Дреговической земли до конца XIII ст.*, 1891, с. 71; А. Лобода, *Русскія былины о сватовствѣ*, Птб. 1904, с. 14; А. Шахматовъ, *Корсунская легенда о крещеніи Владимира*, Київъ 1906, с. 23; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, с. 481; В. Заїкин, *Христіянство на Україні за часів кн. Ярополка I*, «ЗЧСВВ», III, в. 3—4, с. 393.

Володимир на княжому престолі в Новгороді

Із'яславичів полоцьких та Ярославичів. До цієї тенденції приклали це оповідання вже пізніше, і в цьому напрямі були змінені деякі подробиці. Отже до цього оповідання, як історичного джерела, мусимо ставитися з найбільшою обережністю.

Одначе поза тією поетичною заслоною, що огортає оповідання про Рогніду-Гориславу, в ньому відбився спогад про дійсну історичну подію, тобто про війну Володимира з Рогволодом Полоцьким. Полоцьк був тоді дуже важливим торговельним і політичним осередком північної частини Східньої Слов'янщини. Кривичі, як думають деякі дослідники (Спіцин, Соловійов, Шахматов), були основним і найбільшим племенем північної галузі східніх слов'ян. Ільменські або новгородські словени та волго-окські слов'яни були вітками кривицького племені, що віддалилися від нього на схід та на південний схід.³¹ Отже заки розвинулася новгородська держава, корінна кривицька земля — полоцька — відіграла вже визначну політичну та економічну ролу в Східній Європі.³² Але згодом давніша колонія полоцьких кривичів — Новгород — усамостійнюється, досягає великого багатства та найбільшого господарського значення і намагається підпорядкувати собі всі північні землі, в тому числі й землю полоцьку. Розуміється, що такий зріст Новгорода був дуже невітідний для Київської Русі, бо тут ішлося вже про гегемонію над усією Східньою Європою. В боротьбі між Новгородом і Полоцьком київський князь мусів стати по стороні слабшого Полоцьку. З другого боку Полоцьк волів, очевидно, зверхність далекого Києва від зверхности близького Новгорода. Таким чином майже природно склався союз Полоцьку з Києвом проти Новгорода. Є підстава думати, що вже в другій половині IX століття, за часів Аскольда в Києві і Олега в Новгороді, виникла між ними боротьба за зверхність якраз над кривицькими землями.³³ Приблизно за сто літ пізніше прийшло знов до гострої боротьби за кривицькі землі між Києвом і Новгородом за часів Ярополка й Володимира. Володимир побив Ярополкового васала — Рогволода і здобув Полоцьк.³⁴

³¹ П. Голубовській, *Історія Смоленської Землі до начала XV ст.*, Київ 1895, с. 45.

³² В. Заїкин, *Християнство на Україні за Ярополка I*, с. 400.

³³ W. Zajícyn, *Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej od czasów apostołskich de księcia Igora Starego*. „Elpis“, IV, Warszawa 1926, с. 25.

³⁴ Лаврент. Літопис під р. 1128 каже: «Рогъволод же вбеже в город и приступивъше к городу и взяша город и самого яша и жену его и дщерь его». Цит. за Лихачевом, *П. Вр. Л.*, II, с. 321.

Після здобуття Полоцьку Володимир звернув своє військо проти свого брата Ярополка. Володимир мав у своїй армії, крім скандинавських дружинників, також слов'янських новгородців, кривичів і фінів (чудь).³⁵ Володимир зв'язався з деякими довіреними особами з найближчого оточення Ярополка. Варяг Блуд, перший дорадник Ярополка, згодився зрадити свого князя. Володимир обіцяв йому, що буде його шанувати, як рідного батька, якщо він видасть йому брата. Ніхто не ставив Володимирові найменшого опору, і він без труднощів підступив під сам Київ. Ярополк не осмілювався виступити проти Володимира і замкнувся в місті. Літописець каже, що за його часів можна було бачити глибокий рів, що оточував табір Володимира. Блуд радив Володимирові оточити місто, а одночасно радив Ярополкові за всяку ціну уникати бою. При тому кинув підозріння на вірність киян, що вони нібито є в тихому порозумінні з Володимиром, і агітував так зручно, аж поки зневірений Ярополк не опустив Києва і не замкнувся в містечку Родні при допливі Росі до Дніпра. Володимир зайняв Київ і обліг брата в його останній твердині. В Родні — степовому городі — не було ніяких харчових припасів, і серед обложених настав голод. Нарід ще довгий час пам'ятав це нещастя, виражаючи його загально прийнятою приказкою: «Біда, як у Родні».³⁶ Блуд доводив Ярополкові, що в таких обставинах є довший опір неможливий, і намовляв Ярополка, щоб він ішов особисто на переговори до брата. Коли по довгих намовах удалося йому переконати Ярополка, що він повинен особисто піти до Володимира на переговори, Блуд підмовив Володимира, щоб він приготував все до вбивства Ярополка. Мав Ярополк одного вірного слугу Варяжка, який відмовляв його від його наміру, а натомість радив попросити військової підмоги від печенігів проти Володимира. Однак все було даремно. Ярополк, переконаний Блудом, особисто пішов до Володимира, що очікував його в палаті Святослава. Як тільки Ярополк увійшов у двоорище, ворота за ним зачинилися, а два варяги кинулися на нього з мечами і вбили його. Після вбивства брата Володимир узяв собі за наложницю його вдову — гарну грекиню, яку привіз Ярополкові Святослав із чужини. Ця грекиня незабаром мала сина Святополка, батьком якого публічна опінія вважала Яро-

³⁵ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 44.

³⁶ В Ермолинському Літописі ця приказка звучить у повному вигляді так: «Беда аки в Родне; брат брата убил». Ермолинський Літопис названий так у честь В. Ермолина. Цей Літопис доведений до 1472 р. В ньому «П. Вр. Літ» міститься в значному скороченні.

Володимир на княжому престолі в Новгороді

полка. Цим пояснюється пізніша нехіть Володимира до Святополка. Літописець каже, що Святополк був народжений з прелюбодійства, тому батько його не любив, «бо він був від двох батьків: від Ярополка і від Володимира».³⁷

Так закінчилася ця братовбивча війна. Суворі і дикі були тодішні обичаї: шлях до влади вів по крові й трупах.

³⁷ П. Вр. Л., с. 54—56.

РОЗДІЛ V

ВОЛОДИМИР — ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ КИЇВСЬКИЙ

Хронологія життя Володимира. — Зовнішня політика Володимира. — Червенські городи. — Війна з в'ятичами, ятвягами, радимичами, болгарами, хорватами, печенігами. — Система укріплень. — Руська Імперія, Володимир Володар. — Внутрішня політика князя. — Поганська реакція і людські жертви. — Думка вчених про навернення Володимира. — Наше припущення.

РОЗДІЛ V

ВОЛОДИМИР — ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ КИЇВСЬКИЙ

Хоч Володимир дійшов до суверенної влади через братовбивство і при помочі скандинавців, однак він наглядно довів, що він має великі природні здібності, невгнуту силу волі і крицевий характер, щоби бути дійсно великим князем або, як каже Літописець, «великим каганом нашим».¹

Володимир засів на великокняжому престолі в Києві після смерти Ярополка 11 червня 978 або 980 р.² і від першої хвилини

¹ Титул «каган» — це традиційний титул великого монгольського володаря. Цей титул знаний був серед монголів від 402 року — тобто від панування першого хана Тулюна. «Історія монголів» каже, що на означення монгольського цесаря або великого хана слід уживати назви каан, а не хан. Назва «хан» означала тільки льокального володаря в середній Азії і її писалося: ган, кган, хан, кан. Згідно з монгольською вимовою треба писати ган або кан, а великий хан — каган або какан. Цього традиційно монгольського титулу вживав син Джингіс-хана Огодай (1227). Вслід за тим при титулі каган уже злишне є слово великий. — Пор. G. P. P. Pulle, *Historia Mongolorum*. „Studi Italiani di Filosofia Indo-Iranica“, vol. IX, Firenze 1913. — Terrien de Lacouperie, *Khan, Khakan, and other Tartar Titles*. „Babilonian and Oriental Records“, Nov. 1888, London.

² Хронологія тих часів ще досі вченими не усталена. Ось, напр., П. С. Ковалевський у своїй новій праці п. н. «Исторический путь России», Париж 1949, с. 107, майже всі дати, подані в літописі, завертає на кілька літ назад. Однак не тільки давніші історики, як Пелещ, Грушевський, Томашівський, але й новіші, навіть у найновіших працях, у більшості додержуються хронології літопису. Досить переглянути основну працю з цієї ділянки — N. de Baumgarten, *Chronologie ecclesiastique des terres Russes du X-e au XIII-e siècle*. „Orientalia Christiana“, vol. XVII, 1, Roma 1930, с. 26—33. Майже кожна дата з життя Володимира у Бавмгартена згоджується з відносно датою літопису. А треба знати, що автор опер свої дати не тільки на літописі, але й на таких джерелах, як Хроніка Зонара, Яхії Антіохійського, Лева Диякона й ін. Прихильниками літописної хроніки є теж: A. Ammann, *Ostslavische Kirchengeschichte*, Wien 1950, с. 15—22; A. Ammann, *Storia della Chiesa Russa*, Torino 1948, с. 10—17; Д. Дорошенко, *Короткий нарис історії Християнської Церкви*, Вінніпег 1949, с. 50—52; Н. Полонська-Василенко, *Розквіт київської держави*. «Енциклопедія Українознавства», т. II, Мюнхен—Нью-Йорк 1950, с. 414. і багато інших. Тому й ми, йдучи за більшістю істориків, будемо додержуватися хронології літопису. Допускається різниця тільки двох літ, бо Яків Мних твердить, що Ярополка вбито 978 р., а літопис твердить, що 980 р. Шахматов винайшов одне старе джерело, що його він назвав: «Древнѣйшій лѣтописный сводъ». В цьому джерелі коло кожного князя подано час його правління: «Володимеръ княжи лѣтъ 37». Всі джерела погоджуються на рік 1015-ий, як на дату смерти Володимира. Отже 1015 — 37 = 978. Опираючись на цьому, Скруль твердить, що 978 р. є роком, в якому Володимир став великим князем київським. — S. Skrulj, *Drei Fragen aus der Taufe des hl. Wladimir* „Archiv für slavische Philologie“, XXIX, 1907, с. 246—256.

розвинув широку діяльність. Літописець зазначає: «И нача княжити Володимиръ въ Киевѣ единъ».³

У своїй зовнішній політиці на самому початку свого князювання Володимир мусів вкласти багато труду в те, щоб утримати разом різномодні землі й племена. Вже за Святослава, а ще більше після його смерті, коли між Святославичами почалася боротьба, дальші руські землі не почували над собою сильної влади і почали жити своїм окремим життям, як жили колись, за давніх часів. Київська держава в X столітті взагалі не творила однієї державної цілості. Це була «*civitas composita*». В її склад входило багато князівств і земель. М. Грушевський нараховує їх більше як двадцять.⁴ Деякі з цих земель находились на значному віддаленні від Києва і мали цілком відмінний господарський та суспільний лад, а також зовсім іншу культуру. Всі ці різноманітні землі й племена, слов'янські і неслов'янські, перебували в більшій або меншій залежності від Києва.⁵ Деякі з них були тісніше злучені з Київською Руссю, інші, навпаки, були зв'язані тільки даниною. Цілком зрозуміло, що ці племена здебільшого неохоче корилися князям київським. Навіть зовсім близька до Києва Деревлянщина не хотіла признавати київської зверхности, і київські князі мали з нею багато клопоту. На додаток до цього Святослав зовсім не дбав, щоби зв'язати східнослов'янські землі міцніше. В нашому Літописі збереглося багато звісток про боротьбу цих племен за самостійність або за ширшу автономію.⁶ З огляду на децентралістичні змагання різних східноєвропейських племен і земель по смерті майже кожного київського князя боротьба між Києвом і неслухняними племенами відновлялася з особливою силою. Користаючи з зміни монарха на київському столі, різні східноєвропейські землі старалися визволитися з-під київської зверхности. Через це майже всі київські князі X і початків XI століття мусіли починати своє правління, як каже літописець, «примучуванням» непослушних племен⁷. Смерть Святослава завдала ще тяжчого удару одності Руської Держави. Східно-слов'янські племена почувалися цілком незалежними. Що більше, смерть прославленого в боях Свято-

³ П. Вр. Л., с. 56.

⁴ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, с. 424.

⁵ «Між цими племенами були навіть ірано-скитські, фінські й тюркські племена», — каже В. Заїкин; *Християнство на Україні за часів князя Ярополка I*, ЗЧСВВ, в. 3-4, с. 387.

⁶ Гл. П. Вр. Л., с. 58—60, 84, 87, 89 і т. д.

⁷ П. Вр. Л., с. 20.

слава і поразка його війська осмілили також і неслов'янські племена. Боротьба між синами Святослава після його смерті ще більше ослабила зв'язки між окремими частинами різноплеменною держави. Треба було наново притягати їх силою до державної організації. Тому Володимир на початках свого князювання протягом кількох років був безнастанно у воєнних походах, вправлявся з військом у різні сторони.

Довга низка воєн Володимира починається його виправом на Галичину 961 р., тобто на західноруські землі, на Червенські городи. Для Київської Держави західні землі мали зокрема значення як постачальники соли.⁸ Крім цього, через західні землі проходили також торгові шляхи до Польщі, Угорщини й Німеччини. Це були причини, чому Володимир пішов походом на захід і зайняв Перемишль, Червень і інші прикордонні городи.

Історія західних руських земель, тобто Галичини й Волині (з Холмщиною) в IX—X ст. дуже неясна. Ширше цим питанням займався Т. Коструба.⁹ Його головні твердження такі: аж до часів Володимира вони не були втягнені в круг київських впливів і жили політично окремим життям від тодішньої Руської Держави. Хибно прикладені до цих земель вістки джерел мали б указувати, що вони нібито належали до Руської Держави вже в X ст. Перша така вістка говорить про участь західноукраїнських дулібів у поході Олега на Царгород 907 р. Та цей здогадний похід являє собою книжну комбінацію літописця, який не мав про нього ніяких джерельних даних. Тому — на думку Коструби — не можна заключати з цього про приналежність західних земель до Києва вже за Олега. Другу вістку маємо в Костянтина Порфірогенета, що в 950-их роках до Київської Держави належали лендзаніни, в яких загально бачили лучан, отже волинське плем'я. На думку Коструби, лендзаніни за всією імовірністю — це радимичі, а рішуче не лучани. Отже першою вісткою про прилучення цих земель до Києва зостається запис літопису під роком 981: «Иде Владимиръ къ Ляхомъ и зая градъ ѣхъ, Перемишль, Червень и инни городы, иже суть и до сего дне подъ Русью».¹⁰

Мусимо приглянутися ближче цій вістці, бо вона дуже важлива для нашої історії і в науці викликала і досі ще викликає

⁸ І. Холмський, *Історія України*, Нью-Йорк—Мюнхен 1949, с. 40.

⁹ Т. Коструба, *Белз і Червенські городи*, «Княжий Белз», і М. Кордуба, *Історія Холмщини й Підляшшя*, Краків 1941.

¹⁰ П. С. Р. Л., т. I, с. 28; П. Вр. Л., с. 58.

завзяті спори. Насамперед треба з'ясувати собі, чи це сучасний літописний запис, чи пізніший здогад літописця; коли ж він сучасний, то чи вірно переданий пізнішим літописцем. З другого боку, йдеться про значення, зміст самої вістки як джерела — тобто, що з неї можемо вчитати для історії наших західніх земель.

1. В знаній своїй формі вістка ця напевно пізнішого походження. Про це свідчить додаток: «Иже суть и до сего дне подь Русью», отже видно, що хтось пізніше вістку доповнював. Коли це сталося, — невідомо. Длугошів текст уже мав цю вістку в такому вигляді, в якому маємо її сьогодні.¹¹ Цей додаток невідомо коли зроблений, допускає можливість ще й інших доповнень. Західні літописні вістки кінця X і початків XI ст. (в Літописі) відзначаються загадковою не раз лаконічністю (напр., 922 р.: «Иде Владимиръ на Хорвати»; 1030 р.: «Ярославъ Белзы взя; 1007 р.: «Принесены святии въ святую Богородицу» тощо). Їх автори-сучасники не виявляли ближче знаних для них речей. Отже коли в основі нашої вістки лежить сучасний запис, то він мусів бути короткий, без непотрібних пояснень. І тому в нім не було окреслення етнічної приналежності Перемишля й Червеня. Отже первісна, сучасна вістка могла виглядати приблизно так: «Владимиръ зая Перемишль, Червень и инни городы». Історіографічна аналіза вістки приводить до признання можливості існування сучасного запису, але тільки в лаконічній редакції, без етнографічного (къ Ляхомъ») і хронологічного («до сего дне») коментаря. Цей останній належить пізнішим часам польсько-української ривалізації за цей край (XI ст.).

2. З фактичного боку остається вяснити, чому Перемишль і Червень названі разом і які це «інші городи» зайняв Володимир Великий? Це останнє досить легко пояснити: це старовинні городи Червонської волости (Червенські городи», як вони називаються в XI ст.), отже Волинь над Бугом, Бужеськ, Белз, а може й попередник Володимира Волинського. Ці городи певно вже існували в X ст. Відносно території Галичини (пізнішого Перемиського князівства), то, крім Перемишля, можемо думати хіба про Сянік. Тісний зв'язок Червеня з Перемишлем вказує, що вже тоді, вкінці X ст., мусів існувати шлях із Червеня здовж Сяну до

¹¹ Dlugossi Joannis, *Historia Poloniae*, Lipsiae 1711, с. 76.

Карпат і на Угорщину.¹² Цей шлях і мав на меті, очевидно, опанувати Володимир Вел. і доконав цього в 981 році.

Стільки дає нам літописна вістка сама з себе. Вона не відповідає на питання про історію наших західніх земель перед 981 роком. Було тут напевно своє окреме князівство (чи князівства), положені в дуже вигідному місці, при торговельних шляхах, що лучили Схід (Київ), Захід (Австрію), Південь (Паннонію) і загалом долину Дунаю. Рання розвиток городів вказує на добробут населення, а тим самим і на відносну політичну силу. Відносно міжнароднього становища цих земель, то воно було таке: як взяти до уваги брак відомостей про ті краї в початковому літописі в IX і X ст., то насувається думка, що вони лежали зовсім поза сферою впливів Київської Держави аж до Володимира Вел. і взаємно собою мало цікавилися. Подібно було з стосунком до Польщі. Перемиська земля була відгороджена від горішнього Повисля муром пралісів на Вислоку,¹³ а Надвартянська Польща з IX—X ст. жила ще аж до Мешка I (962—992) племінним життям, і тому не могла бути грізною для нашої території. Ледве чи вони надто і собою цікавилися. Вісь економічного й політичного зацікавлення західньоукраїнських земель ішла не з сходу на захід, а з півночі на південь — як це випливає з природного положення країн (Сян і Буг — сточище Висли) і як це бачимо особливо пластично в XIII ст. З одного боку ятвяги, пруси й литовці, як посередники у балтійській торгівлі, а з другого — слов'яни (а після них в X ст. — мадяри) в Дунайській долині, як посередники в зносинах із Балканом, — ось найбільше цікаві сусіди для тодішніх мешканців західньоукраїнських земель. Сточища Дніпра й Прип'яті правдоподібно не були належно використовувані. Цим можемо пояснити значення найдалших західніх окраїн Київської Держави у сточищі Висли, над Сяном і Бугом.

Як же ж стояла справа з етнічною приналежністю західньоукраїнських земель? Що основа була етнографічно українська, тобто що західньоукраїнське плем'я чи племена були споріднені й культурно близькі до деревлян, сіверян, полян і уличів, не може бути сумніву. Вказує на таке споріднення спільність релігійних звичаїв, діалектологія й етнологія. Зате тяжче окреслити

¹² Т. Коструба, *Карпатські просмики як шляхи сполуки в IX—XIII ст.* «Голос Підкарпаття», 1942, ч. II.

¹³ Я. Пастернак, *Княжий город Львів*, «Наш Львів», Нью-Йорк 1953, с. 9.

назву мешканців цих країн. Пізніші назви «волиняки» й «галичани» (від ворогів) витиснули давні племінні назви. До нас долетіла назва «бужани», а крім того «дуліби». Ця остання назва провадить нас знову в долину Дунаю, до Паннонії й Чехії, де стрічаємося з такою самою назвою. Але як розуміти ці вказівки? Чи так, що дуліби були панівним шаром над місцевими бужанами, чи так, що вони були тут прадавніми автохтонами? На це тепер ще не можемо відповісти. Одно певне: коли на цих землях шукати тіснішого зв'язку з східними слов'янами, то історичні сліди для тих часів, IX і X ст., провадять не над Вислу й Варту, а до Дунайської долини й земель Велико-Моравської Держави. В такому стані ці землі прилучено до Руської держави — і з цим моментом почалася нова, «руська» доба їх історії.

Це головні думки пок. Т. Коструби, хоч, може, деколи надто сміливі, але цікаві й оригінальні. До того часу, тобто до 981 р. Червенські городи були або незалежні, або залежні від чеської держави.¹⁴ Б. Греков каже, що спір між українськими і польськими вченими про те, чи «Червенські городи» були заселені українським, чи польським народом, може бути вирішений у користь українського (руського) народу і наводить на це докази.¹⁵ В. Мавродин твердить, що «Червенські городи» не входили ні в склад Польщі, ні Чехії.¹⁶

В тому самому році (981) Володимир провадив війну з в'ятичами, переміг їх і наложив на них «данину від плуга», яку платили давніше.¹⁷ Але на другий рік (982) в'ятичі знову повстали проти влади Києва. Володимир ходив на них походом удруге і примусив їх до послуху. В році 983 Володимир виправився проти ятвягів.¹⁸ Це було дике войовниче плем'я литовського роду, що жило між Бугом і Німаном у недоступних лісах і звідтам нападало на сусідів. Похід Володимира на довший час затримав напади ятвягів.

Року 984 Володимир покорив білоруських радимичів. Проти них Володимир вислав воеводу Вуєфаста, якого нарід називав «вовчим хвостом». Він переміг радимичів на ріці Піщаній, і з

¹⁴ М. Андрусак, *У 700-ліття Львова*; збірник «Наш Львів», Нью-Йорк 1953, с. 38.

¹⁵ Б. Греков, *Киевская Русь*, М.-Л. 1949, с. 467.

¹⁶ В. Мавродин, *Образование древнерусского государства*, Л. 1945, с. 298.

¹⁷ П. Вр. Л., с. 58, каже: «В сем же лѣтѣ и вятичи побѣди, и възложи на ня дань от плуга, яко же и отець его имаше».

¹⁸ П. Вр. Л., с. 58.

цього пішла приповідка: «підданці тікають від вовчого хвоста».¹⁹ Радимичів уже був покоров Олег, а також Святослав. Дослідник племені радимичів Б. Рибаків каже, що 984 р. не було справжньої боротьби з радимичами, тільки зудар з приводу данини.²⁰

Наступного 985 року Володимир разом з Добринєю виправився на Волгу проти т. зв. «срібних» болгарів. Похід відбувся рікою і суходолом, а в допоміжних полках були також степові торки. Але Володимирові не повелося перемогти болгарів до кінця і він мусів укласти з ними договір приязні. Одначе болгаритотайки говорили: «Тоді буде між нами мир, коли камінь буде плавати, а хміль буде потопати». Цей договір з болгарами був знаком, що Київ починає резигнувати з експансії на сході.²¹

Пізніше, 993 р., Володимир ходив ще походом на білих хорватів. Ці походи викликали напруження між Києвом і Польщею, а пізніша традиція запам'ятала, що Володимир ходив глибоко в Польщу.²² Деякі історики кажуть, що Володимир, збираючи данину,²³ зайшов аж під Білосток і Гродно. Згодом дійшло до замирення, Володимир навіть оженив свого сина Святополка з дочкою польського князя Болеслава Хороброго. Одначе позиція Польщі була нецира. Вона тільки чекала нагоди, щоби знов піднести претенсії до руського пограниччя. Щоб забезпечити західній кордон, Володимир заснував новий город над Бугом, названий його ім'ям: Володимир (Волинський).

Укріпившись на західньому кордоні, Володимир увійшов у приязні зв'язки з Угорщиною, Чехією і Німеччиною Оттона III. Це посилення зв'язків із Заходом дуже прикметне для дальшого розвитку Київської держави, тим більше, що зносини з Сходом стають щораз слабші.

Багато труду поклав Володимир у боротьбі з степом для забезпечення південної границі.²⁴ Печеніги, що вже від пів сто-

¹⁹ П. Вр. Л., с. 59.

²⁰ Б. А. Рыбаков, Радзімічы. «Працы Археол. Камісії Беларускай Акад. Наук», т. III, 1932.

²¹ І. Холмський, Історія України, Нью-Йорк—Мюнхен 1949, с. 41.

²² Питання білих хорватів в науці ще не вирішене. Візантійський історик X ст. Костянтин Багрянородний не визначає точно місця їх осідку, кажучи, що вони жили в сусідстві Баварії й Угорщини, недалеко від Висли. Похід Володимира на хорватів — це, мабуть, той самий похід, що про нього каже Іпатіївський Літопис під 1229 р.: «иный князь не входилъ бе в землю Лядську толь глубоко». Нестор-літописець зачисляє білих хорватів до західніх слов'ян. Деякі українські вчені вважають їх українським плем'ям на заході (див. Д. Лихачев, П. Вр. Л., II, с. 107, 213 і 346).

²³ А. Амманн, Ost-slavische Kirchengeschichte, Wien 1950, с. 15.

²⁴ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I, с. 439.

ліття жили в українських степах, дійшли тепер до такої сміливості, що безнастанно нападали на пограничні селища, на-скакуючи й на сам Київ. Війна з ними майже не переставала: «бѣ рать велика без перестани» пише Літописець.²⁵ Володимир добре розумів небезпеку від степу, тому особисто на чолі своєї дружини зустрічав печенігів то коло Києва, то на Лівобережжі. Але Володимир не мав сили, щоб цілковито зламати ворога, що кочував на широких степах і швидко переносився з місця на місце. Володимир був примушений зорганізувати оборону в інший спосіб: він почав розбудовувати пограничні фортеці. Побудував низку городів над річкою Стутною, над Десною, Трубежем та Сулою.²⁶ Ці городи були сполучені земляними валами з па-лісадами у вигляді огорожі і називалися «змієві вали». Залишки цих валів збереглися до наших часів; вони тягнуться довгими лініями по кількадесят кілометрів. Така система укріплень на-гадує римський лімес (limes). У нових городах князь осаджував поселенців з північних земель, звичайно воєнних бранців, що скріплювали пограничне населення. З цих оборонних баз легше було йти в наступ на кочовиків.²⁷ Такі були головні осяги Володи-мири у зовнішній політиці і головні методи цієї політики.

Таким чином держава Святослава була не тільки об'єднана, але й значно поширена. Тому не слід говорити вже про державу, а просто про імперію, територіальну експансію якої Володи-мир завершив. А імперія — це не якась більша або менша націо-нальна держава з своїми питомими і більше-менше одноцілими змаганнями та культурою. Імперія об'єднує на величезних про-сторах цілу низку народів близьких поміж собою або й зовсім чужих. Так було і в Руській Імперії Володимира, яка, крім слов'ян, об'єднувала фінські, а навіть деякі тюркські племена. Тому в ній не можна було провадити політики націоналістичної; вже полі-тичний досвід римлян ствердив, що кожна держава вдержується тими самими способами, якими її засновано (Салюстій). Ця муд-рість старовинних римлян має найкраще застосування і в нашій історії княжих часів. Почата з підбою, Руська Держава вдержу-валася такими засобами, як централізація, одновластя і дружина,

²⁵ П. Вр. Л., с. 87.

²⁶ П. Вр. Л., с. 83.

²⁷ Єпископ Брунон (Боніфатій), що їздив 1006 р. через Київ до печенігів і був гостем Володимира, в своєму листі до короля Генріха II згадує про ці Володимирові укріплення. Див. А. Г и л ь ф е р д и н г, *Неизданное свидетельство современника о Владимире Святомъ и Болеславе Храбромъ*. «Русская Бесѣда» 1856, ч. 1.

і тільки тими самими способами можна було вдержати Руську Державу, як цілість. А все це, принайменше на самих початках, було зовсім чуже населенню. Тому завдання Володимира було важке, але воно чинило його найвизначнішим князем старої Руси: не тільки воєнним провідником та оборонцем своєї країни, але справжнім монархом і володарем, що дбає про добробут своєї держави, старається про її всебічний розвій та належне місце в колі могутніх і цивілізованих держав.

У внутрішній політиці Володимир теж обрав інший шлях, ніж його попередники. Мати Володимира — Малуша походила з слов'янського роду. Через це Володимир стояв близько до місцевих «луччих людей» і на них спирався. Найбільш впливовою особою був брат Малуші, Добриня, що правдоподібно був посередником між князем та київською земельною аристократією. Вояцька верства варягів почала втрачати свій вплив. Сам Володимир користувався ще допомогою варягів у боротьбі з Ярополком, але не допускав їх до проводу.²⁸ Літопис оповідає, що варяги, здобувши Київ, хотіли взяти окуп, але Володимир не дозволив грабувати міста, а за той час сам зібрав собі таки своє руське військо. Варяги побачили, що князь не дозволить їм верховодити і пішли на службу Візантії. Так оповідає Літопис, однак у дійсності відпущення варязького війська мало місце пізніше, як доказує Бавмгартен,²⁹ мабуть, аж 988 р., бо на початках князювання Володимира, з огляду на загрозу з боку печенігів, варязьке військо було йому необхідне. Однак є безспірним фактом, що в часах Володимира варяги втратили свій вплив, а до значення прийшли місцеві люди.³⁰

Володимир дуже дбав про популярність серед громадянства, давав щедру допомогу населенню, розвозив по Києву цілими возами харчі, а на своїм дворі уряджував бенкети для боярів, урядовців і визначних людей, на яких спиралася його влада. Після відходу варягів також з місцевого елементу постала княжа дружина. Володимир особливо дбав про її розвиток і добробут. Літопис подає характеристичний епізод. Одного разу дружина

²⁸ Ф. А. Бравн, *Варяги на Руси*. «Бесіда» (4—6). Берлін 1926, с. 8. — M. Ebert, *Zu den Beziehungen der Ostprovinzen mit Skandinavien*, Riga 1914, с. 13.

²⁹ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 46.

³⁰ А. Шахматов думає, що ця подія про невдоволення варягів і їх відхід до Візантії перенесена сюди під 980 р. з перших років панування Ярослава М. (*Разыскания...*, с. 480—483). Фактом є, що скоро після 980 р. у Візантії дійсно організовано окремий варязький корпус. Див В. Васильевскій, *Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI—XII вв.*

почала нарікати на князя за те, що мусить їсти дерев'яними ложками, а не срібними. Тоді князь наказав викувати для дружини срібні ложки і при цьому сказав: «Сріблом і золотом не здобуду дружини, але дружиною здобуду срібло й золото.»³¹ Володимир залучав місцеву аристократію також до своєї ради і з нею вирішував питання законодавства, адміністрації та війни. Літописець виразно каже: «Бъ бо Володимерь любя дружину и с ними думая о строи земленѣм, и о ратехъ, и о уставѣ земленѣм».³² В цих словах міститься не так характеристика особистих прикмет Володимира, як радше характеристика становища дружини в цьому періоді. Дружина ділить судьбу князя, а князь не тільки утримує дружину, але й не розстається з нею ні в час війни, ні в час миру, при адміністраційній діяльності. Князь уважає дружинників своїми дійсними дорадниками.³³

Щоб тісніше зв'язати різні землі з династією, Володимир настановляв у головніших городах своїх синів, які вели ту саму політику, що й батько. Так за Володимира цілком перемогла місцева слов'янська течія; хоч Володимир сам був варяг, але — як каже Карташев — «він був з того роду варягів, що цілковито зіслов'янщилися, покорилися загадковому генієві слов'янської мови, як покорились його стихії і тюрки — болгарі».³⁴

Як один з перших актів князювання Володимира в Києві, літопис занотовує віднову культу поганських божків. Володимир відновив захитане вже в цілій державі поганство. В Києві на горі, перед княжим теремом знов стали кумири Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла³⁵ і Мокоші. Деякі дослідники думають, що ця строкатість пантеону, спорудженого Володимиром, залежала у великій мірі від строкатости племінного складу Київської Держави. В Перуні добачають «дружинного бога», а в усіх інших богах — різних племінних богів.³⁶ Вернулися теж забуті вже в Києві жертви ідолам, спрагненим людської крові. «І приносили їм жертви, називаючи їх богами, і приводили своїх синів

³¹ П. Вр. Л., с. 86.

³² П. Вр. Л., там же.

³³ Див. С. Юшков, *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, М. 1949, с. 112.

³⁴ А. В. Карташев, *Св. Великий Князь Владимиръ, отецъ русской культуры*, Парижъ 1938, с. 8.

³⁵ В Іпатіївському літописі Семаргл називається Семнаргуал. Дехто думає, що це єврейська назва Сімнаргуел. Див. Г. Бараць, *Біблейско-агадическія параллели къ лѣтописнымъ сказаніямъ о Владимирѣ Св.*, Київъ. 1908, с. 18.

³⁶ Д. Лихачев, П. Вр. Л., II, с. 324.

і доньок, і жертвували бісам, і сквернили землю своїми обрядами і осквернилася кров'ю земля руська й ця гора», — так скаржитися літописець.³⁷ В зв'язку з цим записом літописця між істориками виникнув спір про те, чи справді Володимир за перших років князювання в Києві був таким гарячим ревнителем уже завмираючого поганства. За такого вважають його: Карамзин,³⁸ архиеп. Філарет,³⁹ еп. Пелеш,⁴⁰ Грушевський,⁴¹ а з новіших Чубатий,⁴² Амманн,⁴³ і ін. Одні твердять, що Володимир був поганин з переконання, а жертви приносив богам на те, щоби ними заспокоїти свою совість, обтяжену гріхом братовбивства (архиеп. Філарет); другі кажуть, що Володимира ревним поганином учинило його поганське докїлля в Новгороді (Ю. Пелеш); ще інші є тієї думки, що Володимир був таким сильним протектором поганства і що за нього настало на Русі щось «немов би переслідування християн» (М. Чубатий). Натомість інші історики, як Голубинський, Бавмгартен і Томашівський є іншої думки в справі строго поганського курсу релігійної політики Володимира за перших сімох років його князювання.

Голубинський полемізує з Філаретом (Гумилевським) та С. Соловйовим⁴⁴ і доказує, що не тільки фактично, але й психологічно є неоправданим твердження, що Володимир спочатку був ревний поганин і протектор поганства, бо Володимир ще з дитинства жив у християнському докїллі. Його виховувала його бабуня Ольга. Коли Володимир підріс, то теж не цурався християнства, бо знаємо, що з його п'ятьох офіційних жінок аж чотири були християнки: одна грекиня, одна болгарка і дві чешки. Не може бути, щоб ці жінки-християнки не впливали на князя Володимира. Ми ж знаємо з історії, що жінки-християнки не раз спонукували чоловіків не тільки до зміни віри, але й до охрищення свого народу. Дальше — варяги, що їх багато було у Володимировім війську і займали там високі становища, вже давно були християни і, мабуть, теж впливали

³⁷ П. Вр. Л., с. 56.

³⁸ М. Карамзин, *Histoire de l'Empire de Russie*, Paris 1819, с. 251.

³⁹ Філаретъ (Гумилевскій), *Исторія Русской Церкви*, Спб. 1894, с. 24.

⁴⁰ J. Pelesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom*, т. I, Wien 1878, с. 86.

⁴¹ М. Грушевський, *Исторія України-Руси...*, т. I, с. 523.

⁴² М. Чубатий, *Исторія Укр. Церкви (циклостиль)*, Гіршберг 1946, с. 28.

⁴³ А. Амманн, *Ost-slavische Kirchengeschichte...*, с. 15.

⁴⁴ С. Соловьєвъ, *Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ*, вид. 3, Спб. 1903, с. 144.

на князя, скрізь підкреслюючи йому вищість християнства і нагадуючи йому про мудру Ольгу, що теж прийняла нову віру.⁴⁵ Зрештою ми знаємо з літопису, що ідол Перуна стояв на горі, напроти княжого терему, вже за часів Ігоря.⁴⁶ Ні Ольга, ні Святослав, ні Ярополк його не усунули. Коли Володимир почав княжити, то не тільки сам поставив ідола Перунові, але й доручив своєму дядькові Добрині вчинити те саме в Новгороді.⁴⁷ На віщо? Хіба ж новгородці перестали бути поганями і вже не мали своїх ідолів? Голубинський доходить до висновку, що на початку кожного князювання нового князя був звичай у головніших містах ставити по новому ідолові.

Тут приходиться на увагу факт, що за Володимира одного разу принесено людську жертву, при чому жереб випадково впав на молодого християнина. Одначе батько не тільки не видав сина на жертву богам, але ще й відважно і прилюдно виявив своє християнство. Не маючи змоги дістати їх живими, роз'юшений натовп зруйнував їх дім, а їх убив.⁴⁸ Тоді попливла кров перших руських мучеників за Христа. Традиція зберегла їх імена: Теодор і Іван, а Церква святкує їх пам'ять 12 липня. Голубинський каже, що й цей факт не доводить якогось особливого «язичницького благочестя» Володимира, бо маємо свідоцтва, що людські жертви були не тільки в поганських норманів, але теж і в нормано-слов'ян аж до Володимира. Докази на це подибуємо в Ібн Даста, в Лева Диякона та інші. Такі є важливіші думки Є. Голубинського про ославлену ревність Володимира в поганстві.⁴⁹

Бавмгартен схиляється до тієї думки, що все оповідання про Володимира як завзятого «язичника» запозичене в біблїї, бо воно дає Володимирові багато жінок різних націй так, як біблїя Соломонові.⁵⁰ Крім цього, Бавмгартен доводить, що ім'я Хорса є

⁴⁵ П. Вр. Л., с. 75.

⁴⁶ П. Вр. Л., с. 39.

⁴⁷ П. Вр. Л., с. 56.

⁴⁸ П. Вр. Л., с. 58.

⁴⁹ Є. Голубинський, *Історія Русской Церкви...*, т. I, ч. 1, с. 148—151.

⁵⁰ Одним з переказів, вставлених у літопис, є оповідання про надзвичайне жонолюбство Володимира в тому часі, коли він був ще поганин. Крім п'ятиох офіційних жінок, за Ніконівським літописом Володимир мав ще 1100 наложниць: 300 у Вишгороді, 300 в Білгороді, 300 в Родні, а 200 на Берестовім. Це було б дійсно щось монстрозне. Однак Є. Голубинський доказав, що все це вдумано в тій цілі, щоби протиставити Володимирові-поганинові Володимира-християнина, показуючи наглядно благодатний вплив християнства на його життя. А навіть, якби це була і правда, то ці ніби наложниці були фактично невільніці, просто військова здобич, якою Володимир торгував за звичаєм тодішніх часів. Див. Є. Голубинський, *Історія Русской Церкви*, т. I, ч. 1, с. 145—148.

жидівського походження, а більшість вчислених у літописі богів є взята з пантеону асирійсько-вавилонського, а не слов'янсько-руського. Врешті, ніяке з цих імен, за винятком Дажбога, більше ніде в Літописі не згадується. Бавмґартенові подобається думка Костомарова, мовляв, все це оповідання вставлене літописцем, як теж оповідання про жонолюбність Володимира, єдино з тією метою, щоб яскравіше показати контраст між Володимиром-поганином і Володимиром-християнином.⁵¹

Томашівський думає, що Володимир допускав культ поганських богів, а навіть людські жертви не з особистого переконання, а з політичних оглядів. Як талановитий володар, Володимир скоро відчув, що примітивне і бездушне поганство не в силі дати моральних і культурних сил, потрібних для збереження і розвитку його величезної країни. З усіх більших слов'янських держав ще тільки одна Русь була поганська. Отже Русі грозила небезпека, що вона зостанеться внизу і позаду інших культурних держав. Тому дозволивши «поганському націоналізмові вишумітися і показати свою творчу нездібність», Володимир повернувся до закиненої думки своїх попередників про християнство, як до державної рації. Особистих імпульсів і впливів також не бракувало: пам'ять про бабку Ольгу, християни на княжому дворі, між жінками князя не одна була християнка, контакт з чужинцями, кїївська християнська громада і т. д. «Упевнившись в необхідності великої реформи, Володимирові полишалось тільки вибрати відповідну нагоду до явного виступу та подумати про церковну організацію», — каже Томашівський.⁵²

На згадку в цій справі заслуговує теж думка І. Огієнка. Він каже дослівно таке: «Справді наші давні пам'ятки, починаючи від літопису, мають Володимира за завзятого „язичника“. Це правда, але тільки частинна, бо наші пам'ятки роблять це навмисне, щоби показати яким грішником був цей князь до хрищення, а яким праведним став по охрищенні. Це звичайний давній графарет побожних „житій“ тих людей, що пізніше стають святими».⁵³ Далі слова Огієнка такі: «Володимир Великий — це справді був великий князь український, він перший князь, що вже по європейському глибоко зрозумів потреби своєї великої держави. Маючи від природи глибокий державний розум, Воло-

⁵¹Н. Костомаровъ, *Историческія монографіи и изслѣдованія*, Спб. 1905, т. XIII, с. 358.

⁵²С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви на Україні...*, с. 77.

⁵³І. Огієнко, *Українська Церква*, Прага 1942, с. 53, 54, 57.

димир з'єднав до купи, в одне ціле увесь український народ, і його держава була одною з найбільших і найміцніших держав на Сході Європи. Володимир не цурався Європи — він сам добре бачив, що культурою Європа була таки значно вища за Україну, його державу: він рано переконався, що таки потрібно й самому разом з народом своїм пристати до цієї нової культури... А найпершим ключем всього цього було одне — християнство, зміна старої віри на нову, — охрищення. І Володимир вирішив охриститися».

На нашу скромну думку, не тільки державні рації і політичні причини, але також і психологічні моменти вплинули на зміну віри Володимиром. Для державного володаря, а одночасно й внутрішньо багатой особистості, якою безперечно був Володимир, тільки суцільний державницько-психологічний комплекс мотивів і рацій може бути вирішальним у таких важких справах. Отже: перед очима Володимира стала на весь ріст проблема споєння і удержання його імперії. Як поганин він старався зразу свого роду релігійним синкретизмом створити моральний осередок для своєї держави. З цією метою в політичному осередку — Києві Володимир поставив ідолів не тільки панівної верстви, але й богів усіх, навіть неслов'янських країв своєї держави.⁵⁴ В цьому наświetленні ми розуміємо ті неслов'янські імена богів, що їх наводить літопис. Ось, напр., чи не можна було б дошукатись ідентичности між богом Семарглем з літопису і варязьким божеством Саммарґаляс (Sammargalas)? Так, на думку Володимира, всі племена його імперії мали бачити в Києві свою «Мекку» — тобто, крім політичного, ще й релігійний центр. Одначе нежиттєздатність, бездушність і примітивізм поганської духової культури виявлялися вповні і майже на кожному кроці. Тому поганство не могло бути тією монолітною підвалиною руської імперії, якої Володимир шукав. Він це зрозумів цілком.

Подруге: не зважаючи на поганські настрої, що їх Володимир виніс із Новгороду, він все таки врешті став київським князем і опинився в столиці Русі — Києві. А тут не тільки представники суспільности, але й дружинники, купці та бояри в поважному числі належали до християн. Християнське довілля Києва і княжого двору зокрема мусіло впливати на геніяльного князя, який ясно бачив перевагу християнства над поганством.

Але це ще не нахилило б поганина до залишення його зміслового життя і зміни віри. Треба було чогось особливого, і то

⁵⁴ П. Вр. Л., с. 56.

дуже сильного, що потрясло б усією істотою поганського володаря і прихилило його до цього. Тут самі політичні рації не вистарчали. Деякі чужі джерела пишуть, що навернення Володимира сталося під впливом місцевих проповідників та особливого просвічення ума.⁵⁵ До цього ж висновку доходило й ми, маючи на думці психіку Володимира: змисловий та імпульсивний поганин не міг так легко перейти до іншого релігійного табору, що вимагає умертвлення змисловости, поконання пристрастей і відкинення старих богів. Тим більше мусимо прийти до цього висновку, що поганам християнська релігія з її проповіддю любови й миру видавалася запереченням усякої війни. Поганин не міг з'ясувати собі тонкої різниці між справедливою і несправедливою війною. Крім цього, Володимир, як душа глибока і внутрішньо багата, думав, порівнював, робив висновки, зворушувався, переживав тощо. Беручи все те до уваги, доходимо до висновку, що перед таким важливим рішенням, як зміна віри і реформа всього життя, в нього мусіло відбутися сильне моральне потрясення всієї істоти, яке поторощило всі його, досі ложні поняття, порвало пута його пристрастей, зламало його пиху і підпорядкувало його ум і серце науці покори й любови в християнстві. Це є головна причина (*causa prima*) особистого хрищення Володимира. До цього прилучилися, як побічні причини (*causae secundariae*), рації політичні, бажання перевиховання всього народу і т. д. Мабуть, те саме має на думці С. Скруль, коли пише: «Між причинами, які вплинули на хрищення Володимира, подаються різні обставини, що одначе нас не вдоволяють. Ми мусимо їх дошукуватись як у політичних обставинах візантійської держави, так і в особистому характері Володимира. Вже заздалегідь ми твердимо, що в першу чергу хрищення Володимира треба приписати його особистому характерові, а, крім цього, тодішня політична констеляція була особливо прихильна намірам Володимира.⁵⁶ Цей психічно-морально-політичний комплекс вирішив душевну кризу Володимира, роблячи його не тільки святим, але й христителем Руси. Говорить про це проречистими словами близький до Володимира митрополит Іларіон. Він запитує Володимира в своїй проповіді: «Як дійшов Ти до пізнання Христа і зрозуміння правди»? І сам відповідає на це питання: «Це не були чуда, ні Апостоли, що Тебе просвітили, які мусили

⁵⁵ Див. Snorre Sturleson, *Heimskringla Saga*, Stockholm 1697, с. 23.

⁵⁶ S. Skrulj, *Drei Fragen aus der Taufe des hl. Wladimir*, с. 156.

просвічувати інших суверенів і князів. Ти, Блаженний Володимире, дійшов до пізнання правди через просвічення ума й серця. Ти все зрозумів і прийняв хрищення».⁵⁷

Нестор у своєму творі «Житіє св. Бориса и Глѣба» також пояснює, що Володимир дійшов до пізнання правди через «просвічення з висоти».⁵⁸

А Яків Мних у своїй «Память и похвалѣ князю русскому Владимиру» твердить, що Володимир завдячує своє навернення «небесному просвіченню і прикладові своєї бабки Ольги».⁵⁹

Всі ці свідоцтва про «просвічення з висоти» щасливо підтверджують наше припущення про сильне моральне потрясення всієї істоти Володимира перед його важливим рішенням.

За Іларіоном ми стверджуємо, що Володимир «токмо отъ благаго смысла и остроумія разумѣвъ, яко есть Богъ единъ, Творецъ видимымъ и невидимымъ... И си помисливъ вниде в святую купѣль».⁶⁰

⁵⁷ Див. Голубинський, Твір цит., с. 121.

⁵⁸ С. Бодянскій, Житіє св. Бориса и Глѣба через Нестора, ЧИОД., Москва 1859, кн. I.

⁵⁹ В. Срезневскій, Память и похвала князю Владимиру и его житіє по списку 1494 р., «Христ. Чтеніє», т. II, Спб. 1849, с. 317—329.

⁶⁰ Див. С. Голубинскій, Ист. Рус. Ц., т. I, ч. 1, с. 121.

РОЗДІЛ VI

ВОЛОДИМИР — ХРИСТІЯНИН

Критична аналіза літописного оповідання. — Полеміка між ученими. — Хто навернув Володимира? — Хто його охрестив? Рік охрищення Володимира. — Місце його особистого охрищення. — Підмога візантійським імператорам проти бунтарів. — Облога Корсуня. — Приїзд цесарівни Ганни й вінчання. — Посольство від Папи Івана XV. — Поворот Володимира до Києва.

РОЗДІЛ VI

ВОЛОДИМИР — ХРИСТΙΑНИН

Отже князь Володимир вирішив сам охреститися і дати християнству становище державної релігії в своїй імперії. На це рішення князя, як ми вже згадували, впливали сильно також міркування політичного характеру. Майже вся Європа була вже християнська і виявляла погорду до поганських племен. 864 р. христилася Болгарія, за Вацлава (928—935) — Чехія, за Мешка I (962—992) Польща. Щоб увійти в круг європейських народів, треба було визнати християнство. Воно могло мати для Київської Держави також внутрішньо-політичне значення, бо воно, як державна релігія, нівелювало партикулярні вірування і ставало цементом, що лучив усі племена, а при тому підносило авторитет князя, якого благословила Церква.¹ Володимир розумів також культурне значення християнства, що приносило з собою вищу цивілізацію та освіту і підносило моральний рівень охрищеного народу.

Голубинський твердить, що в питанні про особисте хрищення Володимира містяться ще два окремі питання: 1) хто навернув Володимира або хто був його проповідником-місіонарем? 2) хто його охрестив?² Можемо до цього додати ще третє питання: 3) коли й де Володимир охрестився?

Літопис подає широке оповідання про те, як Володимир шукав нової віри:

«Наперед прийшли до нього надволжанські болгари-мохамедани і захвалювали свою віру. Але князеві не подобалося те, що в них не можна пити вина. „Русь єсть веселіє пити, безъ того не можемъ быти”, — такою приповідкою відповів князь мохамеданам. Прийшли німці від Папи Римського, і запитав їх Володимир: „Яка заповідь ваша?” — А вони відповіли: „Постити по своїй силі; як хто п'є і їсть — те все на Божу славу”. Не подобалося і це князеві і він відправив послів назад. Надійшли хозарські жиди і захвалювали закон Мойсея. Питався їх князь, з якої вони землі? Вони відповіли, що були в Єрусалимі, але Бог

¹ І. Холмський, *Історія України*, Нью-Йорк—Мюнхен 1949, с. 42.

² С. Голубинський, *Історія Русской Церкви...*, т. I, ч. 1, с. 128.

загнівався на них і розіслав їх по всіх країнах. На це Володимир сказав: „Як же ви можете бути вчителями інших, коли Бог вас відкинув?” Врешті греки прислали до князя свого філософа і той у предовгому оповіданні виложив йому основи християнської віри. Володимир скликав старшин і бояр і питався їх про раду, а вони порадили вислати мудрих мужів, нехай приглянуться кожній вірі. Сподобалася ця думка князеві і він вислав послів до різних країн. Згодом післанці вернулись і оповідали, як їм не подобалися болгарські богослуження, як не бачили вони краси в німців, але коли зайшли до грецької церкви, то не знали, чи вони на землі, чи на небі і тієї краси вони не можуть забути. На це бояри й вельможі сказали князеві: „Як би лихий був грецький закон, то твоя бабка Ольга, наймудріша з усіх людей, була б його не прийняла”. Тоді Володимир рішився: „Підемо й прийmemo хрищення”. А бояри сказали: „Як твоя воля, княже”.³

Вже доведено твердо і безспірно, що це оповідання наскрізь казкове і вставлене воно в Літопис значно пізніше.⁴ Автор цієї легенди хотів вихвалити і вивищити грецьку релігію, а його ціллю було, як каже Голубинський, скріпити руських людей у прив'язанні до їх віри, а відвернути від вір чужих.⁵

В усім цім оповіданні кидається в вічі смішна наївність чужих послів, що всі нараз накидаються Володимирові з своєю вірою, висуваючи речі дрібні й несуттєві. Дивна їх поведінка й пропаганда могли радше відвернути, як з'єднати для даної віри. Або довжезне й нудне оповідання грецького філософа, від Авраама аж до Страшного Суду, — чи могло воно перекопати поганина-Володимира? — питається М. Чубатий.⁶ Все це легенди видумані літописцем для образової прикраси акту рішення в душі Володимира. Зрештою ніяке інше, ні руське, ні чуже джерело не подає цього оповідання. Отже ясно, що це просто вигадка. Ми вже згадували про те, як Є. Голубинський піддав це літописне оповідання строгій науковій критиці і доказав, що це оповідання являє собою пізнішу вставку до нашого Початкового Літопису.⁷

³ П. Вр. Л., с. 59—75.

⁴ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 63 і Є. Голубинський, I, 1, с. 139.

⁵ Є. Голубинський, *Твір цит.*, там же.

⁶ М. Чубатий, *Іст. Укр. Церкви...*, с. 32.

⁷ Див. вище: *Введення*, с. 8. З новіших праць на тему хрищення Володимира й хрищення Руси треба згадати такі: М. Приселковъ, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—X^т вв.*, Спб.

Спираючись на висловлюваннях Нестора і Якова Мниха, Голубинський твердить, що до Володимира не приходив з проповіддю про Христову віру ні грецький філософ, про якого оповідає літописець, ні якийсь інший сторонній місіонар. Проповідників Володимира треба шукати в нього вдома, між варягами-християнами, що в більшому числі находилися в Києві вже за часів Ігоря. Ці варяги-християни, каже Голубинський, вчинили внутрішнім християнином Ігоря і переконали Ольгу явно прийняти християнство; вони навернули на християнство й Володимира. На доказ цього Голубинський покликається на слова саги про Оляфа Трігвіссона.⁸ Тієї самої думки є Бавмгартен. Він каже, що варяги-християни могли найкраще повчити й освідомити Володимира про християнство, а певну роль в наверненні Володимира мусів відграти Оляф Трігвіссон, майбутній король норвезький, що саме тоді перебував на княжому дворі Володимира.⁹ Бавмгартен покликається на вищенаведені слова митрополита Іларіона в його відомій проповіді п. н. «Слово о законі і благодаті». Одначе ці слова не згадують ні про варягів, ні тим менше про Оляфа.

Щодо проповідників Володимира ми цілковито погоджуємося з Голубинським у тому, що їх треба шукати між варягами-християнами на княжому дворі. Одначе ми схильні до того, щоби ще більший вплив під цим оглядом приписати жінкам Володимира. З них чотири були християнки, а болгарка, мати улюблених синів Володимира, Бориса і Гліба, «багато значила на київському дворі і мала великий вплив на нашого князя».¹⁰ Отже домашні Володимира: його бабуня Ольга, що за молодих літ його виховувала, відтак його жінки-християнки, а вкінці варяги-християни в війську та на інших становищах, включно з добрим другом Оляфом, норвезьким конунгом, — всі вони впливали на Володимира, підкреслюючи йому вищість християнства.

1913. — С. Бахрушин, *К вопросу о крещении Киевской Руси*. «Историк-Марксист», 2, 1937. — С. Ридзевская, *Легенда о кн. Владимире в саге об Олафе Тригвисоне*, Москва 1935. — С. Шмурло, *Когда и где крестился Владимиръ Святой?*, Прага 1928. — A. Ammann, *Wladimir dem Apostelgleichen zum Gedächtnis*. „Orient. Christiana“, Roma 1939. — G. Fedotoff, *Le baptême de St. Wladimir* „Irenikon“ (5), 1938. N. Zernov, *Vladimir and the origin of the Russian Church*. „The Slavonic Review“, vol. XXVIII, Nr. 70—71, London 1949—1950. — П. Ковалевскій, *Исторический путь России*, Париж 1949. — W. Zajickyn, *Zarys dziejów ustroju Kościoła wschodnio-słowiańskiego*. „Arch. Tow. Nauk“, I, Lwów 1939.

⁸ С. Голубинський, *Твір цит.*, с. 128.

⁹ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 63.

¹⁰ С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви...*, с. 82.

З черги друге питання: Хто охрестив Володимира? Ісландська сага про Оляфа Трігвіссона каже, що цей славний князь-мандрівник намовив Володимира до християнства і що обряду св. хрищення довершив його єпископ Павло.¹¹ «В таких обставинах, — каже Томашівський, — не виключена річ, що це свято відбулося в латинському обряді».¹² Тим більше, що тоді питання обряду не виступало в сьогоденній загостреній формі. Голубинський і Бавмгартен теж думають, що Володимира охрестили варязькі священики. Одначе більшість українських і російських істориків не годяться на це. Нам насувається така думка: знаємо, що тогочасна міжнародня ситуація прихилила Володимира до болгарів, бо болгари саме коротко перед тим розгромили візантійців, що хотіли завоювати їх країну (986). Крім цього, особисті симпатії Володимира, тобто вплив його жінки-болгарки, прихильно настроювали його до болгарів. Історик Амманн допускає, що в Києві ще перед хрищенням Володимира були болгарські священики, які відправляли Службу Божу по-старослов'янськи.¹³ Врешті, якщо Володимир, як бистрий дипломат, уже задалегідь думав узяти церковну ієрархію з Болгарії, чи ті всі причини не нахилили його до того, щоб попросити й особистого хрищення від болгарських священиків?

Остається нам ще коротко відповісти на третє питання: коли й де відбулося особисте хрищення Володимира? Оповідання, вставлене в Літопис, каже, що Володимир охрестився 988 р. Однак і це не зовсім точно. Яків Мних у своєму творі «Память и похвала князю русьскому Владимиру» твердить, що Володимир охрестився 987 р. Те саме стверджує преподобний Нестор у творі «Житіє свв. Бориса и Глѣба». Яків каже, що Володимир, який помер 1015 р., жив після хрищення ще 28 літ; отже охрестився 987 року. Нестор просто говорить, що хрищення Володимира відбулося 6495 р. від створення світу, тобто 987 р. по Христі. У користь Якова й Нестора свідчать також грецькі літописи. Яків каже, що Володимир здобув Корсунь за два роки після свого хрищення. Знову ж грецькі літописи твердять, що це сталося найпізніше 989 р. Отже Володимир охрестився не 988 р., але при самім кінці 987 року.¹⁴ На цю дату погоджуються майже всі новіші історики.¹⁵

¹¹ N. de Baumgarten, *Olaf Tryggwison...*, с. 29.

¹² С. Томашівський, *Твір цит.*, с. 78.

¹³ A. M. Ammann, *Ost-slavische Kirchengeschichte*, Wien 1950, с. 21.

¹⁴ За давнім рахунком рік починали першого березня.

¹⁵ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 65.

Про місце особистого хрищення Володимира Літопис не говорить категорично, бо ніби твердить, що це хрищення відбулося в Корсуні, в злуці з виправою на Корсунь.¹⁶ Але зараз після цього твердження Літописець застерігається, що вже тоді, за його часів сумнівалися, де Володимир христився: в Корсуні, в Києві чи у Василеві.¹⁷ Яків Мних у «Пам'яті й Похвалі» каже, що Володимир христився в Києві. Голубинський твердить, що Володимир охристився тайно, бо хотів свій нарід поставити перед доконаний факт свого охрищення. А до цього найкраще надавався Василів. Що більше, Голубинський твердить, що містечко Василів отримало свою назву саме від хресного імени князя, на спомин того, що в ньому христився руський князь Володимир-Василь.¹⁸ Тієї ж думки є також С. Томашівський.¹⁹ Натомість Грушевський думає, що Володимир охристився в Києві, і то перед виправою на Корсунь, отже вже 987 року.²⁰ З визначніших істориків тільки один М. Чубатий признає повну правдивість оповіданням Літопису і категорично твердить, що хрищення Володимира відбулося таки в Корсуні 988 р. М. Чубатий робить це тому, бо помилково заключає, що між хрищенням Володимира і його подружжям з цісарівною Ганною заходив зв'язок.²¹ Однак дехто з старших істориків, як Голубинський, Грушевський, Бавмгартен, опираючись на висказі Якова Мниха: «На другое лѣто по крещеніи къ порогом ходы», твердять, що між хрищенням Володимира і його подружжям з Анною не було ніякого зв'язку, бо Володимир охристився за два роки перед облогою Корсуня. Те саме твердять і новіші історики, починаючи від Приселкова, творця гіпотези про залежність руської Церкви від Болгарії, який каже: «Уже як християнин Київський князь дав воєнну поміч імператорові Василеві і спас його захитаний трон».²² А синтетик руської історії Ковалевський, у своїй «синтезі руської історії за найновішими даними науки» каже дослівно таке: «Питання про хрищення Володимира і киян

¹⁶ П. Вр. Л., с. 75 і 76.

¹⁷ П. Вр. Л. каже: «...Глаголють, яко крестилься естъ (Володимир) в Києвъ, инии же рѣста: в Василеве; друзии же инако скажють», с. 77.

Василів, сьогодні Васильків, лежить над рікою Стругною, за 36 кілометрів на південний захід від Києва.

¹⁸ С. Голубинскій, *Твір цит.*, с. 133.

¹⁹ С. Томашівський, *Твір цит.*, с. 77.

²⁰ М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. I, с. 488.

²¹ М. Чубатий, *Історія Української Церкви...*, с. 35.

²² М. Приселковъ, *Очерки по церковно-политической історіи Київской Руси X—XI вв.*, Спб. 1913, с. 35.

не ставиться більше в зв'язок з облогою Корсуня».²³ Добре висловлюється Огієнко: «Коли така важна подробиця, як місце хрищення Володимира, була вже незнана в давнину (як стверджує сам літописець), то треба припустити, що Володимир охристився тихо й тайно від свого народу».²⁴ А до цього, мабуть, ліпше надавався Васильків.

Тому нам найбільше відповідає думка Голубинського й Томашівського, що Володимир охристився у Василеві. А вже другою справою для нас є те, чи Василів дістав свою назву якраз від християнського імени Володимира, як цього хотіли б деякі історики (напр., Голубинський).

Підсумовуючи все досі сказане, доходимо до таких висновків:

1) Володимир навернувся в наслідок якогось глибшого внутрішнього потрясення. До нього не проходили ніякі чужі проповідники, ні місіонарі, але виховний вплив його бабуні Ольги, приклад і вплив його жінок-християнок та його варязьких дружинників спричинилися до його рішення.

2) Хрищення Володимира відбулося 987 року.

3) Воно мало місце таки на Русі, найправдоподібніше у Василеві.²⁵

Тепер князь шукав тільки якоїсь нагоди, яка унагляднила б народові національно-політичну користь із переходу на християнство і тим самим полегшила б йому введення християнства в Київській Русі.

Така нагода лучилася ще того самого року (987). Політична ситуація уклалася так: Візантійська імперія найшлася в скрутному становищі.²⁶ Серед зтяжної боротьби на два боки — з арабами й болгарами, в Малій Азії вибухло повстання під проводом Варди Фоки, що проголосив себе імператором і пішов походом на Царгород проти обох цісарів, Василя II і Костянтина VIII.²⁷ Опинившись у скрутному становищі, цісари не мали іншої ради,

²³ П. Ковалевській, *Исторический путь России*, Париж 1949, с. 109.

²⁴ І. Огієнко, *Українська Церква*, Прага 1942, с. 72.

²⁵ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 65.

²⁶ Про це не згадує П. Вр. Л., ні грецькі джерела, але це точно описує Яхія Антіохійський. Див. Баронъ Розенъ, *Император Василий Болгаробойца...*, с. 212—215.

²⁷ Василь і Костянтин, рідні брати, були синами Романа Молодшого, а внуками відомого письменника Костянтина Порфірогенета. Вони царювали разом від 976 до 1025 р. Цього останнього року помер Василь; Костянтин помер 1028 р. В дійсності ж рядив Василь-погромник болгарів, званий Болгаровбивником.

як тільки звернутися за поміччю до Володимира, хоча взаємини між Візантією і Руссю були неприязні від п'ятнадцятьох літ, тобто від нещасної війни Святослава в Болгарії. Тепер Володимир був у такому корисному становищі, що міг диктувати цісарям свої умови. В той час на княжому дворі Володимира гостив Олаф Трігвіссон,²⁸ майбутній король Норвегії, що вже перед тим виконував різні доручення Володимира. Олаф бере участь у переговорах з греками. Змісту умови докладно не знаємо. Мабуть, тоді Русь дістала чорноморську пристань у Тьмуторокані, як догадується Томашівський на підставі чужих джерел.²⁹ Володимир погоджується дати цісарям поміч, але під тією умовою, що вони віддадуть свою сестру Ганну за нього заміж.³⁰ Умову підписано. Був це великий політичний успіх, бо промовляв до уяви і честолюбства тогочасного нашого громадянства. І цілком справедливо.

Візантійський цісарський двір у справах родинних взаємин був завжди дуже неприступний, а на подружжя з такими варварськими володарями, як київські, приставав тільки в крайній політичній необхідності. Дід обох цісарів — Костянтин Багрянородний полишив своїй родині вказівки, як поступати супроти таких «ганебних домагань». «Коли хозари, — писав він, — або турки (тобто угри), або Русь, або який інший північний чи скитський нарід, як це часто буває, почне просити й домагатися, щоб йому за яку прислугу або поміч прислано царську одежу, корони чи ризи, — то треба вимовлятися, що такі убрання й корони не людьми зроблені, а прислані від Бога ангелом цісареві Костянтинові (що перший прийняв християнство). Коли який з цих невірних і нікчемних північних народів почне домагатися, щоби посвятилися з імператором ромеїв, взяти у нього доньку за себе або свою доньку віддати за імператора чи його сина, — треба відповісти на таке ганебне домагання, що й на те є заборона, страшна й непорушна постанова святого й великого Костянтина».³¹ Такими хитрими аргументами відхиляли візантійці ті нечувані, на їх думку, домагання «варварів». Навіть німецькому

²⁸ Гл. вище, с. 51.

²⁹ С. Томашівський, *Твір цит.*, с. 77.

³⁰ Ганна була внучкою Костянтина VII Багрянородного і сестрою славної Теофано, замужньою за німецько-римським цісарем Оттоном II. Теофано була матір'ю цісара Оттона III. — N. de Baumgarten, *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siècle*. „Orient. Christ.“, vol. IX, Roma 1927, с. 7.

³¹ Constantinus Porphyrogenitus, *De caeremoniis aulae Byzantinae*. M. P. G., т. CXII, с. 89.

королеві Оттонові, що титулювався римським цісарем, відмовили такої почеси. Але тепер, у цьому критичному становищі, за союз з могутнім київським князем цісарі були готові заплатити навіть найдорожчою ціною. Таким чином Володимир дістав приречення, що сестра імператорів — цісарівна Ганна стане його жінкою. Тоді Володимир вислав на поміч цісарям шість тисяч пішого війська, озброєного щитами й мечами. Володимирове військо розгромило Варду Фоку вперше влітку 988 р. під Хрїзополем, а вдруге під Абідосом у квітні 989 р. Сам проводир бунту Варда Фока загинув 13 квітня 989 року.³²

Хоч не всі автори погоджуються на вищенаведені дати, бо, напр., тоді як Шлюмберже твердить, що битва під Хрїзополем відбулася в лютні або березні 989 р.,³³ то Розен³⁴ і Успенський³⁵, спираючись на свідочстві Яхії Антіохійського, незбито доводять, що ця боротьба мала місце таки влітку 988 р. Ассирійський історик Ассогіг де Дарон стверджує також, що варяго-руська дружина прийшла під Царгород 988 р. Він твердить, і то категорично, що битва під Хрїзополем відбулася 988 р., а під Абідосом — 989 р. Найбільш автентичні, з природи речі, повинні бути тут вискази грецьких істориків, але вони є дуже здержливі в описі тих історичних подій, що мали місце в їх власній країні. Лев Диякон не говорить про ці факти нічого; Кедрен і Зонар тільки коротко стверджують, що у війні проти Варди Фоки брали участь і русичі, бо цісарі заключили з їх князем матримоніяльну угоду щодо їх сестри; їх князь мав бути швагром цісарів.³⁶ „По-вість временних літ” зовсім не згадує про битву під Царгородом.

Нагло Літопис оповідає, що вже 989 р. Володимир пішов несподівано военним походом на Корсунь.³⁷ Мимохідь насувається питання: відки взявся цей наглий і несподіваний похід Володимира на Корсунь?

Томашівський відповідає на це питання так: «Візантійська політика, як завжди була віроломна, такою хотіла полишитися

³² A. Ammann, *Ost-slavische Kirchengeschichte*, Wien 1950, с. 16.

³³ G. Schlumberger, *L'épopée Byzantine à la fin du dixième siècle*, Paris 1900, I р., с. 655.

³⁴ Розенъ баронъ В., *Императоръ Василій Болгаробойца*, Извлеч. изъ літописи Яхїи Ант., Спб. 1883, с. 405.

³⁵ Ф. Успенський, *Императоръ Василій Болг.*, Спб. 1884, с. 284.

³⁶ Цитати цих чужосторонніх істориків з Baumgarten'a, *Saint Vladimir...*, с. 73.

³⁷ П. Вр. Л., с. 75—77.

і цим разом. Збувшись небезпеки при допомозі руської підмоги, не думала додержувати умови і не посилала цїсарівни до Києва. Та Володимир дуже рішуче відповів на цю подвійну зневагу, політичну й особисту. Він завернув свої побідні полки і на їх чолі вдарив на найближчі візантійські посїлости на Криму».³⁸ Для Візантії це був болючий удар, бо грецькі міста в Криму посередничали в торгівлі з усією Східною Європою: збирали сирівці з «варварських земель» і перепродували туди візантійські промислові вироби.

Після облоги Володимир здобув Корсунь. Про здобуття цієї грецької колонії літописець оповідає так:

Пішов Володимир з військом на Корсунь і взяв город в облогу. Став від міста «на одне стрілище» — тобто як далеко летить стріла з лука, і дав наказ добувати город. Володимир завзявся і сказав, що, хоч би довелося стояти й три роки, він таки добуде Корсунь. Мешканці вже ослабли, але все таки не здавалися. Аж один корсунський священик на ім'я Настас вказав князеві спосіб, як здобути місто. Він написав на стрілі: «Від колодязів, що є на сході за тобою, ведуть водопроводи до міста; перекопай їх і перейми воду». І цю стрілу випустив з лука так, що вона впала перед Володимиром. Князь наказав перекопати водопроводи, в місті не стало води, і Корсунь піддався.³⁹

³⁸ С. Томашівський, Твір цит., с. 78.

³⁹ П. Вр. Л., с. 76.

Все це оповідання про похід Володимира на Корсунь, що за Літописом кінчається охрещенням Володимира в Корсуні, це т. зв. в науці «Корсунська легенда». Вона проникнула в Літопис, мабуть, з фолкльору Причорномор'я. Монах Никон з Печерського монастиря, що був два рази в Тьмуторокані і внїс низку тьмутороканських подій у Літопис, внїс сюди мабуть і корсунську легенду. Отже не автор Початкового Літопису, як думав Шахматов, але Никон вложив цю легенду в Літопис. Вслід за тим Никон мусїв все оповідання про хрищення Володимира достроїти до Корсунської легенди. Тому, збиваючи версії своїх попередників, Никон пише, що одні кажуть, нїбито Володимир христився в Києві, другі твердять, що в Василеві і т. д. Щоби внести корсунську легенду в Літопис, Никон мусїв додати кілька штучних візит, нарад та висилок боярїв, які відтягнули б хрищення Володимира з року 986 до корсунського походу 987 р. Дехто (як Шахматов і Приселков) пояснював корсунську легенду, як грецький памфлет на Володимира, одначе сама топографічна точність переконує нас, що легенда походить з Причорномор'я, бо в нїй подано опис водопроводів у Корсуні з подробицями, вказано місце, де стояла церква св. Василя, в якій мав христитися Володимир, означено місце палати Володимира тощо. Зрештою факти, подані в корсунській легенді, як от похід Володимира на Корсунь, здобуття Корсуна, вінчання з Анною, стверджені теж візантійськими й арабськими джерелами. Дата здобуття Корсуна 987 р. згоджується з датою, поданою в «Памяті і похвалі Володимиру». «Корсунська легенда» зродила вже обширну літературу. Див. А. Шахматовъ, Корсунская легенда о крещеніи Владимира, Київъ 1906. — Він же, Разысканія..., с. 396. —

Розен твердить, що здобуття Корсуня мало велике значення, бо нагло виявило ворога, при тім ворога далеко немаловажного, і то там, де щойно був союзник. Крім цього, була небезпека, що руський князь об'єднається з болгарами. Це все спонукало царів покоритися Володимирові.⁴⁰

Щойно тепер царгородська гордість подалася. Цісарі мусіли виконати свою обітницю і вислали свою сестру до Володимира. З плачем сіла вона на корабель і поїхала морем до Криму. В Корсуні відбулося її вінчання з Володимиром. Володимир віддав цісарям Корсунь за віно і з забраними звідси священиками і з жінкою вернувся з тріумфом у Київ. Подвійний тріумф князя мусів перемогти останки поганської опозиції, і незабаром могло початися загальне хрищення народу.

Візантійські хроніки майже не згадують про ці події. Їх мовчанка для нас зрозуміла. Візантійські імператори горді і невирозумілі в своїх успіхах, не додержують слова і не сповняють обітниць, але, упокорені своїми перехрещеними плянами, вони є просто примушені прийняти всі домагання, що їх щойно відкинули. Тому не диво, що події, такі упокоряючі їх національну гордість, не могли найти місця на сторінках їх літописів.⁴¹

Натомість інші чужосторонні хроніки кидають яскраве світло на вище описані події. І так: Яхія Антіохійський⁴² каже, що цісарівна Ганна прибула в Корсунь з великим почтом духовенства. Володимир у той час виступав уже як явний християнин і офіційно заявив, що Русь знищить у себе рештки поганства, а прийме християнство.⁴³

Ассирійський історик Ассогі де Дарон стверджує, що Володимир відступив імператорам більшу частину своїх варязьких дружинників, що боролися проти бунтівників. І ці дружинники відразу перейшли на службу Візантії.⁴⁴

Деякі літописи згадують про те, що цісарівна Ганна приїхала до Корсуня з багатими дарунками, іконами і мощами святих.⁴⁵

М. Приселков, *Очерки...*, с. 274. — Г. Васильевскій, *Русско-византійські отрывки*, ЖМНП. 1876, ч. 3. — И. Линниченко, *Современное состояние объ обстоятельствъ крещенія Руси*. ТКДА., 1886, ч. 12. — Д. Лихачев, *П. Вр. Л.*, II, с. 335—337.

⁴⁰ В. Розенъ, *Императоръ Василій Болгаробойца...*, с. 215, прим. 169.

⁴¹ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 83.

⁴² У Розена барона В., *Императоръ Василій Болгаробойца...*, с. 24.

⁴³ N. de Baumgarten, *op. cit.*, с. 90

⁴⁴ Aсohig de Daron, *Histoire Universelle*, Paris 1883. Traduct. de Fr. Mader, Paris 1917, т. II, с. 164—165.

⁴⁵ *П. Вр. Л.*, с. 80.

Між тими мощами була голова св. Климента — Папи римського, що в домонгольській добі тішився великим почитанням на Русі.⁴⁶ І тут годиться згадати, що друг Володимира Олаф Трігвіссон 997 року, вже як норвезький король, збудував у Нідаросі (Трондгайм) першу катедру і присвятив її св. Климентові Римському.⁴⁷ Чи був це тільки випадковий збіг обставин, чи радше вплив культу св. Климента на Русі, з яким тут Олаф стрівуся?

Літопис згадує про те, що Володимир збудував у Корсуні церкву і твердить, що вона в його часах ще існувала.⁴⁸ Однак деякі історики зараховують це до «казкових» оповідань літописця про хрищення Володимира і кажуть, що такими оповіданнями літописець чи його інтерпеллятор хотів додати своїм оповіданням більше вірогідности і правдомовности.⁴⁹

Інші руські джерела подають ще цікавий факт, що під час облоги Корсуня до Володимира прийшло посольство від Папи Івана XV з мощами святих. Літопис Никонівський і Степенна Книга оповідають про цей факт майже тими самими словами: «Приходьша послы изъ Рима отъ Папы и мощи Святихъ принесоша къ Володимеру».⁵⁰ Західні джерела цілком не згадують про папське посольство до Володимира, але для них таке посольство не було чимось надзвичайним. Церкви ще не були роз'єднані, а охрищення «великого конунга Гардаріки» було дуже помітною подією, щоб не звернути на себе уваги. Це посольство являє собою тільки початок тих частих і тісних зносин Володимира з Апостольською Столицею, що будуть повторюватись і затісняватись пізніше. Скруль сумнівається, чи це посольство було від Папи. Він думає, що це було посольство від цариці-вдови Теофано.⁵¹

Вернувшись на весні 990 року у Київ, Володимир з ревністю неофіта взявся за те, що було найважливішою справою його життя — за хрищення Русі і введення християнства, як єдиної державної релігії. На Русі обставини були сприятливі для цього, бо «християнізація Русі наступила в часі Володимирової єдиновлади над усіма слов'янськими племенами Східньої Європи, коли в межах його володіння були знищені майже всі політично-

⁴⁶ Див. Розділ II цієї ж праці, с. 17—18.

⁴⁷ N. de Baumgarten, Olaf Tryggvason, roi de Norvège, с. 9.

⁴⁸ П. Вр. Л., там же.

⁴⁹ N. de Baumgarten, Saint Vladimir..., с. 86.

⁵⁰ П. С. Р. Л., т. IX, с. 57.

⁵¹ S. Skrulj, Drei Fragen aus der Taufe des hl. Wladimir. A. S. P., с. 25.

Володимир — християнин

племінні окремішності і коли майже вся держава була зцентралізована. Одноцільна Руська Церква мала стати тепер сильним сполученням, що сполучало ці племена сильніше навіть, як сама державна спільнота».⁵²

Так народилася нова, золота доба в історії великої християнської Русі-України.

⁵² С. Томашівський, *Історія України. Старинні і середні віки*. Мюнхен 1948, с. 39.

РОЗДІЛ VII

ПЕРЕМОГА ХРИСТИЯНСТВА НА РУСІ

Нищення поганських ідолів. — Масове хрищення киян. — Хрищення русичів. — Рік хрищення. — Звідки Володимир узяв священиків? — Поганська реакція на півночі.

РОЗДІЛ VII

ПЕРЕМОГА ХРИСТИЯНСТВА НА РУСІ

На думку літописця, Володимир після повороту до Києва взявся негайно за діло християнізації своєї імперії. Старші зводи, тобто Літопис Лаврентіївський та Іпатіївський, стверджують на-самперед факт навернення всієї княжої родини такими лаконічними словами: «Володимеръ же просвъщенъ самъ и сынове его ѿ земля его»,¹ не подаючи ні часу, ні місця цієї події. І це стверджують різні інтерполятори, доповнюючи цей висказ Літопису. А щоб цій вістці надати більшої поваги, вони твердять, що обряду хрищення дітей Володимира довершив митрополит Михаїл: «кресты же Михаїль мѣтрополить».²

У попередньому розділі ми ствердили, в першу чергу на основі свідoctва Якова Мниха й Нестора, що Володимир охристився 987 р., і то таки на Русі. Неможливо допустити, щоби Володимир, сам навернений і охрищений, дозволяв своїм дітям даліше зоставатися в поганстві. Він мусів прийняти хрищення разом з усією своєю родиною. Це зрештою категорично стверджує одна скандинавська сага, кажучи дослівно таке: «І князь Володимир разом з усією сім'єю прийняли хрищення і були утверджені в християнській вірі».³ Макарій пише: «Дванадцять малолітніх синів були охрищені в одному джерелі, що досі знане в Києві під ім'ям Хрищатика».⁴

З Лаврентіївського та Іпатіївського Літописів слідує, що першим ділом християнської діяльності Володимира після повороту було нищення поганських ідолів. Подробиці цього нищення, описані літописним оповідачем, носять характер доволі неправдоподіб-

¹ П. Вр. Л., с. 83.

² Див. Книга Степанная Царскаго Родословія, вид. Спб. 1896, с. 105. П. С. Р. Л., IX, 57. Ця «Степенна Книга» була зложена коло 1563 р. царським духовником Андрієм, на доручення Московського митрополита Макарія, що й сам згодом під іменням Атанасія став митрополитом Москви. В книзі розложено матеріял «по степеням» великокняжого родоводу, звідси її назва. Головним замислом було представити московських великих князів як Богом даних і дідичних з покоління в покоління, що діяли від самого хрищення в тісній співпраці з духовними колами на добро країни і Церкви.

³ C. Ra f n, *Les antiquités russes...* Copenhagen 1852, т. I. „Saga Olafs konungs Tryggwisonar af Gunnlangi Munk“, с. 408.

⁴ Макарій, Архим., *Исторія Русской Церкви*, т. I. Спб. 1846, с. 7.

Перемога християнства на Русі

ний, як це зовсім слушно зазначує Бавмгартен.⁵ Володимир нібито наказав одну частину ідолів спалити, другу порубати, а подобу головного бога Перуна казав прив'язати коневі до хвоста, волочити по місті, а опісля втопити в Дніпрі. Коли ця подоба причалила б десь до берега, то її мали відпихати даліше, аж поки вона не допливе до порогів. Уже Костомарів завважив недоречність цього оповідання, кажучи, що його автор забув Перуна збезголовити, бо ж він мав золоту голову й золоті вуси, і питається: чи не було воно простіше й легше спалити цього ідола?⁶ Говорячи про статую Перуна, літописне оповідання додає, що її скинено в ріку, що вона перепливла пороги і аж там вода викинула її на беріг; це місце називається Перунова Рінь.⁷ В «Житіи Володимира» каже, що статую Волоса вкинено в Почайну, доплив Дніпра. Але зовсім слушно зазначує Бавмгартен, що взагалі вирінає питання: чи в той час ще були ідоли в Києві?⁸ Однак майже всі джерела згадують про нищення ідолів. Неможливо допустити, щоби Володимир негайно після повороту казав нищити ідолів, бо — як каже Чубатий — це було б нерозумною провокацією поганського народу, який треба було до цього підготувати. Нищення і посміховище з ідолів мало на меті останніх поган, що ще вагалися, змусити до хрищення.⁹

Після оповідання про нищення ідолів Початковий Літопис оповідає про масове хрищення киян. Літопис розказує про цю подію так: «після вінчання з Анною приступив Володимир до охрищення всього народу. Ідучи з Корсуня, забрав він з собою священика Настаса та інших священиків, а прибувши в Київ, казав поскидати всіх кумирів і висмівати їх, статую ж Перуна казав волочити по місті, а опісля втопити в ріці. Потім казав народові йти до ріки христитися, а нарід це радо робив, беручи собі приклад з князя і бояр. «Хто не прийде христитися, буде моїм ворогом», — грозив Володимир. На означений час усі з'явилися на ріці, а грецькі і корсунські священики їх христили.¹⁰

⁵ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 89.

⁶ Н. Костомаровъ, *Историческія монографіи и изслѣдованія*, Спб. 1905, т. XIII, с. 370.

⁷ П. Вр. Л., с. 80. Існує легенда, передана Літописом і стверджена народніми переказами, що коли Перуна спустили в Дніпро, люди бігли берегом і гукали: «Видубай, боже». На місці, де він востаннє видиб, засновано Видубицький монастир. Див. І. Назарко, ЧСВВ, *Київські монастирі домонгольської доби*. «Логос», т. III, к. 4, 1952, с. 260—268.

⁸ N. de Baumgarten, *Твір цит.*, с. 90.

⁹ М. Чубатий, *Історія Укр. Церкви*, Гіршберг 1946, с. 36.

¹⁰ П. Вр. Л., с. 80—82.

Перемога християнства на Русі

Подібно оповідає про це Яків Мних, кажучи: «Володимир христив усю землю руську, а всіх богів поганських знищив». Яхія Антіохійський каже, що Володимир в умові, заключеній з візантійськими цісарями, зобов'язався охристити весь нарід своєї держави.¹¹ За Лаврентіївським Літописом це хрищення відбулося в Дніпрі, а його уділили священики цісарівни Ганни і священики, взяті з Корсуня. Голубинський ставить під сумнів цю частину літописного оповідання і твердить, що хрищення киян не відбулося зараз після повороту Володимира з-під Корсуня, бо тяжко собі подумати, щоби хрищення відбулося без якогось катехуменату, тобто душевного підготування народу.¹² Як відбувалося таке підготування, ми не знаємо. Голубинський припускає, що народові наказано частинами збиратись у відповідних місцях, туди приходили священики і навчали нарід правд Христової віри. Це були немов школи оглашених для дорослих людей. На всякий випадок хрищення киян не являло собою якоїсь більшої трудності, бо в Києві вже від довшого часу було багато християн. Від особистого охрищення Володимира до його повороту з Корсуня ці християни з прозелітською ревністю ширили християнство поміж іншими. Треба вірити, як каже Бавмгартен, що в хвилині проголошення християнства на Русі в Києві вже не було багато поган.¹³ Популярна традиція вказувала на Хрищатик у Києві як на місце масового хрищення народу, але загально тим місцем вважається гирло річки Почайни — там, де вона вливається в Дніпро.¹⁴ Відносно того настрою, про який каже «Житіє Владимира», що до хрищення «людіє съ радостью идяху», належить признати, що більшість прийняла християнство з доброю волею і радо. «Огласительна проповідь» священиків мала успіх, багатьох переконала про недоречність поганства, а про правдивість християнства, і такі переконані люди приймали хрищення на правду з радістю. Як буває в усіх інших справах, так і в цій справі, мабуть, не бракувало таких, які христилися без внутрішнього переконання, а робили це тільки тому, що інші так робили. Як каже Томашівський: «Спершу хрищення могло бути більше формальне і символічне, як дійсне».¹⁵ Але, мабуть, не бракувало й таких, що zostалися глухі на слова про-

¹¹ В. Розенъ баронъ, *Императоръ Василій Болгаробойца*, с. 73.

¹² С. Голубинскій, *Исторія Руской Церкви...*, т. I, ч. 1, с. 165.

¹³ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 90.

¹⁴ С. Голубинскій, *там же...*, с. 169, зам. 2.

¹⁵ С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви*, с. 78.

Перемога християнства на Русі

повіді і в очах яких князь та бояри були відступниками від віри батьків. Деякі з них воліли тікати з Києва, ніж підкоритися наказові про хрищення,¹⁶ або й стати, так сказати б, поганськими мучениками. Митрополит Іларіон виразно каже, що як хтось не з любови, то зі страху христився, бо «благовір'я Володимира було злучене з властю».

Саме хрищення Киян могло відбутися щойно 990 року, хоч літописець роком охрищення киян вважає 988-ий рік. Однак цього року прийняти не можна. Володимир здобув Корсунь в 989 році. Так свідчать чужі джерела.¹⁷ Потім ще відбувалося підготування народу до хрищення. Отже само хрищення народу могло відбутися 990 р. влітку, бо народ стояв по шию у воді.¹⁸ Цей рік вважають роком охрищення українського народу такі поважні історики, як Голубинський, Бавмґартен, Томашівський, Ковалевський, Карташев, Амманн, Коструба й інші. Про цю важливу подію зовсім слушно пише Макарій: «Ця подія — це, без сумніву, найважливіша з усіх, що колинебудь довершилися на лиці руської землі. Тут рішилася вічна судьба всіх майбутніх синів Руси; тут теж, у якійсь мірі, рішилася вся наступна судьба і їх дочасної, земної батьківщини. З закріпленням у нас християнства при великому князеві Володимирові почався новий період нашого життя в усіх ділянках: новий період нашої освіти, обичаїв, законодавства, наших релігійних вірувань, наших святих надій».¹⁹

В цьому історично-культурному факті охрищення Руси дуже важливе є таке питання: звідки Володимир узяв священиків, потрібних до підготування й охрищення всього народу? Початковий Літопис, говорячи про поворот Володимира з Корсуня, каже, що йому товаришили «і попы корсуньски», а, звітуючи про хрищення народу, Літопис пише: «На утрия же изыде Володимерь съ попы царицини і съ Корсуньскыми на Днѣпръ».²⁰ Нема сумніву, що для ознайомлення народу з правдами християнської віри Володимир мусів користуватися священиками, що знали руську мову і могли добре

¹⁶ В. Татищевъ, *Исторія Россійская съ самыхъ древнѣйшихъ временъ*, Москва 1784, т. II, с. 74—75.

¹⁷ Якія Антіохійський визначає досить точно час облоги Корсуня тобто між 7 квітня і 29 червня 989 р. Див. Розенъ баронъ, *Императоръ Василій Болгаробойца . . .*, с. 215.

¹⁸ І. Огієнко, *Українська Церква*, Прага 1942, с. 82.

¹⁹ Макарій Архім., *Исторія христіанства въ Россіи до Равноапостольнаго кн. Владиміра*, Спб. 1846, с. 164.

²⁰ П. Вр. Л., с. 81.

Перемога християнства на Русі

підготувати нарід до важливого акту хрищення. Чубатий каже: «Думка, що це переводили грецькі священики, неправдоподібна, бо вони не знали нашої мови. Хоч були між ними й такі, що працювали в грецьких колоніях і там часто зустрічалися з руськими людьми та відтам могли познайомитися з руською мовою, то все ж таки було їх напевно замало, щоб могли обслужити цілий край. Поза Києвом мусіли послуговуватися й іншими священиками, а були ними священики корсунські й наші, що добре знали нашу мову і нею обучували нарід. Крім того, мусів Володимир спровадити священиків із Болгарії, а доказом цього є те, що в тому часі появляється на Русі цілий ряд болгарських творів. Отже певним є, що грецькі священики не відіграли тут виключної, а навіть найважливішої ролі, а таки свої, таки корсунські й болгарські мусіли переводити християнізацію Руси».²¹

В цій справі оригінальна є думка Голубинського. Він каже, що грецькі священики, привезені з Корсуня, не були спроможні вести навчання (оглашення) народу, бо вони не знали руської мови і могли порозуміватися тільки через перекладачів, що було дуже невідгідним. Щоби могли належно нарід повчити, треба було таких священиків, які могли б говорити з народом його рідною мовою і які перевели б т. зв. «оглашення» народу під наглядом грецьких священиків. Священиків київських варягів-християн, що були в Києві вже перед тим, було рішуче замало в порівнянні з числом людей, що мали хреститися. Однак можна було найти й інших священиків, найперше з-поміж болгарів. Немає сумніву, що Володимир постарався про слов'янські богослужбові книги від болгарів. Одночасно з цим Володимир міг попросити й священиків болгарів, щоб вони були підготовниками його народу до хрищення. Крім болгарських священиків, на думку Голубинського, Володимир міг також спровадити й інших руських священиків, тобто тих, що жили й сьогодні живуть за Карпатами. Вони прийняли християнство на ціле століття раніше, а говорили тільки іншим говором нашої мови. Володимир певно про них знав, бо вони були безпосередніми сусідами нашої Галицької Руси. Володимир не понехав запросити їх священиків до навчання й охрищення свого народу. Оце головні думки гіпотези Голубинського.²² Ця гіпотеза, хоч і можлива, проте стоїть у науці досить осамітнено. Майже ніхто інший з істориків її не визнає,

²¹ М. Чубатий, *Іст. Укр. Церкви...*, с. 37.

²² С. Голубинський, *Історія Руської Церкви...*, т. I, ч. 1, с. 166—168.

Перемога християнства на Русі

а передовсім вона не знаходить ніякого потвердження в джерелах і документах. Г. Кох думає, що релігійне життя прикарпатських русинів тоді було ще слабо розвинене, а культурно вони були залежні від інших.²³ Натомість більшість істориків припускає, що, крім місцевих священиків і корсунських, Володимир покористувався священиками, спровадженими з Болгарії.

Отже, підсумовуючи все досі сказане, доходимо до висновку, що масове охрищення киян відбулося 990 року в ріці Почайні, після довшого катехуменату. Ознайомлення народу з правдами християнської віри, а вслід за тим також і обряд хрищення довершили деякі священики грецькі, місцеві варязькі, а в більшості священики болгарські, спроваджені Володимиром з Болгарії. Щойно після того понищено поганських ідолів.²⁴ Такий перебіг подій більше-менше згоджується теж з перебігом подій хрищення, що його склав Голубинський.²⁵

Там, де донедавна стояли ідоли поганських богів, тепер побудовано християнські святині. У Києві на горбі, перед княжим двором, на місці Перуна, Володимир збудував церкву св. Василя, свого патрона.²⁶ Дехто думає (але мабуть хибно), що церкву в честь св. Василя Володимир побудував за два-три роки перед масовим хрищенням народу, тобто негайно після свого особистого охрищення.²⁷ На іншому місці Володимир побудував муровану церкву Богородиці, що звалася Десятинною, бо на її утримання князь призначив десяту частину своїх доходів.²⁸ Про неї скажемо пізніше. Взагалі — як свідчить літописець — майже на кожному місці, де передше було поганське мольбище, Володимир наказував будувати, «рубати», тобто тесати церкви.²⁹ Будова церков була зверхнім доказом поширення християнства.

В Києві християнство не зустріло майже ніякого спротиву; давнє поганство не мало вже життєвої сили і мусіло відступити перед релігією вищого типу. Крім цього, тут християнство було поширене ще раніше, а поганство підупадало щораз більше, якщо аж Володимир мусів спершу його піддержувати. Коли ж найбільший протектор поганства — Володимир охристився, май-

²³ Н. Кох, *Byzanz, Ochrid und Kiev...* с. 267.

²⁴ Т. Коструба, *Нариси з церковної історії України X—XIII ст.*, Львів 1939, с. 7—9.

²⁵ Є. Голубинський, *Крещеніє святой Руси*. «Сергієвські Листки», ч. 7 (45), Париж 1931, с. 4—13.

²⁶ П. Вр. Л., с. 81.

²⁷ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 91.

²⁸ П. Вр. Л., с. 84.

²⁹ П. Вр. Л., с. 81.

Перемога християнства на Русі

же всі його прихильники з-поміж поган пішли за ним. Отже на півдні християнізація проходила досить легко. Вона не натрапляла тут на більший опір ще й тому, що тут не було окремого стану поганських жреців, які хотіли б боронити своєї релігії.

Гірше виглядала справа на півночі, де поганство стояло ще сильною ногою і де ворожити-волхви, що стояли на чолі поганства, організували сильний спротив проти християнізації їх областей. Тому в деяких околицях хрищення треба було проводити насильно.³⁰ Голубинський думає, що після охрищення Києва була охрищена найперше Київська земля, а щойно після того приступлено до хрищення більших городів, що були центрами даних областей.³¹ Тодішня Русь, щойно зцентралізована і зложена з різних земель, не являла собою однієї компактної цілості. Вона складалася з таких земель: Київська або Полянська, Чернігівська або Сіверська, Переяславська, Смоленська або Кривичівська, Новгородська та інші. Київ, що тільки ідейно став столицею всієї руської імперії і названий «матір'ю руських городів»,³² в дійсності і в понятті народу був нею тільки для київської області і для племені полян. Таким чином, велика духова переміна, що її перейшов нарід у Києві, ще нічого не говорила іншим руським землям, бо вони гляділи не на Київ, а на свої обласні столиці. Натомість для Київської землі і для полянського племені приклад Києва, як столиці, був зобов'язуючий. Якщо Київ сповнив волю князя й охристився, то за його прикладом мусіла це вчинити без вагань уся Київщина. Отже треба думати, що після Києва була охрищена Київська земля і що правдоподібно такий порядок збережено при хрищенні інших земель.³³

У Новгороді переводив християнізацію дядько Володимира Добрина, і то насильно, бо залишилася народня приказка, що «Путяга (тамошній Володимирів намісник) христив мечем, а Добриня — огнем». На думку Голубинського, Новгород не був охрищений зараз після Києва, але дещо пізніше, бо інші городи Володимир міг христити щойно тоді, коли єпископи призначили для них священників. Новгородський Літопис свідчить, що до Новгороду єпископ прийшов 991 р., але він не брався негайно до хрищення народу, тільки резидував якийсь час у неохрищеним городі, нав-

³⁰ A. Ammann, *Storia della Chiesa Russa*, Torino 1948, с. 12.

³¹ Є. Голубинський, *История Русской Церкви*, т. I, ч. 1, с. 171.

³² Мати городів, по-грецьки метрополіс — так у греків називалися головні городи поодиноких областей в адміністративному поділі держави.

³³ Є. Голубинський, *твір цит.*, с. 172.

Перемога християнства на Русі

чаючи й підготовляючи нарід. Щойно після належного підготування наступило хрищення народу.³⁴ Так само міг Володимир поступити в інших важливіших містах, особливо в майбутніх єпископських столицях.³⁵ За свідомством пізнішого Густинського Літопису, Володимир розділив свою державу між синів, з ними послав священників, наказав їм навчати нарід, христити, будувати церкви. І це сталося. Одначе Голубинський думає, що в той час сини Володимира ще були за молоді. Тому схиляється до думки, що Володимир радше призначив своїх намісників до поодиноких земель або й сам особисто їздив туди, де мало відбулося хрищення народу. Коли ж його сини виростили, то допомагали батькові в його важких обов'язках. Одначе, на нашу думку, не виключена й така можливість, що одночасно з малолітнім сином Володимир посилав старшого, досвідченого свого намісника — так, як колись батько Володимира — Святослав послав у Новгород свого малолітнього сина Володимира з його дядьком Добринею.

Пізніші редакції Початкового Літопису, під р. 991, оповідають, що до Новгорода прибув перший єпископ Йоаким, який наказав знищити ідолів, а Перуна кинути в ріку Волхов; тоді заговорив диявол і т. д.³⁶ Одначе все це — легенди, без історичного значення. Фактом є те, що в Новгороді з приводу насильного хрищення були поважні розрухи. Подібне діялося також в інших городах на півночі, напр., у Ростові, де якийсь волхв став на чолі реакції проти християнства.³⁷ «У дальших місцях ще довший час залишалось т. зв. двовірство: люди одночасно шанували і християнських святих і давніх богів. У народніх віруваннях деякі нові святі прийняли прикмети старих божеств; напр., св. Власій став опікуном худоби, яким був бог Волос, св. Ілля зайняв місце Дажбога, тощо. Від часу до часу появлялися ще поганські волхви, що піднімали нарід проти християнства, але в Україні ніколи не прийшло до сильнішої поганської реакції, як це було в Польщі вже за півстоліття після офіційного прийняття християнства».³⁸

³⁴ П. С. Р. Л., III, 179; V, 121; VII, 313.

³⁵ Є. Голубинській, твір цит., с. 172.

³⁶ Новгородський четвертий Літопис наводить більше аналогічних оповідань, основаних на народніх переданнях. Див. Д. Лихачев, II. Вр. Л., II, с. 344.

³⁷ Є. Голубинській, твір цит., с. 173—179.

³⁸ І. Холмський, Історія України, Нью-Йорк—Мюнхен 1949, с. 44.

Перемога християнства на Русі

З цього всього заключаємо, що християнство ширилося скоріше по містах, ніж по селах. Ще скоріше воно ширилося по тих містах, що лежали при головних артеріях торговельних шляхів, бо туди часто прибували купці-християни, які мали вплив на місцеве населення. Відтак християнство ширилося скоріше на півдні, ніж на півночі, бо на півдні воно вже мало понад столітню традицію і тут не було окремого стану поганських жреців. Вкінці християнство ширилося скоріше між вищими верствами населення, ніж між простолюддям, бо вищі верстви вважали християнство релігією вищого типу, що принесе з собою культуру й освіту.³⁹

³⁹ М. Чубатий, *Іст. Укр. Церкви...*, с. 38.

РОЗДІЛ VIII

ВОЛОДИМИР — ОРГАНІЗАТОР ЦЕРКВИ

Гіпотези про першу церковну ієрархію на Русі. — Теорія римська і візантійська. — Найновіша гіпотеза Приселкова-Томашівського про походження церковної ієрархії з Охриди. — Наша теорія, т. зв. македонська гіпотеза. — Перший єпископ чи митрополит на Русі? — Архiepіскоп Іван. — Руські єпископи і їх столиці. — Священники і їх школи. — Будова Божих храмів. — Установа десятини. — «Церковний Устав Володимира». — Прибічна рада. — Співпраця Церкви й держави.

РОЗДІЛ VIII

ВОЛОДИМИР — ОРГАНІЗАТОР ЦЕРКВИ

Після свого охрищення і охрищення народу Володимир почав працювати над утриваленням і закріпленням християнства в своїй державі. До цього конче було потрібне встановлення церковної ієрархії, тобто зорганізування київсько-руської Церкви, яка дотеперішне формальне християнство зробила б глибоким і яка пляново й систематично переводила б християнізацію всіх проявів громадського й державного життя. Що вчинив Володимир у цій справі? З нашого найдавнішого Літопису дуже тяжко видобути якісь певні відомості про першу духовну ієрархію на наших землях. Є досить дивним і нерозгаданим, чому автор Літопису ні словом не згадав про таку важливу справу, як заведення ієрархії, хоч сам був духовною особою. З візантійських джерел маємо ще менше відомостей про цю, одну з найтемніших, сторінку нашої церковної історії. Візантійські джерела не згадують навіть про хрищення Руси, хоч знають про подружжя Володимира й Анни.¹ Літопис пише тільки ось що: Володимир, вертаючися з Корсуня, забрав з собою Настаса та священників; з Анною також прибули з Греції духовники. За сім літ після охрищення, коли Володимир вибудував Десятинну церкву, він віддав її Настасові та священникам, «щоби послужили».² Отже про священників Літопис згадує кілька разів, натомість про єпископа чи митрополита не згадує зовсім. Щойно під 996 р. Літопис згадує про єпископів зовсім принагідно, а саме з нагоди того, що Володимир за їх порадою впровадив кару смерти для розбійників. Літописець так оповідає про це: «И умножишася зело разбоеве, и рѣша епископи Володимеру: „Се умножишася разбойници: почто не казниши ихъ”?» Он же рече имъ: „Боюся грѣха”. Они же рѣша ему: „Ти поставленъ еси отъ Бога на казнь злымъ, а добрымъ на милованье”».³ І Володимир послухав єпископів. Хто були ці єпископи — невідомо.

В науці існують три теорії про походження руського християнства — чи радше про заведення церковної організації на Русі:

¹ С. Томашівський, *твір цит.*, с. 78.

² П. Вр. Л., с. 83.

³ П. Вр. Л., с. 86.

Перша — це теорія римська. Вона твердить, що Володимир за намовою Олафа Трігвіссона охрестився в латинському обряді, а хрестив його єпископ Олафа — Павло. Вслід за тим і єрархію взяв Володимир безпосередньо з Риму. Прихильниками цієї теорії є Бавмгартен,⁴ Жюжі,⁵ Данцас,⁶ Коробка⁷ та ін. Однак ця теорія найменше поширена, бо й найменше правдоподібна.⁸

Друга теорія — це теорія візантійська, яку можна б назвати традиційною. Вона вважає, що Володимир охрестився в Корсуні, а церковну ієрархію: митрополита і єпископів узяв з Візантії. Так думають: Голубинський,⁹ Пархоменко,¹⁰ Карамзін,¹¹ Макарій,¹² Грушевський¹³ і багато інших. Ця теорія щораз більше втрачає своє значення і приходиться до голосу:

Третя теорія — болгарська, яка каже, що Володимир сам охрестився на Русі, а ієрархію, тобто митрополита і єпископів, узяв з Болгарії, яка мала тоді окремих від Візантії незалежний патріархат у місті Охріді. Перший висунув цю теорію російський православний учений М. Приселков.¹⁴ Гіпотезу Приселкова підхопили інші вчені і опрацювали її в подробицях. Ціла низка вчених — українських, російських і інших — ще раз ґрунтовно перевірила в світлі нової гіпотези такі питання, як дату особистого хрищення Володимира і киян. Вслід за тим хрищення Володимира тепер уже не ставиться в зв'язок з облогою Корсуня. Відтак учені простежили роллю папського посольства після здобуття Корсуня, роллю норвезького короля Олафа Трігвіссона в хрищенні Володимира, питання першої церковної ієрархії на Русі, різні чужосторонні впливи на Русі тощо. У висліді цього — як каже П. Ковалевський у своїй синтезі руської історії за най-

⁴ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir*, с. 68—70 і 88—90 і той же Olaf Trygvissou, с. 13—15.

⁵ P. M. Jugie, *Le Schisme byzantin* (chap. IV.: La conversion de la Russie), Paris 1941, с. 22.

⁶ J. Danzas, *St. Wladimir et les origines du Christianisme en Russie*. „Russie et Chretiente“, Paris 1935.

⁷ М. Коробка, *Къ вопросу объ источникѣ русскаго христіанства*. «Изв. отд. рус. яз. и сл. ИАН», 1906, т. XI, кн. 2.

⁸ Див. В. Заїкин, *М. Коробка та його розвідка про джерело руського христіанства*. «Богословія», Львів 1926, т. IV, кн. 4.

⁹ С. Голубинскій, *Исторія Руской Церкви*, т. I, ч. 1.

¹⁰ В. Пархоменко, *У истоковъ русской государственности*, Ленинград 1924.

¹¹ Karamsin, *Histoire de L'Empire de Russie*, Paris 1819, т. I.

¹² Макарій, *Исторія Русской Церкви*, Спб. 1846—1883, т. II.

¹³ М. Грушевський, *Исторія України-Руси*, т. I.

¹⁴ М. Приселковъ, *Очерки по церковно-политической исторіи Киевской Руси X—XI вв.*, Спб. 1913.

новішими даними науки — гіпотеза Приселкова може бути признана тепер за вповні підтверджену.¹⁵ Гіпотеза Приселкова назривала у В. Абрагама,¹⁶ бентежила В. Пархоменка,¹⁷ а вкінці ясно їй повно скристалізувалася в Томашівського.¹⁸ Сьогодні правдоподібною вважають її Амманн,¹⁹ Федотов,²⁰ Шмурло,²¹ Холмський,²² Полонська-Василенко²³ та інші., а певною признають її: Бахрушин,²⁴ Пресняков,²⁵ Лужницький,²⁶ Андрусак,²⁷ Чубатий,²⁸ Коструба,²⁹ Г. Кох³⁰ і багато інших.

Тому, що Приселков перший висунув цю гіпотезу, а Томашівський розробив її, доказав незбитими історичними аргументами і в головній мірі причинився до її поширення в науковому світі, ми дозволимо собі тут на довші цитати цих обох істориків, в яких вони сконденсовано подають цю гіпотезу. Томашівський пише дослівно так:

«Це що сталося (тобто охрищення народу), було тільки початком великого історично-культурного завдання, що стояло перед Володимиром. Найважливіше питання — справа утворення київсько-руської Церкви, яка поверховне християнство зробила б глибоким і сутнім, — полишилося ще до вирішення. Що в цій справі зчинив Володимир? Як уже було зазначено, з на-

¹⁵ П. Ковалевській, *Исторический путь России*, Париж 1949, с. 109.

¹⁶ W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904, с. 9—15.

¹⁷ В. Пархоменко, *Три момента начальной истории русского христианства*. ИОРЯС, XVIII, 4, 1913.

¹⁸ S. Tomashevski, *Woher nahm Ukraina das Christentum?* Lwów 1929.

С. Томашівський, *Звідки Україна приймила християнство?* «Нова Зоря», Львів 1929., р. IV, ч. 27-28, с. 3.

S. Tomaszewski, *Nowa teoria*, Warszawa 1929, і *Вступ до історії Церкви на Україні*. «Зап. ЧСВВ». Львів 1932, т. IV, 1-2, с. 80—89.

¹⁹ A. Ammann, *Ost-slavische Kirchengeschichte*, Wien 1950, с. 18—21.

²⁰ G. Fedotoff, *Le baptême de St. Wladimir*. „Irenikon“ (5), 1938.

²¹ Е. Шмурло, *Когда и где крестился Владимир святой?* Прага 1927,

²² І. Холмський, *Історія України*, Нью-Йорк—Мюнхен 1949, с. 45.

²³ Н. Полонська-Василенко, *Розквіт Київської Держави*. «Енцикл. Українознавства», т. II, с. 414—416.

²⁴ С. Бахрушин, *К вопросу о крещении Руси*. «Историк-Марксист» (2), 1937.

²⁵ Е. Пресняков, *Лекции по русской истории*. «Киевская Русь», Москва 1938, I.

²⁶ Г. Лужницький, *Історія Всеукраїнської Церкви* (машинопис), Філядельфія 1950.

²⁷ М. Андрусак, *Томашівський як історик Церкви*. «Нова Зоря», р. VI, Львів 1931, ч. 97, с. 6.

²⁸ М. Чубатий, *Історія Української Церкви*, Гіршберг 1946, і *Українська Церква в половині XI ст. на роздоріжжі*, Львів 1931.

²⁹ Т. Коструба, *Нариси з церковної історії України X—XIII ст.*, Львів 1939.

³⁰ H. Koch, *Byzanz, Ochrid und Kiev...*, с. 272—284.

шого найдавнішого Літопису дуже трудно видобути якісь певні відомості про першу духовну ієрархію на нашій землі. З візантійських джерел ще менше: вони не згадують навіть про хрищення Русі, хоч знають про подружжя Володимира й Анни. З усього можна зробити такий висновок, що церковна ієрархія на Русі за Володимира, поза горсткою корсунського духовенства не була грецька, ані не була підчинена візантійському патріархові. А втім це згоджується з політичними взаєминами між Руссю і Візантією: мимомовно споріднення обох дворів, вони й далі були неприязні, а дикі печеніги, підбивані греками, не давали віддиху новоохрищеній Русі. Чи з усього того виходить, що церковна ієрархія Володимира була латинська?

Правда, вказівок у цім напрямі маємо дещо. Між іншими, до думання дає осьякий факт: коли про зносини Володимира з царгородським патріархатом не маємо в джерелах жадного сліду, то в самій Русі переховалися віродостойні вістки про три (чи може чотири) римські посольства до Володимира і два руські посольства до Апостольської Столиці. Одне з тих посольств прибуло саме в часі корсунського походу і принесло Володимирові частину мощів св. Климента, відкритих свого часу свв. Кирилом і Методієм у тім же Корсуні (в літописній легенді, т. зв. корсунській, вийшло таке, що Володимир ніби сам із Корсуня привіз мощі св. Климента і його ученика Фива). Не можна також заперечити і другого факту: що в Володимировій епосі було на Русі латинське духовенство діяльне (між ним також єпископ, один із них святився навіть у Києві).⁶¹ Отже годі дивуватися, що такі факти і ще інші сліди доводили деяких дослідників (православних саме, як Коробка) до здогаду, що перша руська ієрархія мусіла бути римська, як бажала ще св. Ольга.

Проти такого погляду стоять одначе два важні заміти: один той, що годі зрозуміти, яким способом ця ієрархія могла так легко звізантійщитися по смерті Володимира, а другий — звідки в руській Церкві взялася слов'янська мова у староболгарській формі? Коли б Рим раз мав формально Русь під своєю юрисдикцією, то певно вів би завзяту боротьбу за її удержання, а тим

⁶¹ Імення цього єпископа не знаємо, але напевно знаємо, що 1007 або 1008 р. Бруно з Кверфурту, вернувшись від печенігів до Києва, висвятив окремого єпископа для печенігів, що разом з одним із Володимирових синів вернувся між тих дикунів продовжувати зачате діло. Сам Бруно так про це пише до цесаря Генріха II: „*Nunc ratione perveni ad seniores Ruzorum, qui satisfaciens propter Deum dedit obsidem filium. Consecravimus nos episcopum de nostris, quem simul cum filio posuit in terrae medium*“. *Monumenta Hist. Poloniae*, I. c. 225.

часом про неї не знаємо нічого, а слов'янська мова в Церкві, хоч і під Римом можлива, була б радше мала свою первісну форму — паннонську. Всі ті суперечності можна одначе розв'язати, коли візьмемо до уваги, що в часах Володимира, окрім Церкви римської і візантійської (по знаних непорозуміннях вони знов удержували обопільні взаємини), була ще третя самостійна Церква, посередня між ними, а саме болгарсько-македонська з осередком в Охриді.»³²

Приселков з'ясовує цю справу так: «Імператор Василій звернувся за поміччю до Володимира, хоч Київський князь був з Візантією у ворожих відносинах. Просьба імператора давала Володимирові можливість просити з своєї сторони того, чого в інший час не вдалося б отримати. Це був подружній зв'язок з візантійським царським двором і незалежна церковна ієрархія. Про останню ми тільки догадуємося, але ця здогадка правильна...»

Василій не додержав умовин; тоді Володимир обляг Корсунь... Це змусило імператора шукати миру з Київським князем. І початковий Літопис, і Яхія Антіохійський нічого не згадують про церковне питання в тих переговорах, говорять тільки про подружжя з Анною. Ми не знаємо, як Володимир шукав виходу з цього становища: чи він звертався на Захід і там зазнав невдачі, чи не звертався туди зовсім. Але можна здогадуватися, що Володимир найшов вихід через прийняття церковної ієрархії з цього третього церковного центру, звідки Ольга не могла й думати, щоби прийняти ієрархію, а який тепер з готовістю міг запропонувати Володимирові, якщо не самостійну Церкву, то бодай догідніші умови її залежності. Це була Церква держави Самуїла (Болгарія)... Держава Самуїла вела в тій порі напружену боротьбу з Візантією і, звичайно, була поступливіша в церковному питанні для Володимира так, що вона відсувала від імператора немаловажного південного союзника, пам'ятного з походів Святослава».³³

Болгарський князь Борис (889—893) нав'язав церковні зв'язки з Візантією, думаючи, що це доведе до створення самостійного болгарського патріархату. Одначе надії Бориса не здійснилися ні за його життя, ні за його сина Владимира. Болгарії признано тільки окреме архієпископство, а її церковна самостійність —

³² С. Томашівський, *твір цит.*, с. 78—80.

³³ М. Приселковъ, *Очерки по церковно - политической истории*, с. 35—37.

як каже даліше Томашівський — була тільки така, що при помочі учеників св. Методія вона могла замінити грецьку мову на слов'янську. Навіть такому дужому володареві, як молодший син Бориса, Симеон, довелося все життя боротися за здійснення подвійного національного ідеалу: за болгарську царську корону і за болгарський патріархат. В очах вихованого в Царгороді Симеона обидві ці цілі були неподільні; це впливало з засвоєної ним візантійської доктрини про єдність держави й Церкви. Не можучи добитися в Царгороді згоди на таке піднесення своєї власної чести і достоїнства свого архієпископа, він спершу сам собі узурпував царський титул, а коли вмер головний організатор болгарської Церкви, льояльний супроти Візантії архієпископ Климент, цар іменував його наслідника патріархом і велів себе коронувати на царя. Візантія одначе ніяк не хотіла прийняти цих фактів, хоч Симеон відтіснив її володіння над сам Босфор і чотири рази облягав Царгород. Бувши у великій скруті в наслідок Симеонового напору, Візантія вдалася навіть за підмогою до Апостольської Столиці. Та коли римські легати готовилися їхати до Симеона, греки надумалися і легатів здержали. Ясно чому. Перед їхніми очима став привид з-перед 70 літ — порозуміння між Борисом та папою Николаєм I і перехід болгарської Церкви під безпосередню опіку Риму. Тепер Симеон скористувався цією ідеєю і з нагоди свого конфлікту з Хорватією увійшов у взаємини з Папою Іваном X. Дійшло до умови, що болгарська Церква підпорядкувалася Апостольській Столиці, а ця признала царський титул Симеона з королівською короною і скиптром.

Вістка про порозуміння Болгарії з Римом мала в Царгороді більший успіх, ніж усі дотогочасні воєнні перемоги і здобутки болгарського князя Симеона. Той сам візантійський імператор Роман, що досі й чути не хотів про якунебудь рівнорядність Болгарії, поспішив до Симеона з ласкавими словами. І Візантія мала щастя. Найбільший її ворог, цар Симеон умер незабаром по тім, а син його і наслідник Петро показався слабосилим володарем. Він дав себе взяти грецькій дипломатії: одержав визнання царського титулу для себе і патріяршого для архієпископа, одначе за ціну повного підпорядкування візантійській політиці.

Якщо треба прикладу на політичну маловажність формальних титулів, то годі знайти кращий над цей. Ніколи до того часу Болгарія не була така слаба і не піддавалася так візантійським впливам, політичним і церковним, як саме по цім здійсненні мрії

батьків. Національна опозиція проти цього стану виявилася в домових міжусобицях і в богомільській ересі. Все це спонукало вкінці Петра відновити зв'язки з Римом. Тоді візантійці підмовили Святослава київського на завоювання Болгарії, а коли цей здобув всю її східню частину, виступали самі в обороні болгарської незалежності. Відкинувши Русь з-над Дунаю і віроломно наславши печенігів на Святослава в час його повороту до Києва, імператор Йоан Цімісхій попросту заанектував «визволену» Болгарію; Синів Петра — Бориса II і Романа — вивіз у Царгород, преславський патріархат зніс, а болгарську Церкву підпорядкував знов Візантії (976 року).³⁴

Однак Візантія заанектувала тільки східню, наддунайську частину Болгарії. Натомість західня частина боронила своєї національної незалежності, і то з успіхом, так що після смерти Йоана Цімісхія встигла ще зорганізуватися навіть в окреме царство з осередком в македонській Охриді. До Охриди перенісся тепер також осідок незалежної болгарської Церкви. Під проводом царів Романа й Самуїла ця західньо-болгарська держава відбила собі ще частину земель, втрачених раніше на сході й півночі, і пережила ще коротку епоху світлості в роках 979—1014. Тоді то відновились і перервані зв'язки з Апостольським Престолом, тим більше, що в Царгороді саме в той час віджив дух Фотія супроти Риму. Одним словом, під кінець X століття Болгарія знову перейшла на бік Заходу.

Дальше Томашівський пише: «Відродження болгарської держави й Церкви dokonувалося, так сказати б, перед очима Володимира. Коли він отже опинився перед важким питанням, кому якраз має поручити організацію руської Церкви — близькій, однак небезпечній і ненависній Візантії, чи неутральному, однак далекому Римові, думка його мусіла зупинитися на болгарсько-охридській Церкві. Обрядово вона походила з Царгороду, духово була злучена з Апостольською Столицею, язиково була тісно споріднена з Київською Руссю. В такій ситуації вибір духовних учителів і церковних організаторів був, здавалося, простий і легкий. За Охридою, в очах Володимира, мусіло промовляти ще й те, що з цього боку не відчувалася жадна політична небезпека. Коли царгородський патріарх був простим знаряддям візантійської імперії, коли навіть над тогочасним Римом тяжіла рука німецько-римських цісарів (зверхність їх розтяга-

³⁴ С. Томашівський, твір цит., с. 81.

лася на Чехію та Польщу), то відгороджена Візантією й Угорщиною Болгарія не тільки не викликала політичних побоювань, а й ще могла Києву здаватися доброю природною союзницею. Саме коротко перед тим (986 р.) болгари розгромили візантійців, що спокусилися були на завоювання їх країни. Щоб улегшити комунікацію з цією, здавалось, надійною державою і щоб у цій справі не бути в залежності від доброї волі греків та їхніх найманців-печенігів, Володимир заволодів тим міжнароднім шляхом, що йшов з-над Бугу, від г. Володимира на гг. Червень, Белз і Перемишль, через Карпати до Дунаю. Як уже зазначувалося, тогочасна Угорщина стояла також під впливом болгарської Церкви».

«Маємо також підстави здогадуватися, — каже далі Томашівський, — що й особисті симпатії Володимира промовляли за тісними взаєминами з Охридою. Одна з його жінок, узятих ще перед охрищенням, була болгариня, що багато значила на київському дворі й мала великий вплив на князя. З нею мав Володимир двох синів, яких найбільше з усіх любив і які мали болгарські імена — Бориса і Гліба. Навіть їх християнські імена, Роман і Давид, були їм надані ймовірно в честь головних представників царського роду».³⁵ Приселков доказує, що Борис і Гліб були охрищені болгарськими священиками й одержали християнські імена Романа і Давида на честь головних представників болгарського царського роду, як Ольга дістала ім'я Олени в честь жінки імператора Костянтина.³⁶ У повстаннях Македонської провінції проти Візантії 969 р. і 979 р. головну роль грав старший із чотирьох синів князя Николая — Давид. Він був провідником обох повстань, що закінчилися створенням самостійної Македонії. Тоді Давид став першим царем незалежної македонської держави з тієї династії. Самуїл — тоді вже болгарський цар — ставився з глибокою пошаною до пам'яті Давида і тому при хрищенні Гліба запропонував ім'я свого старшого брата — першого з їх сім'ї, що став царем незалежної держави. Що більше, — є деякі невиразні вістки навіть про канонізацію Давида і перенесення його мощів з Преспи до Охриди.³⁷

Отже Зворот Києва до Болгарії та її Церкви впливав з Володимирового особистого життя і тогочасної міжнародньої ситу-

³⁵ С. Томашівський, твір цит., с. 82.

³⁶ М. Приселковъ, твір цит., с. 37.

³⁷ Д. Цухлевъ, *История на Българската църква*, София 1911, т. I, с. 787.

ації. Приселков каже коротко: «Коли Володимир після здобуття Корсуня вирвав для себе руку царівни Анни, але не добився прийнятних форм церковної ієрархії, — він звернувся до болгарського царя Самуїла, з яким дійшов до згоди про установаження в Києві ієрархії Орхідського патріархату».³⁸

Цим способом з Орхідської Болгарії, — закінчує Томашівський, — прийшла на Україну перша церковна ієрархія — архієпископ і єпископи з пресвітерами, і вона займалася проповіданням слова Божого і організуванням київської Церкви. Грецьке духовенство, що могло прийти з цесарівною Анною або було взяте на службу з Корсуня, добре до першого масового хрищення народу, до дальшої систематичної акції, видно, мало надавалося: раз, з відомих політичних мотивів, а друге, через незнання слов'янської мови».³⁹ Ось так виглядає коротко з'ясована т. зв. болгарська гіпотеза.⁴⁰

Ми вважаємо цю гіпотезу з усіх за найпевнішу, бо — на нашу думку — вона має за собою сильні докази. Доказами на т. зв. болгарську гіпотезу нашої першої церковної ієрархії є:

1. Незгадування в візантійських актах і хроніках імені того патріарха, що христив Русь і дав їй перших єпископів. Якби хрищення руського народу або бодай перша ієрархія походила з Візантії, то певно у візантійських літописах це було б не раз згадане, належно заакцентоване і описане до розмірів великої історичної події, як це залюбки роблять візантійські джерела навіть з малими й незначними подіями.

2. Титул архієпископа, а не митрополита, що його носять київські ієрархи до 1037 року. Цей титул вказує на незалежність київських ієрархів, як це буде доказане даліше.

3. Уживання в Києві старо-болгарської мови, як мови урядової в Церкві й державі.⁴¹

4. Болгарські безперечні впливи на всі літературні пам'ятки київського періоду.⁴²

³⁸ М. Приселковъ, твір цит., с. 55.

³⁹ С. Томашівський, твір цит., с. 82.

⁴⁰ Недавно проф. В. Ніколаєв у своїй капітальній, але ще мало відомій праці доказав сильний вплив Болгарії на християнізацію Русі і ще сильніше закріпив теорію Приселкова-Томашівського. Див. В. Николаев, **Славяно българският фактор в християнизация на Киевска Русия**, София 1949, с. 39—77.

⁴¹ А. Пыпин, *История русской литературы*, I, Спб. 1898, с. 128.

⁴² J. Ledit S. I., *Bulletin d'Histoire Slave. „Orient. Christiana“* т. XXXII, n. 89, Roma 1935, с. 183—206.

5. Факт, що до 1039 р., а, на думку деяких істориків, і довше, в Києві не було грецьких митрополитів.

6. Приявність болгарського митрополита при перенесенні мощів свв. князів Бориса і Гліба в Києві 1020 р.⁴³

7. Імена Романа і Давида, надані при хрищенні синам Володимира в честь членів болгарської династії.

Болгарська гіпотеза спонукала вчених до дослідів і перевірки старих тверджень. За останніх 30 років майже всебічно наświetлено питання про взаїмовідносини Київської Русі, Візантії, Риму й Болгарії. Підсумовуючи висліди дослідів за останні роки, можна — як каже Ковалевський — «майже безсумнівно твердити, що перша ієрархія була дана Київській Русі не Візантією, але болгарським Орхідським патріархатом».⁴⁴

А Г. Кох каже дослівно так: «Перші Володимирові князі Церкви були не грецькі висланники, а це була автокефальна ієрархія Орхідського патріархату, спорідненого походженням і мовою».⁴⁵

Щоб цю теорію ще стисліше спрецизувати і посунути крок уперед, ми для її доповнення спробуємо навіть зльокалізувати джерело походження першої руської ієрархії — до Македонії. Якщо нам залежало б на творенні нових гіпотез, то це можна б навіть назвати македонською теорією. Висуваємо її, беручи до уваги ось такі моменти:

1. Місто Солунь, що з нього походили слов'янські апостоли, свв. Кирило і Methodій, лежить на території етнічній і мовній македонській, а не болгарській чи сербській. «Солунь, Saloniki», в північній Македонії, був на той час другою столицею Візантії. Християнство появилось в Солуні дуже рано, його заснував тут ще сам апостол Павло. Це було місто двомовне з самої своєї природи: вища верства складалася з греків, а нижча міська верства — це були слов'яни. Тому майже кожний солунянин був двомовним. Довкола Солуня скрізь жили тоді слов'яни, що становили в солунській окрузі національну більшість», — так каже Огієнко.⁴⁶ Не диво, що тисячоліття смерти св. Methodія

⁴³ Н. Кох, *Byzanz, Ochrid und Kiev...*, с. 285.

⁴⁴ П. Ковалевський, *Исторический путь России*, Париж 1949, с. 17. Про Орхідський патріархат і його вплив на Русь див. ще:

Н. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida, Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902.

І. Снегарев, *История на Охридската Архиепископия*, София 1924.

⁴⁵ Н. Кох, *Byzanz, Ochrid und Kiev...*, с. 278.

⁴⁶ І. Огієнко, *Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність*, ч. I, Варшава 1927, с. 15.

1885 р. з особливим говінням відсвяткувала передовсім Македонія. Появився навіть окремих спис ювілейних урочистостей п. н. «Македонія въ годину тысячелѣтія памяти св. Мефодія»,⁴⁷ пера Н. Шлякова.

Мова, що на неї св. Брати переклали св. Письмо та інші богослужбові книги — це була, як каже Огієнко, «мова в основі своїй та сама, якою з дитинства говорили Костянтин та Мефодій», — цебто мова околиць Солуня, по-теперішньому — мова південно-болгарська,⁴⁸ македонська.

2. Македонська мова — це не діалект болгарської чи сербської мови, але самостійна слов'янська мова. Так думають такі видатні сучасні філологи, як Дільс,⁴⁹ Кульбакин,⁵⁰ Лось,⁵¹ Вейян,⁵² Я. Рудницький⁵³ і ін. Новіші філологічні дослідження ще більше піддержують нашу гіпотезу. Року 1925 Н. Грінкова опублікувала свої мовні дослідження над одним рукописом псалмів, що знаходиться в Архіві Петербурзької Академії і, хоч був відомий, однак не був досліджений.⁵⁴ Дослідження показали, що цей рукопис належить до рідких мовних пам'яток XI століття і є західно-болгарського, тобто македонського походження.

Кілька літ пізніше відомий філолог М. Сперанський дослідив інший рукопис псалмів, т. зв. Атанасійський, що знаходиться в Петербурзькій Публічній Бібліотеці як рукопис «Толстоя» і походить з кінця XI стол. Правопис, фонетика, морфологія і лексика 270-ох досліджених сторінок показують, що цей рукопис — це старо-західно-болгарський текст з XI стол., відписаний з глаголицького оригіналу, носить в собі сліди глаголицькі, а найважливіше — як каже Сперанський — це те, що руське письмо тих часів знало тільки кирилицю, а глаголиця

⁴⁷ Див. «Странникъ», Спб. 1885, с. 360—375.

⁴⁸ І. Огієнко, *твір цит.* II, с. 116.

⁴⁹ P. Diels, *Altkirchenslavische Grammatik*, т. I, Heidelberg 1922, с. 2.

⁵⁰ S. Kul'bakin, *Mluvnice jazyka staroslovenského*, Praha 1948, с. 3.

⁵¹ J. Łoś, *Gramatyka starosłowiańska*, Lwów—Warszawa—Kraków 1922, с. 1

⁵² A. Vaillant, *Manuel du vieux slave*, т. I: Grammaire, Paris 1948, с. 13, каже дослівно: «Творці цієї мови: свв. Кирило й Мефодій походили з Солуня; школа св. Климента (Методієвого учня) працювала в зах. Македонії коло Охрида; різниці між старо-македонською мовою і староболгарською є малі, але очевидні».

⁵³ Я. Рудницький, *Нарис граматики старо-церковно-слов'янської мови*, Мюнхен 1947, с. 1—2.

⁵⁴ П. Грінкова, *Свгенієвская Псалтырь какъ памятникъ русской письменности XI века*. «Изв. Отд. рус. яз. и слов.», Л. 1925, т. XXIX, с. 289—306.

була обмежена до західньої Болгарії та Македонії.⁵⁵ Філологічні і палеографічні дослідження Сперанського так могутньо на нього вплинули, що він наново підхопив і оживив гіпотезу Приселкова про болгарське походження руської ієрархії. З тією самою певністю Сперанський міг би говорити про македонське походження руської ієрархії, бо він сам дослівно каже таке: «Руське письмо ще перед офіційальним прийняттям християнства стояло в зв'язку з слов'янським письмом Болгарії, зокрема західньої Болгарії та Македонії, звідки прийшли на Русь найстарші пам'ятки, розуміється — в обмеженій кількості; вони за всією правдоподібністю були писані глаголицею, письмом, що тоді залишилося тільки в Македонії.»⁵⁶ Отже християнство перед Володимиром, — кінчає Сперанський, — було без сумніву переважно болгарське, а в цьому проміжку часу і західньо-болгарське-македонське.

3. На увагу заслуговує ще й те, що найстарший слов'янський переклад Апокаліпси найдено саме в Охріді, і то в македонській мові.⁵⁷

4. Вкінці не треба забувати, що Охріда, з якої Русь прийняла першу ієрархію, була з тодішньою Болгарією тільки в політичному зв'язку, але не в духовому, бо більше, ніж східня Болгарія, була під органічним впливом західньої Церкви, а не східньої.

Супроти цих, — як каже Кох, — майже документарних доказів блідне все те, що проти Охриди висувають представники консервативної, т. зв. візантійської теорії про походження християнства і першої ієрархії на Русі. Тому деякі її речники, як, напр., Пархоменко, в своїх останніх працях немов шукають якогось компромісу між болгарською і візантійською гіпотезами.⁵⁸

Отже можемо закінчити твердженням, що Русь найправдоподібніше прийняла християнство і першу ієрархію з Болгарії, а точніше сказавши — з теперішньої македонської області.

Про первісну організацію руської Церкви немає ніякої згадки не тільки в візантійських джерелах, що зрештою для нас зрозуміле, але навіть у наших Літописах, панує цілковита мовчанка про це в роках 990—996.

⁵⁵ М. Сперанській, *Откуда идут старейшие памятники русской письменности и литературы?* „Slavia“ VII. Praha 1928, с. 516—535.

⁵⁶ М. Сперанській, *твір цит.*, с. 535.

⁵⁷ В. Лаба, *Біблійна Герменевтика*, Львів 1933.

⁵⁸ Н. Кох, *Vyzanz, Ochrid und Kiev...*, с. 284, замітка.

Щойно під роком 996 Літопис згадує про єпископів, але зовсім принагідно, — як ми вже про це згадували, — а саме з того приводу, що Володимир за порадою єпископів впровадив кару смерти для розбійників.⁵⁹

Під тим самим роком (996) записаний у Літописі факт збудування Десятинної церкви. Вести цей соборний храм Володимир доручив Настасові, «и поручи ю (церкву) Настасу Корсунянину»,⁶⁰ що поміг Володимирові здобути Корсунь, а корсунським священикам доручив служити в цьому храмі. Значить, що Настас був їх зверхник, а не хто інший. Далі в Літописі виразно говориться, що Володимир дав десятину Настасові, а не комусь іншому: «и вдасть десятину Настасу Корсунянину».⁶¹ З цього деякі історики, як Томашівський,⁶² Коструба,⁶³ Чубатий,⁶⁴ Лужницький⁶⁵ і інші заключають, що першим єпископом на Русі був Настас, який одначе не був ні архієпископом, ні митрополитом. Це, мабуть, мав теж на думці Длугош, коли писав: „Corsinensis episcopus ministros et sacerdotes instituit“.⁶⁶

Отже стверджуємо факт, що до 996 р. митрополита в Києві не було.⁶⁷ Пояснюється це тим, як каже Чубатий, що «справа єпархій на Русі не була така поспішна й пекуча. Християнство спочатку ширилося помалу і це тільки по більших містах, отже не було потреби творити цілого штабу ієрархії. Коли переведемо аналогію з іншими сусідніми державами, як Польщею і Чехією, то побачимо, що там було те саме. В Польщі заведено митрополію в тридцять четвертому році по хрищенні, тобто 1000 р., а до того часу було лише одне єпископство в Познані. В Чехії установлено митрополію в сто літ після хрищення, а спочатку також було лише одне єпископство в Празі. Чому в нас мало б бути інакше? Для кого властиво треба було творити митрополію, коли щойно зорганізовано парохії по містах».⁶⁸

⁵⁹ П. Вр. Л., с. 86.

⁶⁰ П. Вр. Л., с. 83.

⁶¹ П. Вр. Л., с. 85.

⁶² С. Томашівський, Вступ до історії Церкви..., с. 83.

⁶³ Т. Коструба, Нариси з церк. історії України..., с. 18.

⁶⁴ М. Чубатий, Історія Української Церкви..., с. 47.

⁶⁵ Г. Лужницький, Історія Всеукраїнської Церкви..., с. 37.

⁶⁶ Dlugosz, Historia Poloniae, Lipsiae 1711, т. II, с. 112.

⁶⁷ Дуже цікаві, а подекуди й ревеляційні погляди на цю справу висловив візантиніст Е. Honigmann, The Fondation of the Russian Metropolitan Church according to Greek sources. „Byzantion“, т. XVII, 1944—1945, с. 128—163. Автор полемізує з поглядами Ю. Вернадського.

⁶⁸ М. Чубатий, твір цит., с. 46.

Отже: хто, коли і де був першим головою руської Церкви? І чи був це архієпископ, чи митрополит? Літопис згадує перший раз про митрополита щойно під роком 1039, тобто за Ярослава Мудрого, при нагоді посвячення церкви св. Софії.⁶⁹ Інші джерела говорять дуже мало і тільки загально про митрополита і єпископів. Напр., Яків Мних, згадуючи про Володимирові трапези, каже, що одна трапеза була для митрополита і духівництва. «Володимиръ три трапези поставляше: первую митрополиту съ епископы и съ черноризыцы и съ попы, вторую нищимъ и убогимъ, третьюю собѣ и бояромъ своимъ и всѣмъ мужемъ своимъ.»⁷⁰ Голубинський, опираючись на одному грецькому полемічному творі і на Книзі Степенній, вказує на першого митрополита, а мав ним бути Леон або Лев.⁷¹ Інші історики називають першого митрополита Михайлом, а ще інші кладуть одного після одного.⁷² Синодики усопших при церкві св. Софії в Києві подають як першого митрополита Леона або Михайла, але пом'яники не є історичними джерелами, бо вони зложені значно пізніше.⁷³

Хоч ім'я першого митрополита зовсім незнане, все ж таки під впливом православних істориків виробився погляд, що першим київським митрополитом був Леон, який прийшов з Царгороду.⁷⁴ Що більше, навіть католицькі історики подають Леона в своїх списках; напр., Пелеш ставить на першому місці Михайла, а на другому Леона.⁷⁵ Хоч наш Початковий Літопис не згадує про першого митрополита за часів Володимира, проте Никонівський Літопис і Книга Степенна згадують про нього (одні про Михайла, другі про Леона), одначе вони оповідають про цього першомитрополита з таким анахронізмом, що годі на них опиратися.

⁶⁹ Літопис каже: «В лѣто 6547 (1039), священа бысть церкви святыхъ Богородиця, юже созда Володимиръ, отецъ Ярославль, митрополитомъ Феопемптотъ». **П. Вр. Л.**, с. 103.

⁷⁰ «Память и похвала Владимиру Мниха Іакова», в Голубинського: «Исторія Русской Церкви», т. I, ч. 1, с. 243.

⁷¹ С. Голубинскій, **твір цит.**, с. 264—270.

⁷² Про Михайла, як першого митрополита, є здогади з XII і пізніших століть, одначе вони не мають джерельної вартости. Натяк на його особу зберіг т. зв. Йоакимівський Літопис XVII або XVIII століття, а також Никонівський Літопис. Див. Д. Лихачев, **П. Вр. Л.**, II, с. 339.

⁷³ Перемішання тих обох імен, Михайла й Леона, виступає навіть у різних редакціях «Уставу Володимира». Див. **Памятники древне-русского канонического права**, II, Спб. 1920, с. 10, 12, 26.

⁷⁴ М. Приселков показав, що тут дійшло до перемішання імен, бо тут ідеться про іншого Леона, що був архієпископом від 1074—1078, але в Переяславлі. **Очерки...**, с. 134.

⁷⁵ J. Pelesz, **Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom**, Wien 1878, т. I, с. 160.

Мовляв, Леона прислав на Русь у 991 році патріарх Фотій, який — як відомо — був патріархом на 130 років раніше: перший раз 858—867 рр., а другий раз 877—886 рр. Все це вказує на пізніше походження цих відомостей, а вставка про Фотія яскраво свідчить про тенденції таких записів, щоби ствердити, що перший митрополит у Києві був нез'єдинений, бо поставлений праотцем схизми — Фотієм.⁷⁶ Отже ясно, що справа першого митрополита була немила грецьким колам, і тому вони викидали всяку згадку про першого митрополита або заступали її такими вставками, помилковість яких є очевидна. Це теж один бодай з непрямих доказів на те, що перша руська ієрархія не походила з Греції. Наш Літопис зовсім не згадує про митрополита в Києві аж до 1039 р., і це доказує, що в перші роки після хрищення Руси митрополита в Києві не було.

Проф. А. М. Амманн, в своїй найновішій праці „*Die Anfänge der Hierarchie im Kiewer Rus-Reich*“ (Ostkirchliche Studien, Würzburg, Bd. II. [1953], стор. 59—64), синтезуючи погляди авторів у цій справі, відкидає митрополитування Михаїла в часах Володимира, признає однак за правдоподібних єпископів (а не архієпископів) Лева й Івана, а що до Київської митрополії держиться погляду Федотова (*The Russian Religious Mind, Kievan Christianity*, Harvard 1946, ст. 21), що «роки перед 1037 є прикриті мрякою».

Знаємо певно, що за кілька літ після смерти Володимира (1018 р.) головою руської Церкви був архієпископ Іван. Він стояв на чолі незнаної нам ближче кількості єпископів. Іван був родом, мабуть, з Болгарії. На всякий випадок його прислано з Охриди.⁷⁷ До Києва він мусів прийти ще за Володимира, хоч не мусимо припускати, що він був першим на становищі голови руської Церкви. Після смерти Володимира, в перших літах боротьби за київський престіл, не чуємо нічого про архієпископа Івана; князі змінювалися, але він певно лишався на місці. Коли Ярослав, побитий над Бугом, покинув Київ, а до нього ввійшли Святополк з Болеславом, тоді архієпископ Іван, як перша по князеві особа, приймав переможців у катедрі св. Софії або — як дехто припускає — в Десятинній церкві 14 серпня 1018 р.⁷⁸ Архієпископ Іван перевів канонізацію свв. мучеників — князів Бориса і Гліба 1020 р. і написав їм службу, укладаючи стихирини на

⁷⁶ М. Чубатий, твір цит., с. 45.

⁷⁷ С. Томашівський, твір цит., с. 93.

⁷⁸ Thietmarus Merseburgensis, *Chronicon*, MGH, SS., т. III, с. 870, каже: *Archiepiscopus civitatis illius cum reliquiis sanctorum et ceteris ornatibus diversis hos advenientes honoravit*“.

взір стихир верховних Апостолів Петра й Павла.⁷⁹ Згадавши про це, Коструба доходить до такого висновку: «Мабуть, не помилюся, коли це віднесу до католицьких переконань нашого Митрополита». В Никонівському Літописі — компіляції з половини XVI ст., до якої ввійшло багато старих записів, — читаємо, що митрополит Іван поставив у Києві камінну церкву свв. апостолів Петра й Павла, а в Переяславі церкву Воздвиження Чесного Хреста.⁸⁰ На основі цього Коструба каже, що час архієпископства Івана припадає на роки між 1008—1020, а даліше стверджує, що Іван не був грек, але слов'янин і був висвячений в Охриді спеціально для Руси.

Саме цього Івана Нестор і Яків Мних раз називають митрополитом, а раз архієпископом,⁸¹ і це дає нам дещо до думання, як каже Чубатий.⁸² У першій мірі мусимо розглянути, що означав термін: митрополит, а що: архієпископ. Митрополит у понятті східнього права — це був перший єпископ церковної провінції і, як такий, він був безпосередньо підлеглий патріярхові. Натомість архієпископ за тодішнім церковним правом — це був начальник Церкви, яка організаційно не підлягала царгородському патріярхові, але була автокефальна.⁸³ Так, напр., охридського патріярха у Візантії називали архієпископом, бо не хотіли давати йому назви патріярха тому, що це було б кривдою для царгородського патріярха. Ім'я патріярха було традиційно прив'язане тільки до п'ятох патріярхів: римського, царгородського, олександрійського, антиохійського і ерусалимського.»⁸⁴ Голубинський каже, що титул архієпископа, за пізнішим звичаєм у греків, носили представники частинних церков, незалежних від п'ятох патріярхів.⁸⁵

І саме нашого архієпископа Івана джерела називають архієпископом. З цього виходило б, що руська Церква була незалежна від царгородського патріярха, якщо її голова був архієпископом. Нові досліді, передусім Томашівського й Коструби, виявляють, що зверхник руської Церкви стояв у тісних взаєминах з охридським патріярхом, а також, мабуть, і сам походив з Бол-

⁷⁹ Т. Коструба ЧСВВ, *Київський Митрополит Іван*. Одна з найцікавіших постатей із часів Володимира В. і Ярослава М. «Календар Української Родини» на 1950, Торонто, с. 60—63.

⁸⁰ П. С. Р. Л., т. IX, с. 67 і П. Вр. Л., II, с. 355.

⁸¹ А. Шахматов, *Разысканія...*, с. 58.

⁸² М. Чубатий, *Історія Української Церкви...*, с. 48.

⁸³ Є. Голубинський, *твір цит.*, I, 1, с. 264.

⁸⁴ М. Чубатий, *твір цит.*, с. 48.

⁸⁵ Є. Голубинський, *твір цит.*, т. I, ч. 1, с. 264 і друга замітка.

гарії.⁸⁶ Рівночасно, коли візьмемо до уваги, що охридський патріарх стояв ближче до Риму, ніж до Візантії, нам стане ясным, чому справа митрополії в перших початках така заплутана і чому Іван не тішився симпатією у греків. Вони вважали його схизматиком, що не признавав царгородського патріарха, і через це навіть поправляли літописи. Тому на місці імені першого митрополита вони вставляли ім'я Леона, додаючи йому за зверхника патріарха Фотія або Михайла, але не Івана-ставленика нельояльної болгарської Церкви. Одначе, як показують новіші досліді, (передовсім Чубатого й Коструби), ні Леон, ні Михайло взагалі на Русі не були.⁸⁷

Іван помер невдовзі після канонізації Бориса й Гліба. Його смерть поставила руську Церкву в дуже трудне становище. Болгарський патріархат уже не існував, а власть тамошнього архієпископа, підданого під юрисдикцію Царгороду, обмежувалася тільки до болгарських земель. Отже залишився тільки один законний авторитет, який міг поставити нового голову київсько-руської Церкви, тобто Рим, якщо наша Церква хотіла зберегти свою незалежність від Візантії. І, дійсно, є поважні підстави догадуватися, що з Риму від Папи Венедикта VIII прийшов наступник Івана в особі архієпископа Олексія, теж болгарина. Це стверджують передовсім латинські джерела.⁸⁸ Був це останній голова самостійної київсько-руської Церкви, створеної Володимиром. Однак — як мовила пізніше традиція — Олексія приневомили уступити,⁸⁹ а його місце зайняв під фірмою митрополита руської Церкви представник візантійського імперіалізму на всю Русь — Теопемпт, очевидно грек, що появився на Русі около 1036 р.⁹⁰ Таким чином майже після п'ятдесятьох літ самостійного життя під окремим архієпископом-ексархом, у зв'язку з охридським патріархатом і Апостольською Столицею в Римі, київсько-руська Церква перейшла у безпосередню залежність від Царгороду, як одна з останніх з-поміж його 70 митрополій.

⁸⁶ Т. Коструба, *твір цит.*, с. 61.

⁸⁷ М. Чубатий, *твір цит.*, с. 49.

⁸⁸ На основі старого, загинулого східньо-слов'янського рукопису звітує Chr. Friesius: „Jaroslaus haec Sanctae Sophiae nomen obtinuit et a summo Pontifice Benedicto VIII variis privilegiis et donis ditata, qui ei quoque Alexium ex Bulgaria oriundum anno 1021 primum constituit... Bulgarus hic erat gente et nobili genere natus... a Benedicto VIII Roma Kioviam missus, novum ibi fundaturus episcopatum“. Chr. Friesius, *De episcopatu Kioviensi eiusque praesulibus brevis commentatio*, Varsaviae 1763, с. 6 j дальше.

⁸⁹ Chr. Friesius, *op. cit.*, с. 27.

⁹⁰ С. Томашівський, *твір цит.*, с. 96.

Так, мабуть, виглядала неясна справа нашої першої ієрархії. Першим настоятелем або єпископом був Настас. У перших роках XI ст. був у Києві Іван, який був архієпископом, тобто незалежним від Візантії. Відтак прийшов висланик Папи Олексій, а після нього — репрезентант Візантії Теопемпт. Отже наш каталог київських ієрархів був би такий:

1. Настас перший єпископ
2. Іван (1008—1020) . . . архієпископ
3. Олексій (1021— ? . . . архієпископ
4. Теопемпт (1036—1051) . митрополит.⁹¹

Архієпископ стояв на чолі ближче незнаної нам кількості єпископів. Хоч пізніше багато єпископських столиць виводили свій початок від Володимира, однак такі перекази не мають історичного значення, і в дійсності ми не знаємо, скільки було єпископів на Русі за Володимира. Можемо тільки догадуватися, що головні адміністраційні осередки поза Києвом отримали своїх владик. Літописи стверджують, що в першу чергу Новгород дістав єпископа.⁹² Літописці навіть подають його ім'я: Йоаким. Там в імені Володимира княжив наперед його син Вишеслав.⁹³ В деревлянському Турові, при боці Святополка, сина грекині, вдови по Ярополкові, бачимо навіть латинського єпископа Райберна, родом німця, що як титулярний єпископ кольберський (на Помор'ї) прийшов із Польщі разом з жінкою Святополка — дочкою Болеслава Хороброго. Знаючи слов'янську мову, Райберн працював над наверненням напівдикого Полісся.⁹⁴ Чубатий допускає думку, що при кінці життя Володимира (1015) було вже правдоподібно кілька єпископських столиць на Русі, а саме:

1. В Києві,
2. В Чернігові,
3. В Новгороді Великім,
4. В Білгороді — вікаріят Київської митрополії,
5. У Володимирі Волинському.⁹⁵

До цих п'ятьох єпископств Томашівський додає ще два: в Польську і в Перемишлі, що є дуже правдоподібним з уваги на адміністративне і торговельне значення обох цих городів.⁹⁶ Голу-

⁹¹ М. Чубатий, твір цит., с. 50.

⁹² П. С. Р. Л., III, 179; V, 121; VII, 313. Це літописи, що входять у т. зв. новгородсько-софійський збір з 30-тих років XV стол.

⁹³ П. Вр. Л., с. 83.

⁹⁴ Thietmarus Merseburgensis, *Chronicon*, VII, с. 96, 236 і 257.

⁹⁵ М. Чубатий, *Історія Української Церкви*, с. 49.

⁹⁶ С. Томашівський, твір цит., с. 83.

бинський⁹⁷ і Бавмгартен⁹⁸ твердять, що, крім цього, ще були єпископства в Турові і в Тмуторокані.

Згадка Літопису про те, що Володимир радився з єпископами,⁹⁹ пояснюється тим, що єпископи білгородський і переяславський, резидуючи недалеко Києва і будучи властиво помічниками митрополита, мусіли часто перебувати в Києві і бували на нарадах у князя.

Праця перших єпископів на Русі була дуже тяжка. Хоч хрищення було обов'язкове, проте воно по суті ні в чому не зміняло дотогочасного стану. Треба було багато посвяти, терпеливості і майже надлюдських зусиль, щоби в уми й серця темної поганської маси вцепити бодай елементарні засновки християнської віри й моралі.

Щоби чисто формальне навернення населення перетворити в дійсне і глибоке, крім праці й посвяти єпископів, ще треба було дуже багато рядових священиків. Тим часом їх кількість була дуже обмежена, до того майже всі вони були чужинці, і це ще більше утруднювало приєднання людей до нової релігії. На довшу мету послуговуватись тими чужими священиками було неможливо, тому Володимир почав дбати про освіту власного духовництва. Літопис оповідає, що після охрищення Володимир забирав дітей у бояр і давав їх на книжну науку, а матері плакали, бо не розуміли значення цього діла.¹⁰⁰ В той час школи не мали іншого призначення, як тільки поглиблення богословських наук. Так було всюди на Сході, так було теж і на Заході, аж до часів гуманізму.¹⁰¹

Отже Володимир заснував у Києві першу духовну школу. На жаль, про цю першу культурну установу ближче нічого не знаємо. Можемо тільки догадуватися, що зразок для цієї школи Володимир узяв з Візантії, де наука і шкільництво стояли тоді на високому рівні; без сумніву, вище, ніж на Заході. В Греції у великих містах були тоді високі школи, у провінціальних містах були школи, звані провінціальними, подібні до наших середніх шкіл, а по містечках були міські школи.¹⁰²

⁹⁷ Є. Голубинській, *Історія Русской Церкви*, т. I, ч. 1, с. 334—336.

⁹⁸ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 102.

⁹⁹ П. Вр. Л., с. 86 і 87.

¹⁰⁰ П. Вр. Л., с. 81.

¹⁰¹ Срезневській И. И., *Древние памятники русского письма и языка*, Спб. 1882, с. 77.

¹⁰² М. Чубатий, *твір цит.*, с. 42.

Володимирова школа мала, мабуть, вищий рівень. В ній учили мовних предметів, літератури і деяких реальних предметів, але все в застосуванні до богословських наук. Науку в цій школі Літопис називає загальною «Книжне поученіє»,¹⁰³ так що встановити програму навчання не можна. В. Николаєв висловлює думку, що в школах, зорганізованих Володимиром, були болгарські ченці в ролі вчителів і виховників.¹⁰⁴

Для утривалення християнства на Русі Володимир мусів у першу чергу подбати про будівництво Божих храмів у потрібній кількості. Це було найперше практичне завдання християн. Літопис стверджує факт, що вже першого року після охрищення народу Володимир приступив до будівництва храмів.¹⁰⁵ Рахуючися з людською психікою, Володимир, як мудрий володар, ставив християнські храми звичайно на тих місцях, на яких перед тим стояли поганські кумири; напр., церква св. Василя стала в Києві на горбі, де раніше стояв Перунів ідол. Найщедріше церквами був вивінований сам Київ. Запис у Дітмара Мерзебургського каже, що німці, які були в Києві 1018 р., оповідали про 400 храмів.¹⁰⁶ Може це число перебільшене, але певно не дуже, бо ці церкви були переважно малі, дерев'яні, часто приватні, бо їх будували члени княжих родів, бояри або багаті купці, свої і чужі, для власного вжитку. Літописець, оповідаючи про будівництво тих церков, уживає виразу: «рубати храми», тобто тесати. Знаємо напевно тільки про одну камінну церкву, що її збудував сам Володимир зараз після свого охрищення. Була це церква Пресвятої Богородиці, про яку думає Томашівський, що вона перед тим була посвячена св. Климентові Папі Р. Вона znana під назвою Десятинної.¹⁰⁷ Цю церкву будували корсунські майстри. В ній були мощі св. Климента, прислані Папою Іваном XV і ті образи та хрест, що їх Володимир привіз із Корсуня. Біля цієї церкви були поставлені навіть два мідяні коні, привезені також із корсунського походу. Ця церква була мурована, бо за рік після пожеги (1018) архієпископ міг у ній приймати Болеслава і Святополка, як про це ми вже згадували вище. Хоч Десятинна церква була, мабуть, найбільша і найбагатше вивіну-

¹⁰³ П. Вр. Л., с. 81.

¹⁰⁴ В. Николаєв, *Славяно-българският фактор в християнизация на Киевска Русия*, София 1949, с. 139.

¹⁰⁵ П. Вр. Л., с. 81.

¹⁰⁶ Thietmarus Merseburgensis, *Chronicon*, III, с. 144.

¹⁰⁷ С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви...*, с. 83.

вана, проте вона не була, мабуть, архикатедральною церквою. Голова Руської Церкви мав свій осідок при св. Софії, фундований, мабуть, ще св. Ольгою, але не на тому місці, де пізніше був поставлений собор св. Софії. Так думає Томашівський.¹⁰⁸ Однак інші історики, як Карамзин,¹⁰⁹ Голубинський,¹¹⁰ Бавмгартен¹¹¹ та інші думають, що Десятинна церква була катедрою аж до того часу, коли Ярослав Мудрий вибудував катедру св. Софії. Додержуючись вище сказаного, що за часів Володимира не було ще на Русі митрополита, і оскільки є певне й те, чи Настас був єпископом, бо навіть Літопис називає його тільки «мужъ нѣкій»,¹¹² а після смерті Володимира Літопис називає Настаса «десятинникъ», — ми думаємо, що Десятинна церква не була катедрою.

З інших церков, фундованих Володимиром, знаємо про згадану вже церкву св. Василя в Києві на горбі і церкву Преображення у Василеві; певно було ще і багато інших. Яхія Антіохійський твердить, що й дружина Володимира, порфірородна Ганна, долучилася до свого чоловіка в цьому шляхетному змаганні будувати Божі храми.¹¹³

11-ого або 12-ого травня 996 р. відбулося торжество посвячення новозбудованої церкви Успення Пресв. Богородиці. З цього приводу Володимир улаштував велике свято, наказав роздати убогим щедрю милостиню, а новозбудованій церкві приділив т. зв. десятину. Літопис передає слова самого Володимира: «Даю церкви сей святѣй Богородици от имѣнья моего и от градъ моихъ десятую часть»¹¹⁴ Сама установа десятини в той час була незнана у Візантії, а на Заході, навпаки, вона була тоді в повній силі. Введена звичаєвим правом, десятина була легалізована Карлом Вел. 778 року.¹¹⁵ На Заході десятина полягала в тому, що держава була зобов'язана віддавати в користь Церкви десятю частину всіх своїх щорічних прибутків як грошових, так і натуральних. Подруге: десятину на Заході мала давати не тільки держава, а і всі громадяни. Як багаті, так і бідні були зобов'язані віддавати на користь Церкви десятю частину всіх своїх щорічних

¹⁰⁸ С. Томашівський, *твір цит.*, там же.

¹⁰⁹ М. Карамзин, *Histoire de l'Empire de Russie*, Paris 1819, т. I, с. 278.

¹¹⁰ С. Голубинський, *Исторія Русской Церкви*, т. I, ч. 1, с. 509.

¹¹¹ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 103.

¹¹² П. С. Р. Л., т. I, с. 62.

¹¹³ Розенъ, баронъ В. Р., *Императоръ Василій Болгаробойца*. Извлечение изъ лѣтописи Яхьи Антіохійскаго. ЗИАН, Спб. 1883, с. 24.

¹¹⁴ П. Вр. Л., с. 85.

¹¹⁵ *Monumenta Germaniae Historica*, III, 36 (§ 7).

прибутків грошових і натуральних. Десятина на Заході йшла не тільки в користь вищої церковної ієрархії (єпископів), але також у користь рядового духівництва (парафіяльних ієреїв), тобто державна десятина повинна була йти і в дійсності йшла на користь єпископів, а десятина громадян ішла на користь місцевого, рядового духівництва, від якої єпископи діставали одну четвертину.¹¹⁶

Установа десятини могла прийти на Русь тільки з Заходу. Навіть деякі московські історики та історики церковного права мусять признати західні впливи на введення десятини на Русі.¹¹⁷ Голубинський каже, що Володимир жив у дружніх зносинах з королями чеським, угорським і польським і міг добре знати західні церковні порядки, а, не бачачи відповідного прикладу забезпечення духівництва в Греції, він скористувався частинно прикладом західніх народів.¹¹⁸ В цьому наслідуванні західнього прикладу Володимир виявив себе самостійним і оригінальним, бо не перейняв по-рабському західньої десятини, але пристосував її до обставин своєї країни. Володимир призначив десятину тільки на утримання вищого духівництва, тобто архиєреїв, а не всього духівництва (вищого й нижчого), як це було на Заході. Пізнішим доказом того, що на Русі десятина була призначена тільки архиєреям, є грамота Смоленського князя Ростислава Мстиславича, дана Смоленській єпархії 1150 р. В цій грамоті князь Ростислав наказує, щоби всі люди, як також і уряд давали десятину єпископові.¹¹⁹ Коли б десятина була призначена не тільки єпископам, але й урядовим священикам, то звичайні люди були б зобов'язані складати її не єпископам, але парафіяльним священикам. Під 1037 роком Літопис пише про Ярослава Мудрого так: «ины церкви ставяше по градомъ и по мѣстомъ, поставляя попы и дая имъ отъ имѣнья своего урокъъ, веля имъ учити люди».¹²⁰ Якцо

¹¹⁶ В капітулярі Карла Вел. з 785 р., § 17 читаємо: „Similiter secundum Dei mandatum praecipimus, ut omnes decimam partem substantiae et laboris sui ecclesiis et sacerdotibus donent, tam nobiles quam ingenui, similiter et liti juxta quod Deus unicuique dederit christiano, partem Dei reddant.“ — Західня десятина ділилася на три класи: decima personalis — з грошових прибутків і з ремесла; decima praedialis — з плодів землі; decima mixta — з тварин. Decima praedialis мала ще два підподіли: decima maior — з хліба і вина; decima minor — з овочів. Див. Clarke H. W., *History of Tithes*, London 1891.

¹¹⁷ Н. С. Суворовъ, *Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древне-русскаго права*, Ярославль 1888, с. 192—194.

¹¹⁸ С. Голубинскій, *Исторія Руской Церкви*, т. I, ч. I, с. 506.

¹¹⁹ А. Зимин, *Памятники права феодально-раздробленной Руси XII—XVII вв.*, М. 1953, с. 36—53.

¹²⁰ П. Вр. Л., с. 103.

міські й сільські священики діставали б на своє утримання десятину, приписану Володимиром, то Ярослав не мав би потреби давати їм «урока отъ своего имѣнья».

Друга різниця між десятиною Володимировою і західньою була та, що Володимир не накладав обов'язку десятини на всіх людей, тільки на власників нерухомостей, які приносили їм прибуток. З цього виходить, що Володимир не хотів десятиною обтяжувати всіх своїх підданих, а тільки одну їхню — найзаможнішу — верству.

З приводу посвячення Десятинної церкви Літопис пише, що Володимир дав цій церкві: «отъ имѣнья своего и отъ градъ своихъ десятую часть». З цього довідуємося дещо про об'єм і засяг десятини. Отже Володимир призначив десятину «отъ имѣнья своего» — тобто від свого майна і хазяйства. А хазяйство Володимира, як і інших князів ділилося на хліборобство, садівництво, городництво, рибальство, тваринництво тощо. Літопис не каже, чи Володимир призначив десятину з усіх родів хазяйства, чи тільки з деяких. Знаючи щедроту Володимира з її інших проявів, належало б радше допускати перше. Дальше каже Літопис, що Володимир призначив десятину «отъ градъ своихъ»¹²¹ — тобто, від своїх державно-адміністративних прибутків, які поодинокі городи, як центри земель, складали Володимирові. До цього роду прибутків належали: данини, кари за переступства законів, прибутки з судових справ і процесів. Десятину з усіх тих прибутків Володимир призначив єпископам. Літописець каже, що Володимир призначив 996 р. десятину київській церкві Преосв. Богородиці, написав про це відповідну грамоту і зложив її в церкві. «И положи в церкві сей, написавъ клятву».¹²² На превеликий жаль, ця грамота, в якій ми напевно нашли б відповідь на не одне питання, до наших часів не збереглася.

Архиереї, як вищі церковні достойники, вже з свого становища належали до визначних людей в Руській Державі. А всі визначні люди, як князі й бояри, мали більше або менше обширні хазяйства, на яких господарили через своїх сільських холопів. Голубинський припускає, що Володимир дав архиереям також більшу кількість землі з відповідною кількістю холопів, потрібною до ведення хазяйства.¹²³ В пізніші часи при наших архиереях

¹²¹ П. Вр. Л., с. 85.

¹²² Там же.

¹²³ С. Голубинській, *Исторія Русской Церкви*, т. I, ч. 1, с. 511.

з'являються т. зв. боярські діти. Це були світські слуги архиереїв або їх урядовці в справах економічних, чи адміністраційних. Правдоподібно, що ті боярські діти походять ще з часів Володимира, що їх призначав до послуг архиереям.¹²⁴ В «Уставі Ярослава» згадуються т. зв. «софіяни» — тобто боярські діти, що служили архиереям у св. Софії в Новгороді.¹²⁵ Між рухомими маєтностями наших владик згадується також т. зв. «города»,¹²⁶ тобто більші й укріплені хутори, немов замки, з більшим поселенням холопів при них.¹²⁷ Якщо так, то приналежність одного города до Київського архієпископства чи єпископства можна за всією правдоподібністю віднести до часів Володимира. В Никонівському Літописі під 1123 роком згадується город Синелица (нинішнє містечко Сенча в Полтавщині над річкою Сулою) як приналежне до Київської єпархії від давніх часів.¹²⁸

Отже Володимир забезпечив прожиття єпископів найперше десятиною, а відтак рухомим майном з відповідною кількістю служби.

Інституція десятини — це ще один з доказів, що Володимир у церковних справах не йшов за Візантією, бо там тоді десятини не знали. Крім цього, десятина дозволяла вищому духівництву бути незалежними, як бояри, чого у Візантії теж не знали. Таким чином молода руська Церква стала відразу матеріально забезпечена і незалежна від інших чинників.

Десятина проіснувала на Русі аж до нападу монголів.¹²⁹

З християнством прийшла на Русь і головна підстава всіх культурних держав — тобто законоправність. Крім цього, з зростом Церкви треба було застерегти їй певні права, як це було в Греції і Болгарії. Тому вже за часів Володимира на Русі появляється церковне законодавство. До нас дійшов т. зв. «Церковний Устав князя Володимира», тобто правильник чи збірник законів, що бодай у частині містить церковно-правні норми князя Володимира.¹³⁰

¹²⁴ Є. Голубинскій, *твір цит.*, I, 1, с. 512.

¹²⁵ *Софійській Временникъ*, изд. Строева, I, 129.

¹²⁶ Боголюбов Андрія Боголюбського був саме таким городом.

¹²⁷ Літопис розказує, що 1055 р. другого новгородського єпископа Луку Жидяту його домашні холопи оклеветали перед митрополитом. А третього новгородського єпископа Степана його холопи задушили 1068 р. Див. Перший Софійський Літопис у Д. Лихачева, *П. Вр. Л.*, II, с. 390.

¹²⁸ Є. Голубинскій, *твір цит.*, I, 1, с. 512.

¹²⁹ Н. Суворовъ, *твір цит.*, с. 195.

¹³⁰ Повний текст Уставу містимо в «Додатку».

З приводу цього Уставу розрослася досить широка література. Вона починається від Захарії Копистенського (†1627), який не сумнівався в автентичності Уставу. Цим Уставом цікавилися і про нього в своїх працях писали численні дослідники XIX і XX століть. Однак головним завданням їх дослідів над Уставом не був сам зміст Уставу, але переважно в'яснення спірного питання про його автентичність. Починаючи від Карамзина, який називає цей Устав апокрифом,¹³¹ деякі дослідники досить рішуче виступали з доказами, що «Церковний Устав», який дійшов до нас з ім'ям Володимира, в дійсності був складений або підроблений значно пізніше, може навіть у третьому чи четвертому столітті після Володимира. Проти автентичности Уставу гостро виступив Є. Голубинський, називаючи його «мнимым уставом Володимира», що його на Русі не знали і який у сьогоднішньому вигляді не приніс би нам ніякої користі.¹³² Другий російський учений Н. Суворов доказував, що т. зв. «Церковний Устав Володимира» складений був під західними католицькими впливами не скоріше, як при кінці XIV віку. Суворов підозривав митрополита Кипріяна (1381—1406) як того, що брав участь при фальшуванні Уставу.¹³³ Ще інші вчені добачали в Уставі не тільки позначки західньо-католицьких впливів, але й твердили, що Устав Володимира позитивно опирається на німецькому канонічному праві. Так думає Бавмгартен.¹³⁴ Однак, не зважаючи на цю критику, в сучасній науці панує думка, що «Устав Володимира» бодай у своїй частині містить церковно-правні норми Володимира. Хоча списки Уставу, які ми маємо сьогодні, походять не з Володимирової доби, а з пізніших часів, і хоч у тих списках є різні пізніші наверствування, зміни, додатки тощо, проте правна їх основа походить з часів Володимира. Такого погляду на Устав Володимира тримаються: Неволін, Ключевський, Бенешевич, Павлов, Владимирський-Буданов, Самоквасов, Ясінський, Ол. Лотоцький, Чубатий, Заїкин, Вол. Левицький та ін. Але й між тими вченими, що визнають автентичною правну основу Володимирового Уставу, є розходження в самому розумінні автентичности цієї основи. Дехто з тих учених висловлює думки, що основа Володимирового Уставу є автентична, але тільки з матеріального боку, натомість вона є неавтентична з погляду формального.

¹³¹ М. Карамзин, *Histoire de l'Empire de Russie*, Paris 1819, т. I, с. 297.

¹³² Є. Голубинський, *Исторія Руской Церкви*, т. I, ч. 1, с. 399—410.

¹³³ Н. Суворовъ, *Слѣды западно-католическаго церковнаго права въ памятникахъ древняго русскаго права*, Ярославль 1888, с. 192—195.

¹³⁴ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 106.

Згадані дослідники думають, що в основі цього Уставу дійсно лежать церковно-правні розпорядки, видані Володимиром у різних часах і обставинах, а навіть видані усно, але записування, впорядкування і кодифікація цих розпорядків були приватною справою, довершеною без участі Володимира, може навіть і пізніше.¹³⁵

Отже щодо автентичности Володимирового Уставу ми приходимо до висновку, що за винятком деяких елементів тексту цієї пам'ятки, а саме: за винятком передмови, закляття на «обидащих», деяких точок у переліченні компетенції церковного суду і складу «церковних людей», — решта Уставу Володимира, тобто саме його частина про церковний суд, являє собою правдоподібно те, що мав і міг скласти перший на Русі християнський законодавець у конкретних умовах тодішнього нашого державного і церковного життя.¹³⁶

Навпаки, більшість учених схиляється до думки, що вже за часів Володимира був, мабуть, офіційно складений збірник церковних законів, який і лежить в основі тих пізніших редакцій Уставу, що збереглися до наших часів.

Таким чином і ми прилучуємось до opinio, панівної в науці про повну автентичність правової основи Володимирового Уставу.

Щодо чергового питання: коли і як була зафіксована та упорядкована ця правна основа Уставу Володимира, то ми, згідно з поглядами більшости вчених, висловлюємо думку, що за часів Володимира існувала можливість для своєчасної і офіційної писаної фіксації такого церковного кодексу, як Устав Володимира. Цілком погоджуємось з думками О. Лотоцького, який каже так: «Коли існували перед Володимиром значніші християнські громади, то мусіли бути зав'язки школи і книжности, мусіли бути книжні та письменні люди, що служили християнському князеві в його державних потребах; тим більше в цьому випадку могли допомогти йому і навіть були в тім безпосередньо заінтересовані такі досвідчені в тих справах правники церковні, як тогочасні єпископи... Навіть закон меншого значення, в якому було заінтересоване юридично освічене духівництво — закон про деся-

¹³⁵ Цієї думки є М. Чубатий, *Огляд історії українського права*, ч. I, Мюнхен 1947, с. 20.

¹³⁶ Олександр Лотоцький, *Церковний Устав князя Володимира Великого*. Відбитка з «Ювілейного Збірника НТШ» у Львові, в п'ятдесятиліття заснування: 1873—1923. Львів 1925, с. 17.

тину — був за часів Володимира оформлений в певний акт офіційний і урочисто положений на сховок до Десятинної церкви; а через яких сто літ навіть князі окремих областей не вбачають іншої форми для зафіксування своїх правних відносин до Церкви, як офіційний акт. З тим більшою певністю можна це сказати про великого князя київського, про особу Володимира Великого, який мав прецеденти важких офіційних актів в умовах його предків з греками і широким зносінах своїх з закордонним світом, розуміється, засвоював практику закордонних порядків».¹³⁷

Ці погляди й міркування О. Лотоцького видаються нам цілком слушними. На доказ придатності державного апарату за Володимира до офіційного складення правового кодексу можна б ще навести постанову русько-візантійського трактату 945 р. про видавання «пашпортів» тим руським купцям, що їздили до Візантії.

Устав Володимира дійшов до нас у різних рукописах і редакціях, починаючи від XIII століття до XVIII — так що ми ледве чи могли б знайти два ідентичні примірники. Починаючи від митрополита Євгенія (1767—1837; Євфимій Болховітинов), в науковій літературі загально прийнявся поділ усіх рукописів Уставу на три редакції: коротку, середню і довшу.¹³⁸ Цей поділ приймають Голубинський,¹³⁹ Макарій¹⁴⁰ та ін. Інші вчені ділять усі рукописи Уставу Володимира на дві редакції: коротку й довгу. Ми опираємося на довшій редакції Уставу, надрукованій у Голубинського, а взятої з Кормчої Книги XIII століття Новгородської катедри св. Софії.¹⁴¹ Списки територіально-українського походження («южно-русская група») мають першорядне значення в питанні про автентичність. Московські списки можуть бути тільки допоміжні.¹⁴²

В кожній із згаданих редакцій Устав Володимира складається з трьох головних частин:

1. Перша частина (неавтентична) — це вступ, в якому Володимир говорить про прийняття християнства від греків, про прийняття першого митрополита Леона (в інших рукописах: Ми-

¹³⁷ О. Лотоцький, *Українські джерела церковного права*, Варшава 1931, с. 228—232.

¹³⁸ A. Pszywyj, *Die Rechtslage der Kirche in Kiewer Staat auf Grund der fürstlichen Statuten*, Graz 1950, с. 10.

¹³⁹ Є. Голубинський, *Исторія Русской Церкви...*, т. I, ч. 1, с. 399.

¹⁴⁰ Макарій, *Архим.*, *Исторія Русской Церкви...*, т. I, Спб. 1868, с. 216.

¹⁴¹ Є. Голубинський, *твір цит.*, I, 1, с. 621—628.

¹⁴² О. Лотоцький, *твір цит.*, с. 206.

хайла) від патріарха Фотія, про спорудження Десятинної церкви і про призначення для неї десятини.

«Се язъ князь Василій, нарицаемы Володимиръ, сынъ Святославль внукъ Игоревъ, блаженныя княгини Ольгы, въспріялъ есмъ святое крещеніе отъ Грецькаго царя и отъ Фотія патріарха Царегородьскаго, взяхъ първаго митрополита Леона Кіеву, иже крести всю землю Русьскую святымъ крщеньемъ»...

2. В другій частині Володимир віддає церковний суд митрополитові і єпископам над т. зв. «церковними людьми» і світськими в точно означених цивільних і карних справах і остерігає перед пізнішим порушенням цього привілею.

«Потомъ разверзше грецьскыи Номоканонъ, и обрѣтохомъ въ немъ, оже не подобаеъ сихъ судовъ и тяжъ князю судити ни бояромъ его ни судьямъ; и язъ, сгадавъ съ своею княгинею съ Анною и съ своими дѣтьми, далъ есмъ суды церквамъ, — митрополиту и всѣмъ пискупіямъ, по Русской земли... А се церковніи суди: роспустъ, смилное, заставанье, умычка, пошибанье промежи мужемъ и женою о животѣ, въ племени или въ сватъствѣ поимуться, вѣдство, зеліиничство, потвори, чародѣянія, волхвованія, уреканія...»

Отже подружні справи й промахи, родинні сварки, побиття батька чи матері, провини проти моралі, ворожбитство — все це належало до церковних судів.

3. В третій частині Володимир підпорядковує т. зв. «церковних людей» Церкві. В довших редакціях ще є розпорядок, яким єпископам віддається нагляд над мірами й вагами, а також є ще епілог, в якому Володимир остерігає перед порушенням Уставу.

«Кто иметь преступати правила си... да будутъ прокляти въ сій вѣкъ и въ будущій семію зборовъ святыхъ отецъ вселенскихъ».¹⁴³

Хоч деякі вчені добавчали в Уставі Володимира безперечні західні впливи, а другі вчені старалися розкрити в ньому впливи грецькі, ми проте стверджуємо, що Устав Володимира вивторився як під впливом юридичних пам'яток Сходу, так і Заходу, а водночас місцеве життя народу і староруське звичаєве право теж мало свій

¹⁴³ Цікаве є те, що в українських списках Уставу закляття є коротке і досить лагідне в порівнянні з закляттям у московських списках.

Володимир — організатор церкви

вплив на Устав Володимира. Доказом цього є розпорядок про десятину, про засяг церковних судів, про різні категорії церковних людей і т. зв. *forum mixtum*.

Зсумовуючи все досі сказане, доходимо до таких висновків:

1. Правна основа Уставу Володимира є автентична і походить з часів Володимира не тільки з матеріального боку, але правдоподібно також і з погляду формального.

2. В самому змісті розпорядків Уставу Володимира завважуємо впливи грецькі. Одначе розпорядки Уставу ніяк не є невідільним наслідуванням грецького Номоканону, бо в них додаємо також впливи західнього судівництва і місцевого звичаєвого права.¹⁴⁴

3. Схрещування церковних впливів Сходу і Заходу на руському ґрунті творило влучну синтезу східнього і західнього християнства з ясною тенденцією витворити свою власну церковнокультурну індивідуальність.

Таким чином разом із християнством Володимир запровадив на Русі законоравність. До помочі в цій реформі Володимир створив прибічну раду, зложену з дружинників, бояр і єпископів. Архиепископ, як це було на Заході, займав почесне місце в цій раді, був немов заступником князя.¹⁴⁵ Ця рада була закондатною установою. Перші Володимирові закони були ліберальні. Він зніс кару смерти, а злочини карав тільки грошевою карою. Одначе, коли в наслідок цього розмножилися розбійники, Володимир за порадою єпископів знов привернув кару смерти.¹⁴⁶

Ця тісна співпраця Церкви і держави спричинялася до скорого поширення християнства на Русі. Таким чином Володимир старався утривалити християнство в своїй державі, повести її шляхом християнської культури і прищепити їй той могутній чинник цілкости, яким для Русі стала її власна Церква — синтеза східнього і західнього християнства, аналогічно до всієї культури народу.

Отже Володимир проявив себе як розумний організатор не тільки Руської Імперії, але й Руської Церкви.

¹⁴⁴ С. Томашівський, *твір цит.*, с. 86.

¹⁴⁵ П. Табінський, *Церковний Устав св. кн. Володимира Великого*. «Нива», р. XXXIII, ч. 12 і р. XXXIV, ч. 1 і 2, Львів 1938-39.

¹⁴⁶ П. Вр. Л., с. 86.

РОЗДІЛ ІХ

ЗВ'ЯЗКИ ВОЛОДИМИРА З АПОСТОЛЬСЬКИМ ПРЕСТОЛОМ І З ЗАХОДОМ

Взаємні посольства між Римом і Києвом. — Володимир і Брунон з Кверфурту. — Дипломатичні зв'язки з Заходом. — Родинні зв'язки з володарями Заходу. — Торговельна умова з болгарами. — Війна з Печенігами. — Популярність Володимира серед своїх і чужих. — Чи Володимир був коронований? — Знак тризуба.

РОЗДІЛ ІХ

ЗВ'ЯЗКИ ВОЛОДИМИРА

З АПОСТОЛЬСЬКИМ ПРЕСТОЛОМ

І З ЗАХОДОМ

«Українська Церква від св. Ольги аж досі стоїть на роздоріжжі між Сходом та Заходом, між Римом та Візантією з ясною тенденцією витворити свою власну церковну індивідуальність, оперту на догматиці Вселенської Церкви. Українське церковне життя від самих початків ставало синтезою східнього й західнього християнства» — так пише М. Чубатий.¹ Бажаючи зберегти свою незалежність від Візантії, Руська Церква зверталася часдо-часу на Захід. Почавши від Ольги, бачимо, що Апостольський Престіл без огляду на своє внутрішнє ослаблення все таки стояв у ближчому або дальшому відношенні до справи поширення християнства на Русі. А як мова про Володимира, то, коли про взаємини Володимира з царгородським патріархом не маємо в джерелах ніяких слідів, проте в самій Русі збереглися віродостойні вістки про три, а, може, й чотири посольства до Володимира і два його посольства до Апостольського Престолу.

Щоправда, Грушевський майже промовчує ці факти.² А такий зрештою поважний історик, як Є. Голубинський не може здобути на об'єктивне навітлення цих фактів, тільки окреслює їх як «попыткі папъ подчинитъ насъ себѣ».³ Одначе ці факти дають багато до думання і є доказом живих зв'язків Володимира з Римом і з західньою Церквою взагалі.

А якраз Никонівський Літопис, знаний з ворожого наставлення до Риму, подає короткі звістки про взаємини Володимира з Апостольською Столицею.⁴ Ці звістки находять своє потвердження також у Степенній Книзі.⁵ Щоправда, це по суті джерела одного походження, тому ми трактуємо їх як ідентичні. Ті самі свідoctва про зв'язки Володимира з Римом ми находимо також

¹ М. Чубатий, *Українська Католицька Церква*, Регенсбург 1946, с. 1.

² М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, с. 258.

³ Є. Голубинський, *Історія Русской Церкви...*, т. I, ч. I, с. 588—595.

⁴ П. С. Р. Л., IX, с. 57.

⁵ *Степенная Книга царскаго родословія*. П. С. Р. Л., т. XXI, с. 103 с 127.

у Татищева, якого Голубинський не признає, а який черпав свої дані з інших джерел, ніж Никонівський Літопис і Степенна Книга.⁶ Татищев опирався передовсім на хроніці т. зв. «Єдиновѣрческой», яка загинула, але її відпис зберігся в Хрущовському Літописі.

Отже згаданий Никонівський Літопис записує під роком 988, що коли Володимир здобув Корсунь, прийшли туди до нього послы з Риму від Папи і принесли мощі святих. «Придоша послы изъ Рима отъ Папы и мощи принесоша».⁷ Нема причини не вірити цій вістці. Ця вістка свідчить про те, що Рим інтересувався хрищенням Руси. А посольство з мощами, як каже Чубатий, це були свого рода ґратуляції з приводу навернення.⁸

Але вже під 991 роком той самий Літопис нотує, що знову прийшли до Володимира послы з Риму від Папи. Було це після повороту Володимира з Корсуня. Посольство прийшло від Папи Івана XV. Літопис говорить дослівно так: «Того же лѣта придоша къ Володимеру послы изъ Рима отъ папы съ любовію и честію».⁹ Татищев додає, що Володимир прийняв папських послів також з любов'ю і честю і негайно вислав своїх послів до Папи.¹⁰ Прибуття цього папського посольства було, мабуть, вислідом стрічі папських послів з Володимиром у Корсуні за три роки перед тим. З цього приводу Бавмґартен запитує: чи не було тоді розмов і рішень у справі архієпископської столиці в Києві?¹¹ Якщо патріарх не заснував архієпископства в Києві, то яка інша церковна сила, крім Риму, могла це зробити? Тоді не було ще розриву між Церквами, і така розв'язка справи зовсім не є неможлива. В такому випадку легше вияснити інституцію десятини, незнаній тоді у Візантії і введеної Володимиром на користь Церкви. Тоді також легко вияснити церковне законодавство Володимира і Ярослава, що носить на собі виразний західній характер.

Вираз Літопису «съ любовію и честію» дає багато до думання. Слово «честь» у старій Русі вживалося як вираз глибокої пошани. Навіть у старих богослужбових книгах слово честь є рівнозначне з пошаною і поважанням. Замість такого самозрозумілого

⁶ В Татищевъ, *Исторія Россійская съ самыхъ древнѣйшихъ временъ*, Москва 1768—1784, т. II, с. 78—88.

⁷ П. С. Р. Л., IX, с. 57.

⁸ М. Чубатий, *Исторія Української Церкви*..., с. 39.

⁹ П. С. Р. Л., IX, с. 64.

¹⁰ В. Татищевъ, *твір цит.*, II, с. 78.

¹¹ N. de Bamgarten, *Saint Vladimir...*, с. 101.

пояснення цього виразу, Є. Голубинський знову висувається тут з своїм міркуванням, кажучи дослівно так: «Лїтопись представляеть дѣло такъ, будьто папа, безъ всякихъ личныхъ побуждений, присылалъ къ Владимиру пословъ засвидѣтельствовать ему свое уваженіе».¹²

Папські легати, між якими, правдоподібно, були архієпископи і єпископи, на доручення Володимира могли легко висвятити священиків як варязьких, так і слов'янських. Одначе нічого категоричного не можемо твердити в цій справі, бо на маємо ніякого потвердження в джерелах.

Дальші вістки про взаємовідносини Володимира і Апостольського Престолу ще коротші. І так: під роком 994 Літопис згадує про поворот послів, що їх Володимир вислав до Папи. «Того же лѣта (994) послы Володимеровѣ придоша в Киев, иже ходиша в Рим к Папе».¹³ «Це все було за Понтифікату Папи Івана XV (985—996). На очах цього Папи Володимир хрестився і заводив християнство у своїй державі. Папа, очевидно, постарався, щоб Володимир не брав ієрархії з Візантії», — каже Коструба.¹⁴ Належить тямити про те, що це був час, коли Володимир розглядався, звідки взяти ієрархію для Руської Церкви.

В 1000-му році, в якому відбулася коронація угорського короля Степана, знову прибули до Володимира у Київ послы вже Папи Сильвестра II, цим разом у товаристві чеських та угорських послів. Літопис каже: «Того же лѣта приде (-оша) послы отъ папы Римскаго и отъ королей Ческихъ и Угорскихъ».¹⁵ Голубинський навіть не сумнівається в тому (бо каже дослівно: «не можетъ подлежать сомнѣнію: необходимо думать»), що після першої невдатної спроби відхилити Володимира від церковного союзу з греками, Папа прислав до нього нові посольства, щоби перетягнути Володимира на свою сторону.¹⁶

За свідоцтвом згаданого Никонівського Літопису Володимир вислав ще друге своє посольство до Риму 1001-ого року. «Того же лѣта (1001) посла Володимеръ гостей своихъ аки въ послехъ, въ Римъ».¹⁷

¹² Є. Голубинський, твір цит., I, 1, с. 592, замітка 1.

¹³ П. Вр. Л., II, с. 348.

¹⁴ Т. Коструба, Католіцька правдивість Володимира Великого. «Світло», р. XV, ч. 5, Торонто 1953, с. 11—14.

¹⁵ П. С. Р. Л., IX, с. 68 і П. Вр. Л., II, с. 354.

¹⁶ Є. Голубинський, Історія Руської Церкви, т. I, ч. I, с. 592.

¹⁷ П. С. Р. Л., IX, с. 68, і П. Вр. Л., II, с. 354.

Зв'язки Володимира з Апостольським Престолом і з Заходом

Із самих літописних записів виходить, що ці обопільні посольства висилано і їх приймано зичливо й «дружелюбно». Папа Сильвестер II був перед тим архієпископом Раймсу, був свого часу знаним науковцем і вчителем цісаря Оттона III. А Оттон III був споріднений з Володимировою жінкою Ганною, бо його мати Теофано і жінка Володимира Ганна були рідні сестри.¹⁸ Ці зв'язки Володимира через Анну й Оттона III з Папою Сильвестром II ще сердечніше затіснявали взаємовідносини Києва з Римом. Отже немає сумніву, що Володимир мав зв'язки з Римом і з Західньою Церквою взагалі, а ці зв'язки були дійсно живі. Тому годі дивуватися, що ці факти доводили деяких дослідників, і то головню православних (як, напр., М. Коробка), до здогаду, що перша руська ієрархія мусіла бути римська, як цього бажала ще св. Ольга.¹⁹ Щодо вірогідности вісток про зносини Володимира з Апост. Престолом у Никонівському Літописі, то цю вірогідність доказав саме провославний московський професор Є. Голубинський. Він каже, що ці звістки є вірогідні, бо не було причин їх підробляти. Це радше пізніша цензура їх усунула з «Повісти Временних Літ», і вони збереглися в Никонівському зводі.²⁰ Слід не забувати, що становище до католиків у Никонівському Літописі вороже, як зрештою в інших творах Йоасафа, автора Никонівського Літопису. Якщо ж вістки в цьому Літописі не відповідають тенденції Літописця, то вони певно зачерпнуті з старших кодексів, оригінал яких сягає часів Володимира. — Хоч наші здогади тільки правдоподібні, все таки є дуже можливим, що, з одного боку, Апостольський Престіл старався мати впливи на початкову Руську Церкву або принайменше старався про якесь зближення і нав'язання зносин; а, з другого боку, може й Володимир боявся церковної залежності від Візантії і при творенні організації Церкви довідувався, як стоїть ця справа на Заході. З цієї нагоди може й нав'язано якісь зносини між Римом і Києвом.

Крім цього, маємо ще одне тогочасне свідоцтво, що потверджує приятне ставлення Володимира до Заходу. Є це лист Брунона з Кверфурту, який писав його 1007 р. до німецького

¹⁸ Н. Moritz, *Die Herkunft der Theofanu, der Gemahlin des Kaisers Otto II.* „Byzantinische Zeitschrift“ XXXIX, 1939, с. 387—393, і N. de Bamgarten, *Saint Vladimir*, с. 102.

¹⁹ С. Томашівський, *Вступ...*, с. 79.

²⁰ Є. Голубинський, *твір цит.*, I, 1., с. 192.

Зв'язки Володимира з Апостольським Престолом і з Заходом

цісаря Генріха II.²¹ Брунон (чернече ім'я Боніфатій) був ереміт з німецького княжого роду. Спершу він провадив місійну працю між словінами й уграми.²² 1007 р. він прибув з Угорщини до Києва і зробив Київ базою своєї місійної праці між печенігами. Володимир прийняв його дуже щиро, і Брунон перебував на дворі Володимира цілий місяць. Мусимо ствердити, що Брунон прибув на Русь не без порозуміння з Папою, бож Папа дав йому всі повновласті і титул „archiepiscopus gentium“.²³ Не виключене, що це був давніший плян, укладений ще з Сильвестром II. Брунон рвався до апостольської праці серед печенігів. Володимир, боячися за його життя (бо мав лихий сон), довго не хотів його пустити між диких кочовиків. Коли Брунон таки рішився йти до печенігів, Володимир особисто протягом двох днів супроводив його до самої границі. Серед великих небезпек Брунонові вдалося не тільки повернути деяких значних печенігів, але й довести до миру між ними і Володимиром. Сам Брунон так про це пише до цісаря Генріха II: „In digito Dei fecimus pacem quam, ut illi dixerunt, nemo praeter nos facere posset“.²⁴ Вернувшись в Київ, Брунон висвятив окремого єпископа для печенігів, що разом з одним із Володимирових синів вернувся між печенігів продовжувати почате діло.²⁵ Сам Брунон пішов потім до ятвягів і прусів, де й загинув мученичою смертю (1009 р.).²⁶

З цього виходить, що Володимир допомагав Брунонові в його місійній праці серед своїх і серед чужих, а цісарі німецькі (не без порозуміння з Папою) висилали місіонарів до Володимира, як до доброго знайомого і щирого прихильника місійного діла. Одночасно це свідчить, що за Володимира, крім місійної праці в середині держави, були також спроби поширити християнство і поза її межами. Крім цих заходів коло навернення печенігів, ще збереглася якась неясна традиція про місійну акцію між литовцями і надволзькими болгарами. Одначе ця акція не мала, мабуть, більших успіхів.²⁷

²¹ Acta Sanctorum, 2 липня, j Pierling P., S. J., La Russie et le Saint-Siège, Paris 1896, p. X і XI.

²² А. Вороновъ, Латинскіе миссіонеры въ Кіевской Руси въ X и XI вѣкѣ. «Труды ист. общ. Нестора Лѣтописца», 1879, III, с. 9.

²³ W. Abraham, Powstanie organizacy Kościoła łacińskiego na Rusi, I, Lwów, 1904, с. 13.

²⁴ Mon. Pol. I, с. 225.

²⁵ С. Томашівський, твір цит., с. 85.

²⁶ Mon. Pol. II, с. 769.

²⁷ С. Томашівський, твір цит., с. 85.

Зв'язки Володимира з Апостольським Престолом і з Заходом

Крім цих релігійних зв'язків, Володимир утримував ще живі дипломатично-політичні зв'язки з культурним Заходом. Подружжя Володимира з Ганною зв'язало його не тільки з візантійським цісарським двором, але також і з німецьким, бо сестра Ганни — Теофанія була жінкою німецького цісаря Оттона II. А належить знати, що високоосвічена і талановита Теофанія відіграла важливу роллю в політиці західньо-римського цісарства за часів німецьких цісарів Оттона I і Оттона II (936—973, 973—983). Від 983 року вона управляла державою в імені неповнолітнього сина Оттона III, завела деякі політично-суспільні реформи і причинилася до поширення в Німеччині візантійської культури.²⁸ Теофанія добре знала візантійські відносини, знала про початки християнства на Русі, а при своєму політичному хисті вона розуміла важливість церковних зв'язків з Руссю. Тому Абрагам каже, що всі папські посольства за часів її регенції, без сумніву, були висилані з її відома і з ясною метою здобуття Русі для Риму, а вслід за тим — для впливів західнього цісарства. Пізніше й Оттон III та його великий учитель Папа Сильвестер II були, без сумніву, прихильниками цієї думки. Оттон III під час свого перебування в Гнезні 1000 р. старався, мабуть, познайомитися з обставинами на Русі для накреслення далекосяглих плянів, а папські послі, що того року були у Володимира, може були ті самі, що перед тим брали участь в урочистостях у Гнезні.²⁹ Одначе, з другого боку, греки працювали над тим, щоб зацепити на Русі нехить до Заходу.

Як уже було згадано, щира дружба лучила Володимира з Олафом Трігвіссоном, що 995 р. засів на королівському троні в Норвегії. Дуже правдоподібно, що останні підготування до здобуття королівського трону зроблено саме на Русі.³⁰ Кілька ісландських саг оповідають про життя Олафа на Русі з деякими досить цікавими пригодами, напр., як жінка Володимира заопікувалась Олафом у критичній для нього хвилині, коли йому грозила небезпека після того, як він убив убивника свого прибраного батька; вони оповідають про приязнь Олафа з Володимиром, про участь Олафа в переговорах греків з Володимиром під час повстання Варди Фоки та про те, як Олаф виконував різні доручення Володимира³¹ тощо. Ці саги дали підставу декому з дослідників

²⁸ J. Moltmann, *Theophano, die Gemahlin Otto II in ihrer Bedeutung für die Politik Ottos II*, Schwerin 1878.

²⁹ W. Abraham, *op. cit.*, c. 12.

³⁰ N. de Bamgarten, *Olaf Tryggwison roi de Norvege*, c. 17.

³¹ *Kristni Saga*. Ed. Arnarnagaeanaum 1773, VI, p. 32.

твердити про широку участь норманів у наверненні Володимира й Русі на християнство: Коробка³² і Бавмгартен³³ зробили з них навіть висновок про охрищення Володимира й Русі в час Олафа в латинському обряді. Одначе інші вчені показали, що тоді, коли Володимир прийняв християнську віру і заводив її на Русі, Олафа на Русі зовсім не було, бо він появився на Русі найраніше 991 року — тобто тоді, коли Володимир, без сумніву, вже був охрищений.³⁴ При всьому тому щира дружба між Володимиром і Олафом не підлягає ніякому сумніву.

У приязні жив Володимир також з угорським королем Стефаном I Святим (997—1038), що так само охристився, поширював християнство в Угорщині і дістав від Папи королівську корону та дідичний титул «Апостольський Маєстат». Добрі зв'язки мав Володимир також із чеськими князями. Дочка Володимира — Предислава була одружена з чеським королем Болеславом III Рудим (999—1033). Літописець так про це говорить: «И бѣ (Володимеръ) живя съ князи окольними миромъ, съ Болеславомъ Лядськимъ, и съ Стефаномъ Угръскимъ и съ Андрихомъ Чешьскимъ. И бѣ миръ межю ими и любы».³⁵

Одружуючи своїх дітей, Володимир нав'язав родинні зв'язки з могутніми володарями Західньої Європи. І так: син Володимира Святополк був одружений з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, що рядив Польщею понад тридцять років (992—1025) і був справжнім будівничим польської держави та мужнім оборонцем її самостійности супроти Німеччини. Другий син Володимира Ярослав був одружений з дочкою шведського короля Олафа Индегердою-Іриною, на честь якої потім (1037 р.) збудовано в Києві жіночий монастир св. Ірини.³⁶ Дочка Володимира Премислава вийшла заміж за угорського короля Володислава Лисого, а друга дочка — за німецького маркграфа Нордмаркського.³⁷

Ці подружні зв'язки і династичні взаємини мали великий вплив на міжнародне становище Русі. Вони ввели Київську

³² В. Заїкин, *Микола Коробка та його розвідка про джерело руського християнства*, Львів 1926, «Богословія» IV, с. 4.

³³ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 57—68.

³⁴ S. H. Gross, *La tradition islandaise de Saint Vladimir*. „Revue des Etudes slaves“, т. XI, Paris 1931, fas. 3—4, с. 133—148.

³⁵ П. Вр. Л., с. 86.

³⁶ П. Вр. Л., с. 102.

³⁷ Н. Полонська-Василенко, *Розквіт Київської Держави*. «Енцикл. Українознавства», Мюнхен—Нью-Йорк 1949, т. II, с. 416.

Зв'язки Володимира з Апостольським Престолом і з Заходом

Державу як рівноправну в коло європейських країн, скермували її в річище європейської політики, а Київ зробили одним із міжнародних центрів, в якому перехрещувалися різні культурні течії.

У зв'язку з цими дружніми взаєминами з сусідніми країнами маємо ще цікаву вістку про одну торговельну умову, заключену між Володимиром і болгарами з-над Волги. Татищев оповідає, що 1006 р. до Володимира прийшли послы болгар з-над Ками з багатими дарами. Вони просили Володимира дозволу торгувати своїми товарами з руськими купцями в містах, положених над Волгою й Окою. Володимир згодився на їх просьбу і дав їм грамоту з своєю печаткою, щоб могли нею виказатися в тих містах, в яких будуть торгувати. Руські купці, що їхали в торговельних справах до Болгару, повинні були мати аналогічний дозвіл від болгарської державної влади. Грамота Володимира, видана болгарським купцям, дозволяла їм торгівлю тільки в містах і тільки з купцями. Натомість торгівля з іншими верствами, а навіть відвідування руських сіл були болгарським купцям вразно заборонені.³⁸ Між вичисленими шарами населення, з якими торгівля була недозволена, знаходяться огнищани-«огнещина».³⁹ По сьогодні не знаємо точно, що за верства населення передмонгольської Русі крилася за цим ім'ям. Чубатий каже, що це земські бояри, землевласники. Соловйов ґрунтовно проаналізував цю вістку Татищева і дійшов до висновку, що вона без ніякого сумніву є автентична.⁴⁰ З цього виходить, що за Володимира добре розвивалася на Русі також і торгівля.

Київська держава Володимира була щодо простору однією з найбільших з-поміж усіх тодішніх європейських держав. Щоправда, на сході відокремилося Поволжя: т. зв. срібні болгари не хотіли признати влади Києва. Але втрата цих земель не мала великого значення, бо Волга й Каспій тоді вже втратили свою ролю в торгівлі на користь Києва. Зате на заході Руська Держава дістала нові території, бо Володимир узяв під свою владу Полоцьк, увійшов у землю ятвягів, осягнув границю з прусами і в цей спосіб здобув ближчу дорогу з Києва до Балтики. Ще важ-

³⁸ В. Татищевъ, *Исторія Россійская съ самыхъ древнѣйшихъ временъ*, Москва 1763—1784, т. II, с. 88—89.

³⁹ Там же, II, с. 89.

⁴⁰ М. Чубатий, *Огляд історії українського права*, I, Мюнхен 1947, с. 48.

⁴¹ С. Соловьевъ, *Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ*, Спб. 2 вид., т. I, с. 176, замітка 5.

Зв'язки Володимира з Апостольським Престолом і з Заходом

ливішим досягненням було те, що під владою Володимира опинилося Підкарпаття, бо тутешні сільні джерела мали велике значення для Києва, особливо відтоді, коли печеніги замкнули дорогу до соляних озер над Чорним морем.

Цей успіх Володимира на заході мав далекосяжні наслідки для укладення племінних відносин на західніх окраях, зв'язавши населення сточища рік Бугу і Сяну в одну національно-культурну цілість із рештою руських земель. У зв'язку з цими здобутками був і похід Володимира на ятвягів 983 р.⁴² Володимир володів тепер однією з найбільших держав в Європі. Вона обіймала все сточище Дніпра від його джерел по ріки Рось і Сулу, сточище горішнього Дністра, Прута й Сяну, горішнього Бугу, Двіни, Волхова, горішньої Волги й Оки — разом яких 800.000 квадратних кілометрів.⁴³

З цією активністю Володимира на заході і сході держави не йшла, на жаль, у парі доцільна політика на півдні, де ситуація була небезпечна. Майже весь степ (лугова й степова смуги) був у володінні печенігів, які передовсім від упадку Хозарії тримали немов у постійній бльокаді південні межі Руської Держави, а Русь не була здатна до тривкого проламання цієї бльокади. За Святослава печеніги були появилися під самим Києвом (968 р.). Хоч забезпечення західніх окраїв було теж корисною передумовою боротьби зі степом, проте таки не бачимо у Володимира відважної офензивної боротьби зі степом, щоб цілком витиснути кочовиків з Наддніпрянщини. Володимир обмежується тільки до дефензиви, будуючи городи й замки на лінії рік Росі й Сули і поселяючи коло них воєнних бранців.⁴⁴

Про цю боротьбу Володимира з печенігами літописи оповідають багато переказів і правдивих подій. І так: 995 р. печеніги напали на Василів; Володимир вийшов проти них, але мав мало війська, мусів відступати і мало що сам не попав у полон, одначе щасливо заховався під мостом. Пізніше на подяку Богові за це він поставив у Василеві церкву Господнього Преображення, влаштував великий бенкет для бояр і дружини, а бідних обділив грішми.⁴⁵

⁴² Ятвяги — це було литовське плем'я, що жило над рікою Наров між Бугом і Німаном.

⁴³ С. Томашівський, *Історія України, Старинні і середні віки*, Мюнхен 1948, УВУ, с. 37.

⁴⁴ С. Томашівський, *там же*.

⁴⁵ П. Вр. Л., с. 85.

Під час тих походів на печенігів постала легенда «про Кожем'яку», яка оповідає, що Володимир і печенізький хан погодилися, щоби боротьбу вирішили два найсильніші вояки. Молодий руський юнак подолав печенізького велетня. Володимир нагородив хлопця і його батька, відсвяткував перемогу і в пам'ять цієї події, як каже Літопис, збудував місто Переяславль.⁴⁶ Одначе ми знаємо певно, що Переяслав існував уже в часах Олега.⁴⁷

Цікаво зазначити, що ісландська сага про Б'ерна Гітделякапа говорить теж про двобій Б'ерна, який служив при війську «конунга Вальдемара з Гардарики» з страшним велетом у прир'яві двох ворожих армій.⁴⁸ Може бути, що згадана сага говорить про той самий двобій, що його описує наш Літопис.

Інший переказ з того часу розповідає про білгородський кисіль, через який печеніги урвали облогу Білгороду.⁴⁹ Всі ці перекази й легенди показують, як низько руські літописці оцінювали інтелігенцію печенігів.⁵⁰

В той час Володимир ще пішов походом проти Польщі, про що ми вже згадували вище (розд. V) Соловійов думає, що Володимир вирушив походом проти Польщі з метою допомогти чехам.⁵¹ Це припущення Соловійова є дуже правдоподібно, бо маємо вістку, що дочка Володимира — Предислава була одружена з чеським князем Болеславом Рудим.⁵²

Всі ці переможні походи, вся ця щаслива політика зовнішня, а ще щасливіша внутрішня, передовсім церковна, виробила Володимирові велику популярність серед своїх і чужих. Бавмгартен твердить, що «Володимир був, без сумніву, найпопулярніший суверен домонгольської Руси. Ніхто не дорівняв йому в любові, яку йому виявляли підлеглі. Величезна кількість баяд, переказів і народніх пісень є виразом того глибокого впливу, що його він мав на нарід. Пам'ять про „красное солныш-

⁴⁶ П. Вр. Л., с. 84. — У П. Вр. Л. це місце звучить: «заложи городъ на бродѣ томѣ, и нарече и Переяславль, зане перея славу отроко ть.» — с. 85. У Радивилівському Літописі це місце звучить: «зане Переяслав отроку тому имя». Никонівський Літопис і Степенна Книга називають цього юнака Ян Усмошвец. Переказ про Кожем'яку зберігся на Україні. Див. М. Костомаров, *Исторические монографии*, т. I, Спб. 1872, с. 138.

⁴⁷ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 114, зам. 1.

⁴⁸ O. Rafn, *Antiquites russes d'après les monuments historiques des Islandais...*, т. II: „Bjamar Saga Hitdaelakappa“, Copenhagen 1852, с. 328—329.

⁴⁹ П. Вр. Л., с. 88.

⁵⁰ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 115.

⁵¹ Соловьёвъ, *Исторія Россіи...*, т. I, с. 181.

⁵² Татищевъ, *твір цит.*, т. II, с. 248.

ко” — „ясне сонечко” — ім'я, що його нарід дав своєму улюбленому князеві, перетривала віки і не затреться ніколи. Докладано зусиль, щоб перевести аналогію між високим поняттям, що його мав нарід про Карла Великого і про Володимира Вел. Народні оповідання розказують про героїв Володимирового княжого двора так, як західні про лицарів Карла Великого. Своїми перемогами, великодушністю, своїми заходами та ревністю щодо християнства, що завжди вінчалися тривалими успіхами, вони захоплювали дух своїх сучасників»⁵³ У нас навіть сам літописець порівнював Володимира з Костянтином Великим.⁵⁴

Народні маси Володимир з'єднавав собі великими бенкетами, що відбувалися з приводу різних свят і тривали не раз по кілька днів. Крім бояр і визначних людей, Володимир запрошував на ці бенкети також бідних і незаможних. На цих бенкетах роздавано всім м'ясо, рибу, хліб, овочі й мед, а хворим доставлявано це до їхніх домів.⁵⁵ Слава про щедрість і милосерні діла Володимира переходила поза межі його імперії, а в пам'яті пізніших поколінь вона набрала форм героїчної легенди. Слідами князя старалися йти його сини, вельможі, владики і монастирі.

Володимир перший з руських князів почав бити свою монету. Володимирові гроші були золоті й срібні, а роблено їх на зразок візантійських монет. На одному боці є образ Христа, а на другому — постать самого князя, що сидить на троні, з короною на голові, в царській одежі і з хрестом у руках.⁵⁶ Написи на монетах такі: «Владимиръ на столѣ», «Владимеръ на столѣ, а се его серебро» тощо.

Це зображення Володимира в короні висунуло перед ученими важливе питання: чи Володимир був коронований?

Постараємося на це відповісти, реферуючи найновіші думки сучасних учених про це, а передовсім П. Ісаєва, зібрані в його праці п. н. «Чи Володимир Великий був коронований?»⁵⁷

Знаємо, що коронація аж до французької революції мала велике значення в державно-творчому житті. Вона означала, що Церква передає володареві власть від Бога: вона освячувала владу, робила володаря обранцем Божим. Назовні коронація озна-

⁵³ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 112.

⁵⁴ П. Вр. Л., с. 89.

⁵⁵ П. Вр. Л., с. 85.

⁵⁶ Н. Петровъ, *Древнія зображенія св. Володимира*. «ТКДА, II, Київ 1915, ч. 2.

⁵⁷ П. Ісаїв, *Чи Володимир Великий був коронований?* «Шлях» ч. 33—36, Філадельфія 1949.

чала повну незалежність володаря, повну суверенність. В межах країни коронація вивищувала одного з князів понад інших і підкоряла йому інших князів. Доки князі не були короновані, доти міг вестися спір за престіл, зате коронація закінчувала всякі спори й сумніви. Крім цього, коронований володар звичайно, хоч не завжди, забезпечував право до престолу тільки для свого роду і усував претенсії інших князів до нього. Таким чином корона була важливим чинником, що об'єднував і цементував державу й нарід в одну цілість, інколи на довгі віки. Напр., угорська корона св. Степана чи чеська св. В'ячеслава стали могутніми об'єднуючими всенародніми символами майже на ціле тисячоліття. Тому нічого дивного, що так багато володарів різних народів намагалося здобути для себе корону. Нічого дивного, що й великий будівничий нашої першої держави вживав заходів, щоб оздобити свою голову ореолом корони і таким чином запевнити володіння для свого роду, а єдність і могутність для своєї держави й народу.

Питання коронації Володимира в нас дуже мало розроблене. М. Грушевський у своїй історії присвячує питанню коронації Володимира повні чотири сторінки друку. Свої міркування Грушевський кінчає таким висновком: «Отже з історичного становища коронація Володимира залишається покищо тільки гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною».⁵⁸

Крім Грушевського, збережену традицію про коронацію Володимира, як теж походження т. зв. «Мономахової шапки» ближче розглядали різні російські вчені, як князь Оболенський, Вельтман, Макарій, Прозоровський, Василевський, а особливо Регель, Кондаков і Жданов. Давнішу літературу і докладні бібліографічні дані цього питання подав Грушевський.⁵⁹ Одначе як російські вчені, так і Грушевський мали дуже мало матеріялу до цього питання. Ми маємо його тепер більше.

Грушевський і російські вчені спирали своє припущення про коронацію Володимира на двох знаних їм фактах:

1. на збереженій у писаних джерелах традиції про королівські інсигнії Володимира, званій у науці «легендою про Мономахові регалії»,
2. на портретах Володимира в царських регаліях на його монетах (з короною на голові).

⁵⁸ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, вид. 3, Київ 1913, т. I, с. 505—510; а також: Грушевський, *Очеркъ истории Киевской земли*, 1891, с. 126.

⁵⁹ Там же, с. 507.

Легенда про перенесення королівських регалій з Візантії на Русь має різні відміни, версії і наверствування. Всі варіанти цієї легенди зібрав Жданов,⁶⁰ а деякі — Карамзін.⁶¹ Як Жданов, так і Грушевський устійнюють такий розвиток цієї легенди: початкова легенда твердила, що Володимир приневолив візантійського цісаря прислати йому королівські інсигнії своїм походом на Корсунь, а в деяких варіантах — походом на Царгород. З цього розвинулися дві версії легенди: одна говорила далі про похід на Крим, але не на греків, а на генуезців, і що Володимир здобув інсигнії від генуезького губернатора міста Кафи; друга версія оповідала про похід на Царгород, одначе ім'я Володимира Великого заступила ім'ям його славного правнука-одноіменника Володимира Мономаха, що теж був посвячений з царським візантійським двором.

Зовсім природно Грушевський не міг уважати цю непевну легенду за підставу для певного твердження про коронацію Володимира. Також і зображення Володимира на грошах з короною на голові, на думку Грушевського,⁶² не може бути доказом коронації тому, що цісарські портрети з короною на голові були на візантійських монетах, які служили Володимирові за взір грошей, і Володимирова корона на його грошах може бути тільки звичайним наслідуванням. Правда, Грушевський знав і про грамоту царгородського патріярха з 1561 р., якою патріярх потверджував московському цареві Іванові IV титул царя і в якій згадував про корону Володимира, але це місце в грамоті було замазане і вишкрябане, і тому Грушевський не взяв цього документу до уваги. А він якраз досить важливий.

Проте виявляється, що легенда про регалії Володимира таки правдива і що корона на його грошах не є тільки наслідуванням візантійських монет. Німецький учений Дельгер на основі різних хронік і документів доказав, що візантійський цар посилав до Володимира аж три посольства, і саме третє посольство привезло Володимирові корону. 11 жовтня 989 р. посольство митрополита Єфесу, єпарха Антіохії, кілька єпископів і монахів прибули до Володимира в Київ, щоб йому передати корону і інші інсигнії і при-

⁶⁰ П. Ждановъ, *Русскій былевой епосъ*, М. 1901, с. 37—40.

⁶¹ N. Karamsin, *Histoire de l'Empire de Russie*, Paris 1819, т. II, с. 186—212.

⁶² М. Грушевський, *твір цит.*, с. 508.

Зв'язки Володимира з Апостольським Престолом і з Заходом

везти царівну Ганну.⁶³ Подію про передачу корони Володимирові Дельгер відтворив головню на основі правильно відчитаної згаданої патріяршої грамоти з 1561 р. і ще деяких інших вказівок. При тому Дельгер зазначив, що щодо автентичности документів і правдивости цих вісток не можна мати ніяких сумнівів. Отже з цього виходить, що Володимир своїм здобуттям Корсуня приневолив візантійських цісарів не тільки видати за нього заміж їх сестру Ганну, але також прислати йому корону і інші королівські відзнаки.

Тепер виринає питання: чи Володимирові тільки передано королівські відзнаки, чи може відбувся й сам коронаційний акт? На думку П. Ісаєва, грецькі духовні тільки передали Володимирові королівські відзнаки, одначе тоді його не коронували. Свій погляд Ісаїв підтверджує тим, що:

1. Виготовлені Дельгером регести, які точно віддають зміст історичних джерел, нічого не говорять про коронацію, тільки про передачу королівських відзнак.

2. Візантійські цісари вели імперіялістичну політику і ніколи добровільно не годилися на якенебудь вивищення сусідньої держави. Це видно вже хоч би з вище наведених слів цісаря Константина Порфірородного, в яких він доручає своїм нащадкам не давати нікому королівських відзнак, а тим більше не коронувати.⁶⁴

3. Вся політика Візантії продовж княжих часів намагалася постійно послаблювати Русь, як свого суперника на Чорному Морі, а не зміцнювати її. А коронація була б безперечно зміцненням політичного значення Русі.

Хоч Візантія відмовила Володимирові коронування, проте Володимир, якому — за всіма історичними підрахунками — на коронації таки залежало, вживав дальших заходів у цій справі. Чи можна робити здогад, що все ж таки Володимир був коронований ким іншим, а як так, то ким? Тут є три можливості. Міг його коронувати або а) руський ієрарх, б) або охридський патріярх, в) або Папа Римський.

Перша можливість не має ніяких підстав у джерелах, бо, як ми це показали в попередніх розділах, взагалі нема ніяких пев-

⁶³ F. Dölger, *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit*. Reihe A: Regesten. Abt. I. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. I Teil: Regesten 565—1025, München—Berlin 1924.

⁶⁴ Constantinus Porphyrogenitus, *De caeremoniis aulae Byzantinae*. M. P. G. T. CXII, c. 89. Див. ця ж праця с. 83.

них вісток про перших руських ієрархів. Друга можливість теж не має за собою ніяких джерельних аргументів. Натомість найбільше познач промовляє за третьою можливістю, тобто, що Володимир уживав заходів, щоб його коронував Папа Римський. Про те свідчили б тісні зв'язки Володимира з Римом, що про них ми згадували вище. Три, а, може, й чотири рази Папа прислав своїх послів до Володимира, і два рази Володимир послав у Рим своїх послів. Для справи коронації найважливіше посольство з Риму в 1000 році. Тоді папські послы їздили до Угорщини і там коронували угорського короля Степана, а з Угорщини ті самі папські послы в товаристві угорських і чеських послів їдуть просто до Києва.⁶⁵

Всі ці живі зв'язки Володимира з Римом і пошана, яку Володимир публічно виявив для мощів св. Климента, як також поміч латинському місіонареві Брунонові та прихильне ставлення до нього могли б указувати, що Володимир хотів з'єднати для себе Рим.

Згадані вище взаємні посольства обговорювали, мабуть, дві справи, тобто справу церковної ієрархії на Русі⁶⁶ і справу коронації Володимира.

Цісар Оттон III, що через свою жінку був посвоячений з Володимиром і був колись учнем Папи, постарався, що Папа коронував угорського Степана. Дуже можливе, що Оттон III, стараючись у Папи про корону для Степана, одночасно постарався за неї і для свого вуйка Володимира. Можливо, що папські послы, їдучи з Угорщини після коронації до Києва, повезли з собою одночасно корону і для Володимира. На це вказувала б зокрема почесна асиста угорських та чеських послів. З цього виходило б, що Володимира коронували папські послы з Риму 1000 р.

За коронацією Володимира промовляє і той факт, що після смерті Володимира як літописці, так і громадська опінія вважали за самозрозумілу річ, що право до княжого престолу мають тільки потомки Володимира, тільки «Володимирів рід». Таке право набували тоді тільки роди коронованих володарів.

Ось це головні думки П. Ісаєва. Хоч ми в усьому не погоджуємося з Ісаєвом, бо він спирає свої твердження на деяких необґрунтованих гіпотезах, напр., що про коронування старалися тільки князі. Знаємо, що не раз коронувалися королі й царі. Крім

⁶⁵ П. С. Р. Л., IX, 68

⁶⁶ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 101.

Зв'язки Володимира з Апостольським Престолом і з Заходом

цього, немає ніяких доказів на те, що Візантія відмовила коронації Володимирові. Одначе ми навели думки Ісаєва, бо вони нові, сміливі й оригінальні.

Також і Чубатий схиляється до тієї думки, що Володимир був коронований. А «більше можливе припущення коронації зі сторони Папи, — каже Чубатий, — як зі сторони візантійського цісаря».⁶⁷ М. Андрус'як теж думає, що Володимир був коронований, а свою думку спирає на тім, що в нас князь був властиво королем, бо Русь була суверенною державою. Крім цього, Дітмар Мерзебурзький у своїй хроніці називає Володимира королем — гех.⁶⁸ Однак Андрус'як є тієї думки, що коронацію Володимира перевів якийсь митрополит. Ми цілком погоджуємося з думками Андрус'яка, тим більше, що коронація була злучена з церковним благословенням і обрядом і її майже завжди довершували церковні достойники.

Коронацію Володимира може піддержувати ще й цей факт, що в 1075 році папа Григорій VII пишучи до Із'яслава I титулує його королем, а його державу королівством (Rex, regina, regnum), коли в тому самому часі титулує польського князя Болеслава тільки «dux». Зважаючи на легалістичну ментальність Григорія VII та традиціоналізм Римської Курії, годі припустити, щоб це сталося через недогляд, або ізза якоїсь куртуазійної ввічливості. Пишучи до Із'яслава заглянено до римських куріяльних записок, де, правдоподібно, знайдено, що в тисячному році Володимир був Римом коронований. Нажаль, реєстри Римської Курії з тих часів загинули. Та й згодом Римська Курія ніколи не ставила в сумнів королівську гідність Київської Русі, за те не признавала такої гідності суздальським князям. Угорський король Андрій, прилучивши в 1209 році Галичину до своєї держави, приложив собі зразу до свого титулу титул «короля Галичини», правдоподібно на тій тільки основі, що Галичина творила значну частину Київської Держави, що була королівством. А в 1214 році хочаки закріпити на стало за своїм сином Коломаном Галичину, він просить у Римі корони для нього, і не згадуючи навіть про якесь піднесення тієї країни до гідности королівства. Йому йшлося тільки про зовнішній символічний акт визнання за своєю ди-

⁶⁷ М. Чубатий, *Історія Української Церкви...*, с. 53.

⁶⁸ М. Андрус'як, *Критичні завваги до книжки Т. Коструби: Володимир Великий — будівничий української держави*. «Новий Час», Львів 1933, II, ч. 3 (15).

настією Галичини, що він хотів і міг добре осягнути, одержуючи корону з Риму.

За друге треба також пригадати, що посольство Володимира до Риму в 1001 році в такому зв'язку можна добре пояснити як чолобитню, до якої були зобов'язані королі на основі коронаційного акту і присяги. (Гл. **А. Г. Великий, Проблема коронації Данила**, в «Записки ЧСВВ», т. II, вип. 1, Рим 1954).

З монетами Володимира в'яжеться ще одна важна справа. На деяких монетах вперше появляється герб, званий тризубом. Насувається питання: що означає цей геральдичний знак? Про це є різні здогади вчених. На протязі останніх 100 літ майже 50 учених, українських, московських, німецьких і ін., пробували відгадати походження і значення цього знаку. У висліді цього маємо сьогодні аж 27 різних розв'язок. Московський учений барон Михайло Таубе в своїй праці про тризуб⁶⁹ зібрав усі дотеперішні пояснення тризуба у шість головних груп, що об'єднують однородні гіпотези. Цей реєстр московського вченого найновішими даними доповнив український історик М. Андрус'як.⁷⁰ Цей реєстр виглядає так:

1. Знак як символ державної влади.
2. Знак як християнська церковна емблема.
3. Знак як світсько-військова емблема.
4. Знак як геральдично-нумізматичний герб.
5. Знак як монограма.
6. Знак як геометричний орнамент.

Приступаючи до дослідження тризуба, барон Таубе розглядає найперше не тільки нумізматичний, а і весь археологічний матеріал, що відноситься до тризуба. Матеріал, що його брали досі до уваги при дослідах над тризубом, міститься в таких категоріях:

1. Нумізматичний матеріал із тризубами з часів Володимира та його наслідників. Ці монети дають сім головних варіантів тризуба.

2. Уламки цегли з тризубами з розкопів у 1907 і 1908 р. в Києві на місці великокняжого палацу і Десятинної Церкви.

3. Археологічний матеріал з фігурами, подібними до тризуба з пізніших часів, як: т. зв. Дорогичинські пльомби, тобто

⁶⁹ Барон М. А. Таубе, **Загадочный родовой знак семьи Владимира Святого**. (Сборник статей, посвященных Павлу Николаевичу Миллюкову, 1859—1929), Прага 1929, с. 117—136.

⁷⁰ М. Андрус'як, **Тризуб**, Мюнхен 1947, «Вернигора» 1.

Зв'язки Володимира з Апостольським Престолом і з Заходом

митні знаки з XII—XIV ст., знайдені в Дорогичині над Бугом: старовинний масивний срібний перстень з тризубом, подібним до тризуба на срібниках Ярослава Мудрого; київські монети Романа II Мстиславича і Володимира Ольгердовича з XIV ст.; печатка синів Володимира Ольгердовича з XV ст. Крім цих матеріалів, барон Таубе бере ще до уваги нові матеріяли: три навісники-прикраси для ношення на ланцюжку, з яких дві найдено недалеко Риги в старовинних гробах фінського племені лівів у поч. XI і XII ст., а третя походить з Києва: клинець (залізно) старовинного меча, викопаний у великій могилі поганських естів на острові Езелі, з знаками, подібними до тризуба; монети литовського князя Мендовга десь около 1251 р. і печатка русько-литовського князя Данила з 1366 р.

Розглянувши всі вище наведені матеріяли, Таубе переводить класифікацію найголовніших відмін тризуба і встановляє найстарший, первісний його тип. Найстарший первісний тип тризуба — це тризуб на монетах Володимира, на київських цеглах та на обох лівенських навісках, отже тип кінця X та початку XI ст. У висліді Таубе приходить до таких висновків про значення і походження нашого тризуба: він вважає, що тризуб — це родовий знак Рюриковичів і не являє собою якогонебудь реального предмета видимого світу. Таубе відкидає також теорію монограми (слов'янської, грецької чи рунічної), а натомість вважає тризуб за конвенціональну геометричну фігуру-орнамент, що був магічним знаком договору для привороження щастя і закликання злого.

Своє твердження, що тризуб був дійсно родовий знак варязького княжого роду, осілого на Русі, Таубе обґрунтовує тим, що: 1) в первісній формі, яка дійшла до нас, знак був ще поганським символом (освячення знаку хрестом появляється тільки в деяких варіантах); 2) Тризуб не був особистим знаком Володимира, але старою емблемою всього його роду, бо після охрищення Володимир правдоподібно покинув би його; 3) Дальший його розвиток з різними змінами в окремих членів роду підпадає звичаєві змінювання родових знаків, відомих із фолклёру різних часів і народів. Словом, маємо тут до діла з свого рода «гербом» Ігорового дому, що постав ще надовго перед появою державних чи родинних гербів у властивому значенні слова.

Такий є головний хід думок барона Таубе про тризуб.

Крім нього, розв'язку загадки тризуба, більше або менше вдатну, подавали ще такі вчені: І. Толстой,⁷¹ Б. Рибаків,⁷² О. Пастернак,⁷³ Р. Смаль-Стоцький,⁷⁴ а з новіших: В Січинський,⁷⁵ М. Міллер,⁷⁶ М. Андрусяк⁷⁷ і багато інших.

З українського боку повніше і об'єктивніше до проблеми тризуба підійшов В. Січинський у своїй найновішій праці на цю тему.⁷⁸ В першу чергу Січинський подав значно повніший матеріал з тризубом, бо, крім нумізматичного матеріялу, археологічного та цегли, що їх брав до уваги Таубе, Січинський узгляднив ще посуду, зброю, дукачі, ювелірські вироби, перстені, штампи і мініятури рукописних книжок, що дає просто грандіозний образ поширення і розвитку цієї емблеми. На основі цього багатого матеріялу Січинський стверджує, що знак тризуба був найбільше поширений в старокняжу добу нашої історії, за X—XIII століть. Найстарші зразки тризубів були на монетах кн. Володимира Великого. Маємо не менше 12 відмін тризубів на монетах Володимира. Деякі з них належать ще добі перед офіційним прийняттям християнства і в усякому разі сягають X століття.⁷⁹ На цеглинах тризуб набирає відмінного характеру, відповідно до матеріялу, техніки й практичних потреб. Найстарший знак тризуба на цеглі знайшов В. Хвойко 1907 р. в Києві, в садибі Петровського — на цеглі й плитці решток будови X століття.⁸⁰ Вчені вважають, що ця будова була княжою палатою,

⁷¹ И. Толстой, *Древнѣйшія русскія монеты вел. княжества Киевскаго*, Спб. 1882. — Праця цінна тим, що в ній зібрано багато монет Володимира.

⁷² Б. Рыбаков, *Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв.* «Советская Археология», № 6, М. 1940. — Про цю працю пише В. Січинський: «Заперечення самого існування монет Володимира В., як ознаки державности, характеристичне для совітської „науки“, про що свідчить і самий заголовок розвідки» (с. 14).

⁷³ О. Пастернак, *Пояснення герба великого київського князя Володимира Великого*, 2 вид., Прага 1941.

⁷⁴ Roman Smal-Stocky, *Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse in Spiegel der ukrainischen Sprache*, Leipzig 1942.

⁷⁵ В. Січинський, *Походження тризуба*. «Український Вістник», Берлін 1942, ч. 11 (93). — Він же, *Український Тризуб і прапор*, Вінніпег 1953.

⁷⁶ М. Міллер, *Нотатки до питання про Тризуб*, Женева 1946. — Він же, *Нові знахідки Тризуба*. «Чорноморський Збірник», кн. VII, Одеса 1946, с. 39—40. — Він же, *Матеріяли до питання про Тризуб*. «Рід і Знамено», Франкфурт 1947, ч. 1, с. 12—16; ч. 2, с. 5—9; ч. 3, с. 1—8; ч. 4, с. 1—11.

⁷⁷ М. Андрусяк, *Тризуби і двозуби*. «Енциклопедія Українознавства», Мюнхен—Нью-Йорк 1949, т. I, с. 30.

⁷⁸ В. Січинський, *Український тризуб і прапор*, Вінніпег 1953.

⁷⁹ В. Січинський, *твір цит.*, с. 13.

⁸⁰ В. Хвойко, *Древніе обитатели Среднего Приднѣпровья*, Киевъ 1913, с. 68.

побудованою раніш Десятинної церкви (986—996). Із знаків, подібних до тризуба на посуді, особливої уваги заслуговує знак на т. зв. «голосниках», св. Софії в Києві. Ці знаки походять з початку XI ст. і безсумнівно належать до типу княжих знаків, подібних до знаків на монетах і на цеглинах. Із знаків на зброї старокняжої доби особливо цінною є знахідка на Тамані, опублікована М. Міллером; тут тризуб вирізаний на кістяній платівці налущчя. Металеві відзнаки та інші ювелірські вироби з знаками тризуба знайдено в Києві й Білгороді. На думку деяких дослідників, вони походять з часів кн. Ярослава Мудрого (1017—1054). Міллер вважає, що князі надавали ці жетони своїм воеводам та намісникам як ознаку їх уповноваження та влади, що її носили на грудях.⁸¹ Знаки тризуба на перстнях походять з руїн княжої палати в Києві, можливо з XII стол., і коло Святого озера близько Чернігова, можливо з XII стол. Штампка, зроблена на металі і знайдена Хвойком коло Десятинної церкви, має знак тризуба, дуже подібний до знаку на перстені. Близько до цього стоїть олив'яна пльомба чи штампка з Звенигороду коло Львова. Мотиви тризуба зустрічаються також на ювелірських роботах, що служили як прикраси. Цинові печатки чи пльомби з тризубом знайдено в Дорогичині над Бугом на Берестейщині. Знайдено около 30 різних відмін цих пльомб; на деяких є кириличні букви. Січинський думає, що ці знаки були митними пльомбами, які урядово витискано на товарах західноєвропейських купців, що везли їх до Києва.⁸² Мініатюри рукописів мають теж цікавий матеріал про тризуби. Напр., на мініатюрах рукопису «Сказанія о святих Борисі і Глібі» з XIV ст., що вважаються копією рукопису XII ст., зображено військо кн. Бориса Володимировича, що йшло походом на печенігів. На вершках прапорів можна додати рисунок тризубів чи двозубів. Січинський згромадив цілу збірку цих рисованих тризубів. Найстарші походять з XIII і XIV ст.

Отже тризуба вживано в такій великій кількості, в такій різnorodності і на таких численних предметах, що він ніяк не може бути тільки родовим знаком Володимира, але мусить мати ширше національне значення. Цікаво, що в Карпатах ще й сьогодні під Різдо або Йордан рисують не хрест, а схематичну фігуру тризуба у звичайнім або переверненім вигляді, і це зо-

⁸¹ М. Міллер, **Нові знахідки тризуба**. «Чорноморський збірник», кн. VII, Одеса 1946, с. 39.

⁸² В. Січинський, **твір цит.**, с. 23.

браження вважають охоронним засобом від усього злого, знаком, що притягає добро.

В рисунку тризуба дослідники намагалися відкрити якийсь предмет чи емблему. Одні добачали в тризубі стилізоване зображення голуба чи іншої птиці, другі — квітку, трисвічник, лук з стрілою, скиптр, хоругву, корабельну котву, рунічне письмо, монограму Володимира, а ще інші вичитували в тризубі слово чи й ціле речення. Одначе все те — тільки довільні припущення. Щодо походження тризуба, то були спроби зв'язати його з Скандинавією, але ці спроби були невдалі, без реальних підстав; натомість Січинський зв'язує тризуб з знаком т. зв. «тріялії» грецького бога Посейдона, а цей зв'язок полегшила йому антична грецька монета з Прієни в Малій Азії, що її сам Січинський знайшов і опублікував уперше 1937 р. Прієнська монета, що походить з IV—III ст. перед Христом, становить перехідну ланку від знаку Посейдона до знаку тризуба на монеті, і через неї Січинський зв'язує генетично український тризуб з Грецією, де в старі часи найбільше було розвинене мистецтво, наука і всяке вміння. Докази Січинського настільки переконливі, що сьогодні багато дослідників, передовсім українських, погоджуються з твердженням Січинського щодо походження тризуба.

Крім цього, згаданий дослідник подає в своїй праці топографію тризуба, тобто розміщення знахідок тризуба на українській території. Скупчення цих знахідок зовсім точно окреслюють державні межі Київської Держави. Ці межі, — пише Січинський, — сягали від Передкавказзя «і Криму по Донець, верхоріччя Десни й Прип'яті на півночі. На заході обсаджена лінія від верхоріччя Дністра по Бугу, аж по Нарву. Найбільше скупчення помітне навколо Києва і Чернігова, як це в дійсності знаємо з політичної історії розвитку Київської Держави».⁸³

Супроти цього погляд, що тризуб був тільки «родовим знаком Рюриковичів», не витримує критики. Тризуб набрав дійсно всенароднього і вседержавного характеру. Тризуб уживався на монетах, державних відзнаках, печатках, штампках, митних знаках, військовій зброї як державна інсигнія, також на цеглинах княжих будов, мініатюрах, керамічних і ювелірних виробках. Його уживали на всьому просторі України від Кубані по Нарву, від Чернігівських земель по Закарпаття, від століття десятого до три-

⁸³ В. Січинський, *твір цит.*, с. 40.

⁸⁴ В. Січинський, *твір цит.*, с. 48—52.

Зв'язки Володимира з Апостольським Престолом і з Заходом

надцятого, від часів Володимира Великого до упадку Київської і Галицько-Волинської держави... Генетично український тризуб веде свій початок з Греції. Тризуб також свідчить, що ми, українці, належимо до південноєвропейської культурної області Середземного моря, з яким наше Чорне море завжди мало тісний зв'язок... Значення тризуба, як символу, було винятково велике. Був це знак-талісман, предмет, що приносить щастя. Був він грізний і немилосердний для всього недоброго й ворожого, а добрий і чарівний для тих, хто був під його охороною. Тризуб — символ влади, могутности й непереможности, охорона проти кожної небезпеки, всього злого і нещастя... Тризуб — символ волі й незалежности українського народу, нації й держави.⁸⁴ Цілком погоджуємося з цими влучними думками і гарними висказами Січинського. Від себе додамо тільки побажання, щоби в нас прийнявся і поширився тризуб Володимира з хрестом, що був в уживанні вже в половині XI століття як символ нашої християнської любови до Батьківщини.

Тризуба вживано до половини XIV століття. Пізніше прийшли інші знаки (св. Михайло, козак, лев). Аж Центральна Рада Української Народньої Республіки прийняла на початку 1918 р. на пропозицію М. Грушевського за державне знамено тризуб Володимира. Тризуб був державним гербом і за часів Гетьмана 1918 р. Після злуки українських земель у січні 1919 р. прийнято тризуб Володимира за державне знамено і в західніх областях УНР. На державному соймі Карпатської України 15-го березня 1939 р. поставлено пропозицію, щоб, крім місцевого краєвого знамена (ведмідь), прийняти і всеукраїнський національний тризуб Володимира з хрестом на середньому зубі.

Так цей знак пов'язав нашу сучасну історію з «золотою добою» Володимира.

РОЗДІЛ X

ОСТАННІ РОКИ І СМЕРТЬ ВОЛОДИМИРА

**Поділ держави. — Смерть кривняків. —
Смерть жінки Ганни. — Останнє подружжя
Володимира. — Конфлікт із Святополком.
— Бунт Ярослава. — Нагла смерть Воло-
димира. — Потомство Володимира.**

РОЗДІЛ X

ОСТАННІ РОКИ І СМЕРТЬ ВОЛОДИМИРА

В способах правління державою Володимир додержувався родово-династичного принципу. Він розподілив землі поміж своїми синами, а мав їх дванадцять, відповідно розподіляючи і головний орган державної влади, тобто дружину. Не маємо точних хронологічних даних, коли Володимир призначив котрого сина в окремі волості. Деякі сини Володимира повмирали, бо не бачимо, щоби батько наділив їх волостями. Знаємо, що волості розділено так: Новгород Великий з усіма приналежними до нього землями, тобто всю біломорську область аж до країни самоїдів коло уральських гір, дістав спершу найстарший син Володимира Вишеслав, а після його смерті 1010 р. — Ярослав.¹ Ростовську волость, яку за життя Вишеслава мав Ярослав, пізніше дістав Борис, а Муромську волость — Гліб.² У Деревлянській землі Володимир посадив Святополка, в Тмуторокані — Мстислава, а в західньо-руських землях — Всеволода, столицею якого був Володимир Волинський.³ В старому Полоцькому князівстві засів

¹ Татищевъ, твір цит., II, с. 89.

² П. Вр. Л., с. 83.

³ Там же. — У звістках про Тмуторокань є багато неясности, а через те і в поглядах учених щодо цієї землі існують значні різниці. Навіть не всі однаково означають, де саме була Тмуторокань. Дехто думає, що вона виникла на місці давньої грецької колонії Фанагорії, на півострові Тамані, що за хозарських часів була відома під ім'ям Таматарха. В XI ст. Тмуторокань стояла в живих зв'язках з Києвом і Черніговом, тут існував монастир, що був наче філією Печерського монастиря в Києві. Однак інші вчені, напр., А. Спіцин, вважають, що Тмуторокань була десь коло гирла Дону, як київська пристань на Озівському морі. І. Козловський доводить, що Тмуторокань лежала на острові, якого тепер немає, десь коло Таманського півострова. В. Новицький каже, що під Тмутороканню треба розуміти т. зв. «Руський Острів», що є продовженням Тендера на південь від Дніпрового Лиману. В кожнім разі Тмуторокань відогравала важливу роль в історії XI стол., була опорою руської колонізації над Озівським морем та посередницею культурних впливів із Закавказзя та геленізованої Малої Азії. Однак розквіт Тмуторокані був короткий. На наших степах появляються печеніги, в половині XI стол. — торки, за ними половці, і в короткому часі віковій колонізаційній зусилля були втрачені. При кінці XI стол. замовкають усякі чутки про Тмуторокань; в другій половині XII стол. виривають знов у неясній формі, і можна догадуватися, що в той час Тмуторокань перебувала вже в сфері політичних впливів Візантії. Грушевський думає, що в другій половині XII стол. вона вже була втрачена для Руси. Див. Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, т. I, Варшава 1932, с. 62 і 63.

Останні роки і смерть Володимира

князь Ізяслав.⁴ Цей Ізяслав започаткував лінію окремих полоцьких князів, які в літописній традиції називаються «Ізяславовими внуками» в противенстві до «Ярославових внуків».⁵ Отже вже сама традиція вказує на відокремлення Полоцького князівства від комплексу руських земель. Тому, коли йдеться про т. зв. сепаратизм окремих земель у відношенні до Києва чи, точніше, про брак їх тіснішого споєння з Києвом, — то таки найдавніші сепаратистичні тенденції виявляло саме Полоцьке князівство.

Західньо-руські землі, відмежовані від «Руської землі» Деревлянщиною пізніше, коли тут закріпилася династія Ростиславичів і Романовичів, мали добрі дані до створення іншого типу держави, ніж над Дніпром.⁶

Вміщення окремих князів у Новгороді і Ростові теж причинилося до зміцнення «місцевого сепаратизму», але покищо Новгород стояв ще надто сильно під впливом Києва, а Ростовська волость не мала ще своєї постійної династії, і справа постановня московської нації відсувалася на дальше, аж у XII століття. Отже поділ окремих волостей між синів Володимира започаткував уже подекуди явище децентралізації Східньої Європи і окремого розвитку її національних областей.

Так на справах управління державою перейшли Володимирові останні роки його життя. Все його правління після прийняття християнства, як твердить Коструба, відзначалося виразним національним характером, змаганням до повного усамостійнення і зміцнення держави. Навіть такого узалежнення, що його спричинило б прийняття ієрархії з Візантії, Володимир уникав, лишаючи собі вільну руку в зносинах з Апостольською Столицею і римо-католицькими країнами.⁷

Як уявляв собі Володимир удержання державної єдності й порядку своїми нащадками, цього не знаємо. Можна тільки догадуватися, що в поглядах на цю справу геніяльний Володимир не далеко відійшов від форм, переказаних Святославом. Відома річ, що в заранні середніх віків справа наслідства належала до найважливіших і найтрудніших державно-правних питань. Трудність була головно в тому, що на право панування в державі

⁴ Є. Голубинській, *Історія Русской Церкви...*, т. I, ч. 1, с. 174, замітка 1.

⁵ П. Вр. Л., II, с. 980.

⁶ Т. Коструба, *Карпатські просмики як шляхи сполуки в XI—XIII стол.* «Голос Підкарпаття», 1942, ч. 11.

⁷ Т. Коструба ЧСВВ, *Нарис історії України* (в рукописі), с. 100.

Останні роки і смерть Володимира

дивилися тоді як на приватне право, а на державу — як на добро всього пануючого роду. Коли ж дуже вчасно спостережено неохоту до механічного поділу держави, рятовано цілість її або тим, що князь за життя іменував свого наслідника, або правом чергового старшинства, т. зв. сеньйорату. Однак, як слушно стверджує Томашівський, так було тільки в теорії, на ділі ж справа звичайно рішалася силою — у формі, що відповідала духові часу і культурному розвитку громадянства: якщо слабий або побитий противник не спасся втечею в чужі краї, то затратив щонайменше очі, а звичайно і життя. Одним словом: меч був доповненням і коректором недостатнього права. Сам Володимир уживав його з успіхом проти брата Ярополка і Роговолода Полоцького — подібно до того, як робили інші в тодішніх часах, — однак певно не бажав, щоб його сини вступали в ті самі сліди.⁸

Літописці дуже стримані, а навіть скупі в записуванні подій з останніх літ життя Володимира. Бавмгартен запитує: чи не є це познака добробуту, що його заживала держава під правлінням Володимира?⁹ На протязі дванадцяти років записано лише кілька дат смерти деяких осіб. І так: 1001 року помер Із'яслав з Полоцьку, син Володимира і Рогніди.¹⁰ 1002 р. померла Мальфреда,¹¹ яку дехто вважав однією з поганських жінок Володимира, а в дійсності це була Малуша, мати Володимира.¹² Під 1003 роком Літописець записав смерть Всеслава — Із'яславового внука, а Володимирового правнука.¹³ З цього приводу Никонівський Літопис каже, що Із'яслав був зразковий суверен, приятель духівництва, освічений і люблений народом. Інші прикладають цю похвальну характеристику до Всеслава, однак новіші досліді Літопису показали, що все те є вигадкою переписувача, бо Всеслав жив тільки п'ять літ.¹⁴ Під 1010-им роком записано смерть найстаршого Володимирового сина Вишеслава, князя Новгородського.¹⁵

Никонівський Літопис згадує ще в тому часі про кілька подій менше важливих, а може навіть і легендарних, напр.: про

⁸ С. Томашівський, *Історія України. Старинні і середні віки.* Мюнхен 1948, УВУ, с. 40—41.

⁹ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 118.

¹⁰ П. Вр. Л., с. 88.

¹¹ Там же.

¹² Див. Д. Лихачев, П. Вр. Л., II, Коментарии, с. 353 і 354.

¹³ П. Вр. Л., с. 88.

¹⁴ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 119.

¹⁵ В. Татищевъ, *Історія Російская...*, т. II, с. 98.

Останні роки і смерть Володимира

захоплення в полон печенізького хана Родмана, розбійника Могути тощо.¹⁶

Року 1011 померла жінка Володимира Ганна, порфірородна.¹⁷ Це потверджує також німецький хроніст Дітмар Мерзебурзький.¹⁸

Анна народилася 13 березня 963 р.; отже 989 р., коли Володимир узяв Корсунь, вона мала 26 літ.¹⁹ Про її даліше життя наш Літопис не згадує нічого. Вістки чужих хронік є теж скупі і неодностійні. Дехто (грецький історик Кедрин) думає, що Ганна пережила Володимира і померла 1025 р.; інші, навпаки, думають, що вона померла раніше, ніж це подано в нашому Літописі. Але таки найбільш правдоподібною датою її смерті є рік 1011, як подає наш Літопис. Рівно ж не знаємо, чи Володимир мав з нею діти. Пелеш каже, що Ганна, уроджена християнка і вихована на строго релігійному дворі, була помічна Володимирові в його апостольській діяльності і заохочувала його до шляхетних чинів.²⁰ Знаємо тільки те, що Ганна була похоронена в Десятинній церкві (в наві св. Климента) в мармуровій гробниці, поруч якої пізніше стала гробниця її чоловіка Володимира.

Однак Бавмгартен думає, що Володимир довго не був удівцем. Після смерті Ганни він ніби заключив ще одне, останнє подружжя з внучкою цісаря Оттона Великого, незнаючою з імени донькою Куна з Єнінгену і Рихлінти (донька Оттона В.). Це старається доказати Бавмгартен у своїй окремій праці на цю тему.²¹ На думку Бавмгартена, дітьми з цього подружжя були: Марія-Доброніга і Святослав, що його вбив Святополк. Гіпотезу про цей шлюб вважаємо за неправдоподібну. Її заперечив український дослідник Д. Оляничин доповіддю в УВАН 1946 р., на жаль, досі ненадрукованою. Що по смерті Ганни Володимир мав ще одну жінку, це, здається, не може підлягати сумнівам, бо, як відомо, Болеслав Хоробрий 1018 р. забрав у полон з Києва княгиню — вдову по Володимирові.²² Подруге, літа Марії-Доброніги вказують на те, що вона мусіла народитися в останніх роках життя Володимира, після смерті Ганни, бо (Марія-Доброніга) вийшла

¹⁶ П. Вр. Л., II, с. 354 і 355.

¹⁷ П. Вр. Л., с. 88.

¹⁸ Thietmarus Merseb., *Chronicon*, I, VII, с. 52.

¹⁹ P. Krug, *Chronologie der Byzantiner*, St.P. 1810, с. 318 і 328.

²⁰ J. Pelesz, *Geschichte der Union...*, т. I, с. 128.

²¹ N. de Baumgarten, *Le dernier mariage de Saint Vladimir*. „*Orientalia Christiana*“, Roma 1930, vol. XVIII, 2, nr. 61.

²² Thietmarus Merseb., *Chronicon*, lib. VII, с. 52.

Останні роки і смерть Володимира

заміж за польського короля Казимира I в 1038 р., тобто за двадцять три роки після смерті її батька Володимира, і з цього подружжя з Казимиром мала багато дітей.²³ Отже Марія-Доброніга мусіла походити з цього останнього подружжя Володимира.²⁴ З другого боку, західні джерела, головню німецькі, згадують про шлюб доньки Куна й Рихлінти з «королем Ругів».²⁵ А Ругією джерела X століття називали Русь.

Наші історики цією справою майже на займалися. Наскільки нам відомо, тільки В. Заїкин признавав цю гіпотезу правдоподібною, хоч і не зовсім певною.^{25а} Олличин вважає, що останньою дружиною Володимира була теж грекиня. Нас це чималою мірою переконує, хоч би й тому, що вияснює нам справу появи малолітнього Володимирового сінка Святослава, що його Святополк убив ще перед Борисом і Глібом. Літописець каже, що Святополк «Уби Святослава и нача помышляти яко избью всю братью свою.»²⁶ Маленький Святослав мусів походити з цього останнього подружжя.

Система розподілу волостей між синів мала на меті вдержання монополію політичної влади в княжому роді і забезпечення нерозривності держави. Однак згодом виявилось, що вона не тільки пошкодила нерозривності держави, але навіть не була достатньою запорукою для поваги до самого великого князя-батька. Під кінець життя Володимир мав гострі конфлікти з своїми синами, які, очевидно, бажали унезалежнитись від батька. Найстарший син Святополк, що одержав був в управу сусідню Деревлянську землю з столицею в Турові, був зятем польського короля Болеслава Хороброго і, як каже Томашівський, був, мабуть, прихильником латинської Церкви.²⁷ При ньому в Турові був латинський єпископ Райберн, родом німець, що як титулярний єпископ кольберзький на Помор'ї прийшов з Польщі разом із Святополковою жінкою, дочкою Болеслава Хороброго.²⁸ Святополк дав себе вжити своєму тестеві Болеславові польсько-му до якоїсь ближче незнаной акції проти свого батька Володи-

²³ O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 1895, с. 83—84.

²⁴ *Historia Welforum Weingartensis*. M. G. H. SS. XXI 46.

²⁵ Н. фонъ Баумгартенъ, *Доброніга Владиміровна, королева польская, дечъ Святого Владиміра*. «Благовѣсть» I, ч. 2—3, Парижъ 1930 с. 102—110.

^{25а} В. Заїкин, Рец. на Baumgarten-a, *Le dernier mariage St. Vladimir*. Зап. ЧСВВ, т. VI, 1—2, с. 400

²⁶ П. Вр. Л., с. 94.

²⁷ С. Томашівський, *Історія України...*, с. 40.

²⁸ Thietmarus Merseburgensis, *Chronicon*, VII, с. 52.

Останні роки і смерть Володимира

мира. Це було тим легше, що й особисті взаємини між Володимиром і Святополком не були добрі. Як припускає Томашівський, Святополк мав себе, мабуть, за Ярополкового сина, отже й за управненого до київського престолу.²⁹ В кожному разі Святополк бажав мати якусь іншу волость, напр., багатий Новгород або Володимир Волинський замість Турова. Яку участь у цій акції мав єпископ Райберн, докладно не знаємо. Досить, що Володимир впору довідався про це і завчасу спаралізував усю акцію: він наказав ув'язнити сина і невістку разом із єпископом, перевезти їх до Києва і поставити під сторожу. Тут Райберн незабаром помер.³⁰ Уся ця неясна справа стала причиною великого нещастя: Болеслав нашвидку заключив мир із німцями (1013), оплатив помічні варязькі орди і разом із ними та з німцями вирушив походом на Русь. Грозила війна з Польщею, однак між Володимиром і Польщею скоро прийшло до згоди. Зовсім слушно запитує Бавмгартен: чи не слід добачати тут великого дипломатичного хисту Володимира?³¹ Святополк не тільки дістав назад свободу, але й одержав в уділ Вишгород.³² Може Володимир хотів мати на очах свого бунтівничого сина? А, може, це було вислідом умови між Володимиром і Болеславом? В кожному разі Вишгород був ключем до Києва і полегшував вступ на київський престіл. Томашівський догадується, що акція Болеслава й Святополка (сина грекині) проти Володимира була в якомусь зв'язку з політикою візантійського цісаря Василя II супроти Болгарії. Така принайменше була політична ситуація між заінтересованими державами в хвилині, коли Володимир сходив з цього світу.³³

За два роки пізніше (1015) проти Володимира з бунтувався другий його син, Ярослав у Новгороді. Новгородський князь був зобов'язаний платити данину великому князеві київському. Ярослав відмовився від цього.³⁴ Може він був невдоволе-

²⁹ С. Томашівський, *твір цит.*, с. 87.

³⁰ П. Голубовській, *Хроника Дитмара какъ источникъ для русской истории*, М. 1878, с. 47—59. — Деякі історики твердять, що Райберн не був латинським місіонарем, тільки мав доручену якусь політичну місію. Див. W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904, с. 15.

³¹ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 122.

³² А. Шахматов теж думає, що в момент смерті Володимира Святополк був вишгородським князем, хоч Вишгород не був «стольним городом», тільки належав до київського князя. Гл. Д. Лихачев, *П. Вр. Л.*, II. Комментарии, с. 358.

³³ С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви...*, с. 87.

³⁴ Літопис так оповідає про це: «Ярославу же сущю Новѣгородѣ, и урокомъ дающе Киеву двѣ тысячѣ гривенъ отъ года до года... И тако даяху вси посадници новѣгородьстии, а Ярославъ сего не даеше к Киеву,

Останні роки і смерть Володимира

ний новим призначенням Святополка, бо після смерти найстаршого брата Вишеслава Ярослав уважав себе найближчим наслідником Володимира, а ці його пляни перекреслювало нове призначення Святополка. Що більше, Ярослав увійшов навіть у таємні зв'язки з варягами в Скандінавії.³⁵ Тоді Володимир почав робити заходи, щоб Ярослава приборкати, — але несподівано помер 15 липня 1015 р.

Смерть захопила Володимира ще не в старому віці, бо він мав тоді не більше як 55 літ життя. Володимир помер передчасно, не впорядкувавши справи наслідства по собі. Це було причиною, що між його синами розгорілася безоглядна боротьба за владу, яка повних чотири роки небезпечно потрясала всією державою.

Володимир помер на Берестовому дворі біля Києва, де була його літня резиденція. Його улюблений син Борис, що весь час перебував при батькові, вирушив тоді з дружиною проти печенігів.³⁶ Коли дружина довідалася про смерть Володимира, вона висловила Борисові бажання, щоб він став наслідником Володимира. Цього, мабуть, бажав собі також Володимир, хоч це не було згідне з родовим правом. Видно, Володимир уважав, що він сам-один є джерелом влади і державного права і що він не мусить в'язатися ніякими біжучими оглядами, можливо шкідливими для держави.³⁷ Цієї думки є також А. Пресняков,³⁸ Д. Лихачев³⁹ та інші.

Але не так сталося, як думав Володимир. З ініціативою об'єднання всіх батьківських земель виступив Святополк. У хвилину смерті Володимира Святополк був у Києві. Він хотів на якийсь час затаїти смерть батька, щоб, мабуть, підготувитися до вступу на батьківський престіл. Але населення дісталося до похоронної кімнати, завинуло тлінні останки Володимира в килим і потайки перенесло їх до церкви. Вістка про смерть улюбленого князя блискавкою рознеслася між народом, у церкві зібралися великі маси народу і, як каже Літопис, весь нарід оплакував померлого володаря.⁴⁰ Похоронено його в Десятинній церкві в мармуровій

отцо своему. И рече Володимиръ: „Гребите путь и мостите мость” — хотящеть бо на Ярослава ити, на сына своего, но разболъся». — П. Вр. Л., с. 88 і 89.

³⁵ Т. Коструба, *Нарис історії України...*, с. 103.

³⁶ П. Вр. Л., с. 89.

³⁷ П. С. Р. Л., I, 56; — II, 115; — I, 208.

³⁸ А. Пресняков, *Лекции по русской истории*, т. I, М. 1938, с. 127-129.

³⁹ Д. Лихачев, П. Вр. Л. II, *Комментарии*, с. 356.

⁴⁰ П. Вр. Л., с. 89.

Останні роки і смерть Володимира

гробниці, що їй поставлено побіч гробниці Ганни.⁴¹ Під час татарської навали домовина Володимира опинилася під руїнами храму, і щойно митрополит Петро Могила видобув її звідтіля 1635 р. Частина мощів Володимира була в катедрі св. Софії в Києві, частина — в Печерській Лаврі, а частина — в Москві. Так було до большевицької революції. Про теперішню долю цих мощів не знаємо нічого.

Володимир полишив по собі численне потомство. Вже принагідно ми згадували в цій праці про деяких його синів і дочок. Але, крім згаданих, Володимир мав ще інших, що про них згадують старовинні джерела. Літописи говорять про дванадцять Володимирових синів.⁴² Десять з них відіграли свою роллю в історії Русі, і тому ми знаємо про них певно. До них належать: Вишеслав, Ярослав, Із'яслав, Святополк, Мстислав, Всеволод, Борис, Гліб, Святослав і Судислав. Тільки тяжко установити їх матерів. Знаємо напевно, що Із'яслав був сином Рогніди з Полоцьку, Святополк був сином гарної грекині — колишньої черниці, а пізніше жінки Ярополка, Борис і Гліб були синами жінки-болгарки. Про матірне походження інших синів нічого позитивного не знаємо. Вище ми сказали, що Святослав мав походити з останнього подружжя Володимира з незнаною останньою дружиною. З усіх синів Володимира на особливу увагу заслуговує трагічна доля Всеволода, що був одружений з Естрідєю Данською, сестрою короля Канута Великого. Всеволод загинув через махінації своєї теці — месниці Сіґриди, «Сторради», що ворогувала з другом Володимира Олафом Тріґвіссоном.⁴³

Крім цих десятиох синів Володимира, Літописи згадують ще двох: Станислава й Позвізда.⁴⁴ Тверський Літопис поміщав Станислава з Болеславом.⁴⁵ Позвізда згадують Літописці переважно без окремої волости,⁴⁶ а Станислав виринає кілька разів як Смоленський князь.⁴⁷ Ця непевність спонукала деяких істориків взагалі сумніватися в існуванні цих двох синів Володимира. Грецькі історики згадують про очайдушний напад одного руського князя

⁴¹ П. С. Р. Л. I, 56; — Thietmarus Merseb., *Chronicon*, VII, с. 54.

⁴² П. Вр. Л., с. 83. — П. С. Р. Л., V, 120; — VII, 294 і т. д.

⁴³ *Monumenta Germaniae Historica*, S. S. т. VII, 325.

Д. Лихачев, П. Вр. Л., II, Комментарии, с. 343.

⁴⁴ П. Вр. Л., с. 83.

⁴⁵ П. С. Р. Л., XV, 73.

⁴⁶ Тільки Густинський Літопис з XVII ст. згадує Позвізда як волинського князя. Див. П. Вр. Л., II, с. 343.

⁴⁷ Воскресенський Літопис, Софійський перший і т. д. Див. там же.

Останні роки і смерть Володимира

на Візантію після смерти Володимира. Вони називають його Хризокир і кажуть, що він був племінник Володимира.⁴⁸ Інші дослідники твердять, що це був один із Володимирових синів, а саме Позвізд.⁴⁹

Крім синів, Володимир мав ще кілька дочок. Дітмар Мерзебурзький оповідає, що, коли Болеслав Хоробрий зайняв Київ, в руки польського короля впало дев'ять дочок Володимира.⁵⁰ З тих дев'яти дочок ми згадували вже дві: Предиславу, улюблену сестру Ярослава, і наймолодшу, з останнього Володимирового подружжя, Марію-Добронігу. Імен інших сімох не знаємо. Також згадували ми вже про те, що дочка Володимира Премислава вийшла заміж за угорського короля Володимира Лисого, а ще якась — за німецького маркграфа Вернгарда Нордмаркського.⁵¹ Імен інших дочок не знаємо. Можливо, що ще й інші дочки були заможні з західними володарями. Однак історія про це мовчить.

Одне певне, що нащадки Володимира — це були квіти, виплекані на шляхетному пні. Володимир передав своїм нащадкам весь багатий зміст своїх великих прикмет. І сповнилися слова римського поета, який каже: *Fortes creantur fortibus* — сильні дають життя сильним.

⁴⁸ Cedrenus, *Compendium Historiarum*. M. P. G., т. CXXII, col. 212.

⁴⁹ N. de Baumgarten, *Genealogies des Rurikides russes*. „Orient. Christ.” IX, 1, Roma 1927, tab. n. 1.

⁵⁰ Thietmarus Mers., *Chronicon...*, I, VII, 56.

⁵¹ Н. Полонська-Василенко, *Розквіт Київської Держави*. «Енцикл. Українознавства», т. II, Мюнхен—Нью-Йорк 1949, с. 416.

РОЗДІЛ XI

КІНЦЕВІ ВИСНОВКИ

Володимир — людина велика. — Ідеальний християнин. — Справа канонізації Володимира. — Монарх Руської Імперії. — Батько нашої культури. — Христитель Руси. — Організатор Церкви. — Дипломатичний геній. — Рівноапостольний. — Символ і програма для нас.

РОЗДІЛ XI

КІНЦЕВІ ВИСНОВКИ

В останньому розділі нам годиться зробити коротку синтезу всього тут написаного, збираючи всі поодинокі промені життя і діяльності Володимира в одне вогнище.

Немає сумніву, що Володимир — це людина велика, одна з найбільших, що її висунуло життя на горизонті нашої історії. Є люди, що ніколи не минаються, — не тільки тому, що залишають по собі осяги своєї діяльності, але передовсім тому, що вони самі, як явища, мають у собі щось незрівняно більше від своїх осягів. До цього роду людей належав Володимир. На тлі його доби його особистість променіє напrawdę ясно і величаво. «Тому історія, така вередлива в оцінці заслуг і скупа в роздаванні титулів, надала йому назву „Великий”, спільну з дуже нечисленими, а при тім дуже заслуженими одиницями».¹

Безперечно, велику роллю відогравали тут природні здібності Володимира. Широкий горизонт думки, що охоплював усі потреби великої Імперії і молоді Церкви, що належно зрозумів далекосягле значення християнства не тільки для внутрішньої політики Руси та її культурного розвитку, але й для міжнародного її становища і рівноправності в колі європейських країн, — все це вказує на геніяльність Володимира. Тому зовсім слушно каже Чубатий: «З його (Володимирового) життя і діл бачимо, що це був геніяльний ум, який виразно бачив усе, що добре, і переводив це в життя».²

Не менше великою була також воля Володимира, загартована в численних боях і небезпеках. Уже митрополит Іларіон ствердив, що Володимирове «правовір'я було споєне з властю».³ Володимир залишив у Літописах пам'ять про себе як про людину імпульсивну і енергійну, що вміла зосередити всі зусилля до однієї мети.

Володимир був у першу чергу тип активістичний, муж чину. В його діяльності подивляємо передовсім велич його духової експансії і всебічність його зацікавлень.

¹ Вище, розділ I, с. 10.

² М. Чубатий, *Історія Української Церкви...*, с. 53.

³ Іларіонъ, *Житіє Владимира*. ЧМОИД., Москва 1848, с. 6.

Кінцеві висновки

Таким був той природний підклад психіки Володимира, на якому пізніше так гарно розвинулись його великі надприродні прикмети. Як віра Христова перетворила його геніяльний ум і на яку височінь піднесла його ласка Божа, вказує його пізніша діяльність після охрищення.

Літописи стверджують, що хрищення цілком змінило дику вдачу Володимира. Цей колишній суворий поганин в дуже короткому часі став ідеальним християнином: щедрим, лагідним і побожним. Колись він любив тільки дружину, а тепер його любов звернулася до хворих, убогих і нещасних.⁴ Володимир після охрищення став батьком усіх бідних, нещасливих і голодних. Слава про його щедрість і милосердні діла переходила поза межі держави.⁵ Митрополит Іларіон так вихваляє Володимира: «Ты былъ одеждою нагимъ, ты былъ питателемъ алчущихъ, былъ прохладою для жаждущихъ, ты былъ помощникомъ вдовицамъ, ты былъ успокоителемъ странниковъ, ты былъ покровомъ не имѣющимъ крова, ты былъ заступникомъ обидимыхъ, обогатителемъ убогихъ».⁶ Ці слова могли б бути тільки панегіричною реторикою, якби їх не потверджували також літописці. Але Початковий Літопис записує, що Володимир наказав кожному бідакові приходити на його двір і там брати все потрібне з їжі і пиття, а хворим і немічним князь наказував доставляти потрібні харчі до їх домів.⁷ Отже ця щедрість Володимира і вчинки милосердя — це були не тільки особисті чесноти Володимира, але, як каже Карташев, це була суспільна опіка в державному масштабі.⁸

Лагідність Володимира після охрищення не раз переходила межі державної конечности; напр., Володимир зніс кару смерти на розбійників; злочини карано тільки грошевою «виурою». Але незабаром прийшли наслідки розбіжності між життям і законом: розбої і розбійники намножилися так, що навіть єпископи нахилили князя привернути кару смерти. А Володимир відповідав на це словами: «Боюся гріха».⁹

Побожність Володимира проявлялася в той спосіб, що він, як каже літописець, будував Божі храми «на кожному місці».¹⁰

⁴ П. Вр. Л., с. 86.

⁵ С. Томашівський, Вступ до історії Церкви..., с. 85.

⁶ Іларіонъ, Житіє Володимира..., с. 7.

⁷ П. Вр. Л., с. 86.

⁸ А. Карташевъ, Св. Великій Князь Володимиръ — отецъ русской культуры, Парижъ 1938, с. 13.

⁹ П. Вр. Л., там же.

¹⁰ П. С. Р. Л., т. I, с. 60.

Вище ми згадували про будову церков: Десятинної, св. Василя у Києві на горбі, Преображення у Василеві, а напевно їх було більше.¹¹ Митрополит Іларіон каже, що Володимир «возгорѣлся духомъ и возжелалъ сердцемъ быти христiаниномъ».¹² А Яків Мних думає, що святости Володимира не треба доказувати чудами, бо її «отъ дѣлъ познати, а не отъ чудесъ».¹³ Тому Іларіон так величає Володимира: «Радуйся, учителю нашъ и наставниче благовѣрія. Ты былъ облеченъ правдою, препоясанъ крѣпостью, вѣнчанъ смысломъ и украшенъ милостыней, какъ гривной и утварью златой».¹⁴

Тому треба признати рацію нашим предкам, що скоро почали ширити культ Володимира. Літопис каже: «Сего бо в память держать русьстии людѣ».¹⁵ Також скоро почалися заходи до канонізації Володимира. Однак Володимир мав завзятих противників і після смерті. В цій справі Томашівський каже так: «По всьому судячи, ці противники гуртувалися біля візантійських митрополитів київської Церкви. Свою опозицію проти почитання князя-христителя мотивували вони, мабуть, живою ще пам'яттю про його багаті бенкети, особливо ж про його голосну службу „похоти женській“; в дійсності ж причини тієї неприхильности візантійських сфер мусіли бути інші, а саме: церковно-політичні зв'язки Володимира з Болгарією та Римом. Тому зрозуміло, що Візантія ніколи не признала святости ні Володимира, ні Ольги, навіть таких чистих християн, як Борис і Гліб, терпіла тільки з бідною. Що більше, в пізніших легендах про Володимира, складаних при участі греків і з очевидною тенденцією показати, що одиноким джерелом християнства на Русі була Візантія, — не пожалувано Володимирові чорних, навіть просто ганебних красок. Особливо зневажив його грецький автор т. зв. „Корсунської легенди“».¹⁶ Без уваги на все те, культ Володимира таки ширився на Русі. Вже перший біограф Володимира — Яків Мних, як ми згадували вище, переконував своїх сучасників про святість Володимира, називаючи його наслідувачем чеснот патріархів і пророків: Авраама, Якова, Мойсея і Давида, а Митрополит Іларіон вихвалював надприродні чесноти Володимира. Коло 1240 р.

¹¹ Гл. вище, розділ VIII.

¹² Іларіонъ, *Житіє Владимира...*, ст. 8.

¹³ *Память и похвала Владимиру монаха Якова*. Див. Голубинскій, *Исторія Русской Церкви*, т. I, ч. 1, с. 244.

¹⁴ Іларіонъ, там же, с. 10.

¹⁵ П. Вр. Л., с. 90.

¹⁶ С. Томашівський, *Вступ до історії Церкви...*, с. 88.

Кінцеві висновки

складено Володимирові окрему церковну службу.¹⁷ Іпатський Літопис згадує про Володимира як про святого перший раз під роком 1254.¹⁸ Лаврентіївський Літопис згадує зовсім позитивно про Володимира як святого під роком 1263-тим, але його культ напевно вже ширився перед тим. Отже час канонізації Володимира, як твердить Бавмгартен, можна усталити між 1250 і 1263 р.¹⁹ Багато церков на Русі посвячувано на честь св. Володимира, а, мабуть, найстаршою церквою в честь св. Володимира, згаданою в літописах, є церква св. Володимира в Новгороді, що її збудував архієпископ Давид.²⁰ Католицька Церква завжди признавала культ св. Володимира, навіть після декрету Папи Урбана VIII з 1634 р.

Таким був св. Володимир сам у собі.

Ще кілька слів про те, чим св. Володимир був і є для нас?

Володимир був найперше могутнім володарем і монархом Руської Імперії. Часи Володимира — це епоха найбільшої експансії Київської Держави. Могутній князь провів низку успішних походів на Захід, на Балкани і на Чорне море, з успіхом розбивши всі сили, що ставали на його шляху. Ці воєнні походи тісно в'язалися з господарськими цілями, мали на меті усунути торгових конкурентів і здобути для Києва комунікаційні мережі сусідніх земель. Це була епоха великих здобутків і тріумфів, про що ми писали вже ширше в V розділі. У висліді цього Володимир не тільки об'єднав під своєю владою всі землі свого батька Святослава, але і значно їх ще поширив. Держава Володимира простягалася від Фінської затоки до Озівського моря, від гирла Ками до Карпат. Такої великої держави не було в Європі тих часів.²¹ Тому цілком слушно говоримо вже не про державу, але про імперію, територіяльну експансію якої завершив Володимир. Правити з Києва цією величезною імперією було важко і вимагало великого хисту, залізної енергії волі та організаційних здібностей. Володимир правив своєю імперією понад тридцять років уміло і успішно. Саме це правління довело, що Володимир був геніальним монархом і володарем Руської Держави.

¹⁷ С. Голубинській, *Історія канонізації святих в руській Церкві*, М. 1903, с. 63—64.

¹⁸ П. С. Р. Л., т. II, с. 189.

¹⁹ N. de Baumgarten, *Saint Vladimir...*, с. 124.

²⁰ П. С. Р. Л., т. III, с. 70.

²¹ Н. Полонська-Василенко, *Розквіт Київської Держави*. «Енциклопедія Українознавства», Мюнхен—Нью-Йорк 1949, с. 415.

Кінцеві висновки

Забезпечивши державу ззовні, Володимир подбав про добробут, розвиток освіти, письменства й культури в середині своєї держави. Письмо було давно знане в такому живому культурному центрі, як Київ, але справжній розвиток письменства починається щойно з християнством. Володимир належно оцінював значення освіти і тому заснував перші школи, а в них посадив «нарочитыя чади» — тобто дітей з боярських родів, починаючи від своїх синів Бориса і Гліба. З Греції на Русь прийшли вчителі, ті «маги й чародії науки». Розвивалася також архітектура, малярство і інші мистецтва. Так проходили в Київській державі ґрунтовні культурні переми, а за їх поміччю князь формував душу нашого народу. Тому Володимир став батьком нашої культури.²² Хоч Володимир приймав візантійську культуру, але не приймав її насліпо і старався задержати духову і культурну самостійність.

Все те, про що ми досі писали, — це тільки другорядні терени діяльності св. Володимира. Все сяйво його генія і конденсація його динамічного впливу зосередилися передовсім на великому чині хрищення Руси. Тогочасні письменники залюбки порівнюють Володимира до Костянтина Великого. «Съ есть новый Константинъ великаго Рима, иже крестився самъ и люди своя крести», — пише літописець.²³ Всі історики ствержують, що хрищення Руси мало епохове значення як в історії Руси, так і всієї східної Європи, бо «воно сприяло об'єднанню держави і піднесенню авторитету князя: Церква вчила про божественне походження княжої влади. Між князем і Церквою встановився тісний сюз: князь став патроном Церкви, дбав про її потреби, будував та прикрашував церкви... Християнство відбилося на всьому побуті: воно внесло пом'якшення в ставленні до рабів, в родинні відносини, припинило полігамію і піднесло значення жінки в родині. Через охрищення Київська держава ввійшла як рівноправна в коло європейських країн».²⁴ Тому один з найбільше почесних титулів, що їх історія надала св. Володимирові, звучить: Христитель Руси.

Разом з цим в'яжеться титул організатора Церкви на Руси, бо Володимир був дійсно фактичним і правним організатором нашої Церкви. Спровадження перших священиків, утворення

²² А. Карташевъ, твір цит., с. 12.

²³ П. Вр. Л., с. 89.

²⁴ Н. Полонська-Василенко, твір цит., с. 416.

Кінцеві висновки

перших епархій, священнича школа, інституція десятини, «Устав Володимира» і будова численних Божих храмів, — все це повною підтверджує слушність цього титулу.

Інші історики називають Володимира ще дипломатичним генієм, що вмів нарівні вдержувати зв'язки з Візантією і з Римом,²⁵ а, одружуючи своїх дітей, нав'язував родинні зв'язки з могутніми володарями Європи.

Зсумовуючи все досі написане, можемо повторити за одним чужим істориком: «Володимир дав своєму народові те, що він мав найкраще, тобто: святу віру. З Києва світло цієї віри продісталося до всіх східних слов'ян. Це світло провадило їх крізь усі їхні скитальські мандрівки аж до Сибіру і Америки. Через мандрівки слов'ян ця віра дісталася до народів середньої Азії, до Японії і на острови Тихого Океану. Ця віра опанувала ті терени немов на доручення Володимира. Тому з усією правдою можна називати Володимира також «Рівноапостольним».²⁶

Такою незрівнянною постаттю, таким велитом духу встає перед нами св. Володимир Великий. Тож не диво, що він — творець нових перспектив, нової епохи, «золотої доби» в нашій історії.²⁷

Для нас сьогодні св. Володимир Великий — це символ і програма. Ця програма зобов'язує нас до мужньої боротьби за Володимирову віру на теренах його колишньої Держави.

Для будівничих українського державництва Володимир — теж програма. Вона зобов'язує їх будувати державу на тих основах, що їх поклав Великий Володимир — тобто на основах християнства. Тільки християнська Україна буде сильна і довготривала.

²⁵ М. Чубатий, *Історія Української Церкви*, с. 53.

²⁶ А. Амманн, *Wladimir, dem Apostelgleichen zum Gedächtnis*. „Orientalia Christiana Periodica“, v. V, 1—2, Roma 1939, с. 205—206.

²⁷ М. Андрус'як, *Історія України*, Прага 1941, т. I, с. 95.

R E S U M E

SAINT VLADIMIR LE GRAND
SOUVERAIN ET BAPTISEUR DU „RUS“-UKRAINE

INTRODUCTION

Le livre présent traite de la vie, de l'activité religieuse et publique du baptiseur de la „Rus“ (Roussj), St. Vladimir le Grand, qui vécut dans la „Rus“ entre 960 et 1015. Vladimir fils de Sviatoslav, le Grand-Duc de Kiev, avait été d'abord Duc de Novgorod, et devint plus tard, en 980, Grand-Duc de Kiev. Il accomplit la grande tâche de la christianisation de la „Rus“. Lui-même, il accepta la foi chrétienne et baptisa la „Rus“ toute entière. En raison de cela il est connu comme le baptiseur de la „Rus“. Ingénieur souverain, il unit sous son sceptre toutes les terres de la „Rus“. Il donna la preuve d'être un organisateur de l'Eglise, un diplomate et un saint.

Plusieurs historiens, ukrainiens, russes, français et autres, ont étudié ce personnage intéressant et ses diverses activités. Néanmoins, il n'existe dans aucune langue slave une monographie complète décrivant sa vie et ses activités. La monographie en français, écrite par N. de Baumgarten, intitulée: „Saint Vladimir et la Conversion de la Russie“ (*Orientalia Christiana*, vol. XXII-1, Roma) est vieille et évidemment tendancieuse. L'auteur essaye de prouver par tous les moyens que Vladimir a été baptisé dans le rite latin et qu'il accepta la première hiérarchie de Rome, bien que cela soit nié aujourd' hui, même par les historiens occidentaux.

Le travail de plusieurs savants traitant pour la plupart, de façon pertinente, certains aspects de la vie de Vladimir, ne contient pas, malheureusement, la vie complète et les activités du baptiseur de la „Rus“, ni donne son image entière.

Les deux savants, l'un Russe, M. Pryselkov, et l'autre Ukrainien, S. Tomachivsky, présentèrent récemment une nouvelle hypothèse sur l'origine du Christianisme dans la „Rus“. Ils affirmèrent que la première hiérarchie venait, ni de Rome ni de Byzance, mais d'Ochrida en Bulgarie. Cette hypothèse, en général acceptée aujourd'hui, jette une nouvelle lumière sur la personne et les activités de Vladimir.

Cette hypothèse est soutenue dans le présent livre et complétée par une hypothèse propre à l'auteur, dite Macédonienne.

L'auteur a réussi d'obtenir à Rome les sources bulgares, russes et ukrainiennes qui confirment l'hypothèse bulgare et expliquent

Resume

certaines dates et certains aspects de la vie de Vladimir et de son activité. Cela l'a amené à écrire une monographie qui comprend la vie entière de Vladimir et décrit toute son activité vue dans la lumière de nouveaux documents et de la nouvelle hypothèse.

Chapitre I.

Le premier Chapitre contient l'introduction et traité du sujet de l'étude, de son caractère et de son but, puis des sources et des manuscrits concernant Vladimir et son époque. L'auteur essaye d'évaluer les sources, ukrainiennes et étrangères, et finalement d'établir la transcription des noms et des autres mots de la langue ancienne de la „Rus“.

Chapitre II.

LES COMMENCEMENTS DU CHRISTIANISME AU PAYS „RUS“

C'est une brève histoire du christianisme au pays „Rus“ avant Vladimir le Grand. L'auteur donne une critique de la légende d'Andrijvsk. Il traite de la propagation du Christianisme dans des colonies grecques établies sur les rives de la Mer Noire, de son existence parmi les guerriers Normes. Il traite du baptême de Bravline, un Prince de la „Rus“ méridionale. L'auteur met aussi en lumière la conception de la vie religieuse existante chez nos ancêtres avant l'introduction du Christianisme.

Chapitre III.

CHRISTIANISME AU PAYS „RUS“ AVANT VLADIMIR

Dans ce chapitre, l'auteur examine plus amplement l'histoire du christianisme sous le règne des chefs du pays connus des historiens, tels que les Princes Askold et Dyr et Oleh. Il insiste en particulier sur Christianisme pendant la période du Prince Ihor. Avec une considérable longueur, il traite de la diffusion du christianisme durant le règne de la sainte Princesse Olga. Puis il parle de la réaction païenne pendant le règne du Prince Sviatoslav et considère ses conséquences. Il dépeint, sous une nouvelle lumière le Prince Yaropolk en Chrétien et finalement il en déduit des conclusions logiques et réelles.

Resume

Chapitre VII.

LE CHRISTIANISME TRIOMPHE AU PAYS „RUS“

Le baptême de la „Rus“ par Vladimir est raconté dans ce chapitre. L'auteur parle de la destruction des idoles païennes. Il établit l'endroit du baptême en masse des multitudes à Kiev et affirme que c'était en l'année 990 que la nation toute entière de la „Rus“ a été baptisée. Il examine l'origine des premiers prêtres qui étaient nécessaires pour l'instruction chrétienne et la baptême de ce peuple. Finalement, il affirme le fait de la réaction païenne dans la „Rus“ du nord.

Chapitre VIII.

VLADIMIR, ORGANISATEUR DE L'EGLISE

Dans ce chapitre, l'auteur introduit Vladimir comme Organisateur de l'Eglise au pays de „Rus“. Il examine l'origine de la première hiérarchie c. à. d. du Métropolitain ou Archevêque et des Evêques. Il rejette l'hypothèse romaine et byzantine et accepte l'hypothèse bulgare de Pryseltkov et de Tomachivsky et essaye de la justifier. Il soutient l'hypothèse bulgare au moyen de son hypothèse personnelle, macédonienne, comme complémentaire et définitive de la précédente. Il répond aux questions: Qui a été le Chef de l'Eglise au pays de „Rus“ sous le règne de Vladimir, un Archevêque ou un Métropolitain? Qui et où ont été les premiers Evêques au pays de „Rus“. Il décrit la première école pour prêtres fondée par Vladimir et discute le problème de la construction des églises par Vladimir, l'institution des „Tithes“, la qualité d'auteur du „Statut de Vladimir“, la création du Conseil d'Etat, et la coopération de l'Eglise et de l'Etat au pays de „Rus“.

Chapitre IX.

LES RELATIONS DE VLADIMIR AVEC LE SAINT-SIÈGE ET L'OCCIDENT

L'auteur raconte ici l'échange de légations entre Rome et Kiev; il étudie les rapports amicaux existant entre Vladimir et Saint Brunon-Boniface de Querfurt, les relations diplomatiques de Vladimir avec l'Occident, ses rapports familiaux avec les Souverains de l'Occident, et les négociations commerciales avec les Bulgares. Il

Resume

décrit la popularité dont jouissait Vladimir auprès de son peuple et des étrangers, il examine le problème du couronnement de Vladimir, essaye de prouver que Vladimir a été couronné que cela à été fait par Rome. Finalement, il explique l'origine et le sens du „Trident“, l'emblème usé par Vladimir et ses contemporains.

Chapitre X.

LES DERNIÈRES ANNÉES ET LA MORT DE VLADIMIR

L'auteur examine ici le partage de la „Rus“ par Vladimir entre ses fils, la mort de divers parents et spécialement celle de son épouse, Anne; le dernier mariage de Vladimir, les conflits de Vladimir avec ses fils, Sviatopolk et Yaroslav; la mort soudaine de Vladimir ses funérailles et ses nombreux parents.

Chapitre XI.

REMARQUES FINALES ET CONCLUSIONS

L'auteur conclut dans ce dernier chapitre que Vladimir a joué un rôle exceptionnel dans la vie religieuse et publique de la „Rus“. Il a été un Souverain ingénieux du pays de „Rus“, le baptiseur de la nation, l'Organisateur de l'Eglise, un bon juriste, un habile diplomate, le père de la culture du pays de „Rus“, un sincère disciple de la Rome Catholique, un Saint reconnu par l'Eglise Catholique toute entière. Malgré l'opposition du Byzance, le culte de Saint Vladimir se répandit au pays de „Rus“ tout entier de façon rapide et spontanée. Vladimir restera toujours „le Grand“ pour la Nation Ukrainienne toute entière vu qu'il est son Chef et son Symbole, et lui donne un programme chrétien idéal dans la lutte pour la Foi Catholique de Rite byzantin.

SAINT VLADIMIR the GREAT
SOVEREIGN and BAPTIST of the "RUS"-UKRAINE

INTRODUCTION

The present book deals with the life, and the church and state activities of the Baptist of the "Rus", Saint Vladimir the Great, who lived in "Rus" between 960 and 1015. Vladimir, son of Sviatoslav, Grand Duke of Kiev, was first, Duke of Novgorod, and later on, since 980, Grand Duke of Kiev. He accomplished the great task of the Christianization of the "Rus". He himself accepted the Christian faith and baptised the whole "Rus". For that reason he is known as the Baptist of the "Rus". Ingenious sovereign, he united under his sceptre, all the lands of the "Rus". He proved to be an organizer of the Church, a diplomat and a saint.

Several Ukrainian, Russian, French and other historians studied this interesting personage and his multifarious activities. Nevertheless, there does not exist in any of the Slavonic languages a complete monography describing his life and his activities. The monography in French, by N. de Baumgarten, entitled "Saint Vladimir et la Conversion de la Russie" (*Orientalia Christiana* vol. XXVII-1, Roma) is obsolete and evidently tendencious. The author tries to prove by all means that Vladimir was baptised in the Latin rite and that he accepted the first hierarchy from Rome, although this is denied to-day even by Western historians.

The work of several scholars dealing mostly, in a pertinent way, with certain aspects of the life of Vladimir, unfortunately, do not contain the complete life and activities of the Baptist of the "Rus" nor give his entire image.

Two scholars, one Russian, M. Pryselkow, and the second Ukrainian, S. Tomachivsky, presented in recent years, a new hypothesis of the origin of Christianity in "Rus". They pretended that the first hierarchy came, neither from Rome nor from Byzantium, but from the Bulgarian Ochrida. This hypothesis generally accepted, to-day, throws new light on the person and the activities of Vladimir.

This hypothesis is promoted in this book and completed by the author's original, so called Macedonian hypothesis.

Resume

The author succeeded in obtaining in Rome the Bulgarian, Russian and Ukrainian sources confirming the Bulgarian hypothesis and explaining certain dates and aspects of the life of Vladimir and of his activities. This induced him to write a monography containing the whole life of Vladimir and describing all his activities as seen in the light of the new documents and hypothesis.

CHAPTER I.

The first Chapter contains the introduction and deals with the subject of the study, his character and anim, and with the sources and manuscripts concerning Vladimir and his epoch. The author tries to evaluate the sources, both Ukrainian and foreign, and finally to establish a transcription of the names and other words of the ancient language of Rus.

CHAPTER II.

THE BEGINNINGS OF CHRISTIANITY IN "RUS"

This is a brief history of Christianity in "Rus" before Vladimir the Great. The Author gives a critique of the "Andrijvska legend". He treats the propagation of Christianity in the Greek colonies of the Black Sea, also among the Norse warriors. He notes the influence of Greek Christianity on the Slav Peoples. He deals with the baptism of Bravline, a Prince of southern "Rus". The Author also brings to light the concepts of religious life existing amongst our ancestors before the introduction of Christainity.

CHAPTER III.

CHRISTIANITY IN "RUS" BEFORE VLADIMIR

In this chapter, the Author examines more extensively the history of Christianity under the reign of Rulers recognized by historians, such as Princes Askold and Dyr and Oleh. He dwells separately on Christianity in the period of Prince Ihor. With considerable lengthiness, he treats the spread of Christianity under the reign of Princess St. Olga. He then speaks of the pagan reaction during the reign of Prince Sviatoslav and considers it's consequences. He portrays, in new light, Prince Yaropolk as a Christian, and finally deducts logical and factual conclusions.

Resume

CHAPTER IV.

VLADIMIR, DUKE OF NOVGOROD

The Author analyses in this Chapter the bibliography of Vladimir and the meaning of his name, the first reference to him, his origin, his youth, his first marriage his ascending the ducal throne of Novgorod, his escape to Scandinavia after his defeat by his brother, his sincere friendship with the Norwegian Prince Olaf Trygvason, his return from Scandinavia, the conquest of Novgorod and Polock, the death of Yaropolk and the conquest of Kiev.

CHAPTER V.

VLADIMIR, GRAND DUKE OF KIEV

This Chapter deals with Vladimir's reign in Kiev. First of all, the Author tries to establish the chronology of Vladimir's life according to the most recent data of history. Furthermore, he describes the exterior policy of Vladimir, particularly, his successful wars against the Poles for the towns of Czerwen, the wars against the Viaticchi, the Yatviahi, the Radimichi, the Bulgars, the Chroats and the Pechenegs, his system of fortifications and the unification of all the lands of "Rus" under his direction. He created more than a Rus State, he controlled an immense and powerful Rus Empire. Furthermore, the Author analyses Vladimir's home policy, his relations with the "Druzhina", with the nation, his attitude with regard to the problems of religion, to the new pagan reaction, and to the human victims, he gives an original hypothesis on this matter.

CHAPTER VI.

VLADIMIR, THE CHRISTIAN

In this Chapter the Author displays Vladimir as a Christian. He reviews and analyses the annals of the Rus and refers to the polemics of scholars. Taking advantage of the results of new research, he answers the following questions: Who converted Vladimir? Who baptized him? When and where was the Baptism performed?

He relates the attack of Vladimir against Chersones (Korsun), his marriage with the Byzantine Princess Anna, the reception of the legation of Pope John XV, and the return of Vladimir to Kiev.

Resume

CHAPTER VII.

CHRISTIANITY CONQUERS IN THE "RUS"

The baptism of "Rus" by Vladimir, is related in this Chapter. The Author speaks of the question as regards the destruction of the pagan idols. He establishes the place of mass baptism of the multitudes in Kiev and states that the year 990 was that, in which, the entire nation of Rus was baptized. He examines the origin of the first priests who were necessary for the christian instruction and consequent baptism of these people. Finally, he affirms the fact of the pagan reaction in northern Rus.

CHAPTER VIII.

VLADIMIR, ORGANIZER OF THE CHURCH

In this Chapter, the Author introduces Vladimir, as the Organizer of the Church in "Rus". He examines the origin of the first hierarchy i. e. of the Metropolitan or Archbishop and of the Bishops. He rejects the Roman and the Byzantine hypothesis and accepts the Bulgarian hypothesis of Pryseltkov and Tomashivsky and tries to justify it. He advances the Bulgarian hypothesis by means of his original Macedonian hypothesis, as a complement of the former. He answers the questions: Who was the Head of the Church in Rus under the reign of Vladimir, an Archbishop or a Metropolitan? Who and where the first Bishops in "Rus"? He describes the first school for priests founded by Vladimir, and discusses the problem of the construction of churches by Vladimir, the institution of the "Tithes", the authorship of the "Statute of Vladimir", the creation of a Council of State, and the co-operation of the Church and the State in "Rus".

CHAPTER IX.

VLADIMIR'S RELATIONS WITH THE HOLY SEE AND THE WEST

The Autor relates here, the exchange of legations between Rome and Kiev, the friendly relations between Vladimir and Saint Brunon-Boniface of Querfurt, Vladimir's diplomatic relations with the West, his family relations with the Sovereigns of the West, and hte commercial treaty with the Bulgars. He describes the popularity of Vladimir among his people and among the foreigners, he

Resume

examines the problem of the crowning of Vladimir, tries to prove that it was done by Rome. Finally, he explains the origin and the meaning of the "Trident", the emblem used by Vladimir and contemporaries.

CHAPTER X.

THE LAST YEARS AND THE DEATH OF VLADIMIR

The Author here examines the apportionment by Vladimir of "Rus" among his sons, the death of various relatives and especially of his wife, Anna; Vladimir's last marriage, the conflicts of Vladimir with his sons, Sviatopolk and Yaroslav, the sudden death of Vladimir, his funeral and his numerous relatives.

CHAPTER XI.

FINAL REMARKS AND CONCLUSIONS

The Author states in this last Chapter that Vladimir played an exceptional role in the religious and the state life of the "Rus". He was an ingenious Sovereign of "Rus", the Baptist of the nation, the Organizer of the Church, a good jurist, a clever diplomat, the father of Rus Culture, a sincere follower of Catholic Rome, a Saint recognized by the entire Catholic Church. Notwithstanding the opposition of Byzantium, the cult of Saint Vladimir spread throughout the whole of "Rus" in a rapid and spontaneous way. Vladimir always remains "the Great" for the whole Ukrainian Nation, because he is its Head and its Symbol, and gives it a Christian ideal program in the struggle for the Catholic Faith in the Byzantine Rite.

Д О Д А Т О К

I. ЛИСТ БРУНОВА ДО ГЕНРИХА II (к. 1008 р.)

Viro aecclesiae pio, Henrico regi B(runo) hic, quid nisi miser tantum? Quicquid regem decet et cuncta cernenti domino deo placet, dubio procul sapiat religiosus rex.

Est nemo vivens super terram qui plus diligit vestram salutem secundum deum, et qui plus velit vestrum honorem secundum, saeculum multo labore plenum. Frater vester optime carus, episcopus Bruno, cum moram facerem in terra Ungrorum, dixit mihi, vos, o rex, piam sollicitudinem circa me habere, et valde nimis timere, ne vellem perire. Quod utique fecissem et facio, nisi prohiberet qui adhuc prohibet, clemens deus et senior meus sanctissimus Petrus.

Reddat tibi deus meritum in terra viventium, quia egregius rex, tu qui debes procurare totum mundum, de me, minimo servo tuo, ne perirem, dignatus es in nomine domini habere hanc nobilem curam. Gratias deo, tu, cum sis rex secundum sapientiam, quam tibi deus dedit, studium habes, ut sis bonus et catholicus rector, sis etiam, qualem habere necesse est sanctae ecclesiae pius et districtus auriga. Similiter et nos, miseri qualescumque, tamen tui, ne hanc vitam in vanum consummamus et nudi inveniamur in die mortis, quantum sola misericordia sancti Spiritus flat, operari, laborare studium mittimus secundum illud optimi Pauli: Non faciam animam meam pretiosorem quam me. Ergo quantum ad me, nihil nisi malum facio tantum; quantum vero ad dominum, ubi vult, citius dicto facit omne bonum. Opera dei revelare et confiteri honorificum est: maxime vobis tacere non debeo, cuius sancta persuasione episcopus sum, qui de sancto Petro evangelium gentibus porto.

Certe dies et menses iam complevit integer annus, quod ubi diu frustra sedimus, Ungros dimisimus, et ad omnium paganorum crudelissimos, Pezenegos, viam arripuimus.

Senior Ruzorum, magnus regno et divitiis, unum mensem retinuit me, et retinens contra voluntatem, quasi qui sponte me perdere voluissem, satagit mecum ne ad tam inrationabilem gentem ambularem, ubi nullum lucrum animarum, sed solam mortem et hanc etiam turpissimam invenirem. Jam cum non potuit, et de me indigno visio quaedam eum terruit, duos dies cum exercitu duxit me ipse usque ad regni sui terminum ultimum, quem propter vagum hospitem firmissima et longissima sepe undique circum-

Додаток

clausit. Salit de equo ad terram; me praeunte cum sociis, illo sequente cum maioribus suis egredimur portam. Stetit ipse in uno, nos stetimus in alio colle; amplexus manibus crucem Christi ferebam, cantans nobile carmen: Petre, amas me? pasce oves meas! Finito responsorio misit senior maiorem suum ad nos in haec verba: Duxit te, ubi mea desinit terra, inimicorum incipit. Propter deum rogo, ad meum dedecus ne perdas iuvenem vitam. Scio cras ante tertiam sine fructu, sine causa debes gustare amaram mortem. Remisi: Aperiat tibi deus paradisum, sicut nobis aperuisti viam ad paganos.

Quid plura? nemine nocente duos dies ivimus; tertia die, quae est sexta feria, tribus vicibus: mane, meridie, nona omnes ad occisionem flexa cervice ducebamur, qui totiens ab occurrentibus nobis hostibus, — sic dixit deus et dux noster Petrus — mirabili signo illaesi exivimus. Dominica ad maiorem populum pervenimus et datum est spatium vivendi, donec per currentes nuntios universus populus congregaretur ad concilium. Ergo ad nonam alia die dominica vocamur ad concilium, flagellamur nos et equi; occurrunt vulgus innumerum cruentis oculis, et levaverunt clamorem horribilem; mille securibus, mille gladiis super nostram cervicem evaginat in frustra nos concidere mirantur; vexati sumus usque ad noctem, tracti in diversam partem, donec qui nos de manibus eorum bello rapuerunt, maiores terrae audita nostra sententia cognoverunt, ut sunt sapientes, quod propter bonum intravimus terram eorum. Ita sicut iussit mirabilis deus et pretiosissimus Petrus, quinque menses in eo populo stetimus, tres partes circumivimus, quartam non tetigimus, de qua meliorum nuntii ad nos venerunt. Circiter triginta animas christianitate facta, in digito dei fecimus pacem quam, ut illi dixerunt, nemo praeter nos facere posset. Si firma erit, sicut doces, omnes libenter erimus christiani. Si ille senior Ruzorum fide titubaverit, debemus tantum intendere bello, non de christianitate.

Hac ratione perveni ad maiorem Ruzorum qui satisfaciens propter deum dedit obsidem filium. Consecravimusque nos episcopum de nostris, quem simul cum filio possuit in terrae medium. Et facta est ad maiorem gloriam et laudem salvatoris dei christiana lex in pessimo et crudelissimo populo, qui sunt super terram, omnium paganorum.

Ego autem nunc flecto ad Pruzos, ubi qui praecessit, praecedere debet, quin illa omnia fecit et nunc facere debet, clemens deus et senior meus pretiosissimus Petrus. Audivi etiam de nigris Ungris

ad quos, quae nunquam frustra vadit, sancti Petri prima legatio venit, quamvis nostri — quod deus indulgeat — cum peccato magno aliquos cecarent; quod conversi omnes facti sunt christiani. Haec omnia sola gloria dei et optimi Petri; quantum ad me, nihil nisi peccatum, et hoc ipsum bonum perditum, nisi miserans deus propter se faciat, augeat et addat propter sanguinem sanctorum et specialius eorum, qui nostro aevo effusus super terram.

Mi senior omnia bona fecisti ad meam causam. Deus tibi retribuat mercedem in resurrectione iustorum, maxime quia curam geris mei, ne pro errore iuventutis saecularia agam et spiritualia deseram. Inde erat quod me abeunte videbaris irasci. Inde etiam fuit, quod me et plura mea digna risui, ad circumstantes heroas me absente irrisisti. Quae tria: timorem, iram et derisum, nisi me diligeres, nunquam circa me haberes et nisi tu bonus esses, certe nunquam quod tibi in me malum videbatur, odio haberes. Dico pro consolatione: quantum vult sanctus deus misereri, pio Petro agente, nolo perire, qui cum sim in me turpis et malus, dono dei vellem esse bonus. Dico pro oratione: omnipotens et mesericos deus et me corrigat antiquum peccatorem, vosque faciat de die in diem nunquam mortuo bono opere meliorem regem.

Si quis etiam hoc dixerit, quod huic seniori fidelitatem et maiorem amicitiam porto, hoc verum est; certe diligo eum ut animam meam; sed quem nihil latet, pretiosum testem habeo communem deum, non contra gratiam vestram diligo eum; quia quo plus possum, ad vos volo convertire illum. Ut autem salva gratia regis ita loqui liceat; bonumne est persequi christianum et habere in amicitia populum paganum? Quae conventio Christi ad Balial? quae comparatio lucis ad tenebras? quo modo convenient Zuarasiz diabolus et dux sanctorum vester et noster Mauritius? qua fronte coeunt sacra lancea et, qui pascuntur humano sanguine, diabolica vexilia? Non credis peccatum, o rex, quando christianum caput, quod nefas est dictu, immolatur sub demonum vexilio? Non melius esset talem hominem habere fidelem, cuius auxilio et consilio tributum accipere et sacrum, christianissimum facere de populo pagano posses? O, quam vellem non hostem, sed habere fidelem, de quo dico, seniore[m] Boleszlavum! Respondebis forsitan: volo.

Ergo fac misericordiam, postpone crudelitatem; si vis habere fidelem, desine persequi; si vis habere militem, fac cum Bono ut delectet. Cave, o rex, si vis omnia facere cum potestate, nunquam cum misericordia, quam amat ipse Bonus, ne forsitan irritetur qui nunc adiuvat, Jesus. Nec contradicam regi; fiat sicut deus vult; et

tu vis. Nonne melius pugnare cum paganis propter Christianitatem, quam Christianis vim inferre secularem honorem? Certe homo cogitat, deus ordinat. Nonne cum paganis et christianis hanc terram in viribus regni rex intravit? quid tum? sanctus Petrus, cuius tributarium se asserit, et sanctus martyr Adalbertus nonne protexerunt? Si adiuvere nollent, nunquam sancti, qui sanguinem fuderunt et sub divino terrore multa miracula faciunt, quinque martyres occisi in terra sua requiescerent. Mi here, non es rex mollis, quod nocet, sed iustus et districtus rector, quod placet; si tantum hoc addatur, ut etiam sis misericors, et non semper cum potestate sed etiam cum misericordia populum tibi concilies et acceptabilem praepares. Videres plus beneficio quam bello populum adquierere et qui nunc in tribus partibus, tunc nec in una parte bellum haberes.

Sed hoc quid ad nos? Videat hic in sua sapientia iusti et boni tenax rex, videant et in dando consilio optimus quisque episcopus, comes et dux. Quid ad meam, immo dei causam pertinet, unum dicam et alterum, quibus ultra non addam. Duo magna mala, quae deus et pugnans Petrus in rudi paganismo caepere, non ecclesia prope sentire debet. Primum, senior Bolezlao, qui viribus animi et corporis cosolari me ad convertendos Pruzos libentissime voluit, et nulli pecuniae ad hoc parcere decrevit, ecce impeditus bello quod sapiens rex pro necessitate dedit, iuvare me in evangelio nec vacat, nec valet.

Rursum cum Liutici pagani sint et idola colant, non misit deus in corde regis hostes tales propter christianismum glorioso certamine debellare, quod est iubente evangelio compellere intrare. Nonne magnus honor magnaue salus regis esset, ut aecclesiam augetet et apostolicum nomen coram deo inveniret, hoc laborare ut baptizaretur paganus, pacemque donare adiuvantibus se ad hoc christianis?

Sed in hac parte pendet omen malum, qua nec rex fidem habet Bolezlavoni, nec ipse irato regi. Eheu, nostra infelicia tempora! Post sanctum Imperatorem magnum Constantinum, post exemplar religionis optimum Carolum est nunc qui persecutor christianum nemo prope qui convertat paganum! Unde, o rex, si dederis pacem christianis, pugnaturus propter christianitatem cum paganis, placebit tibi in die novissimo, cum, omnibus dimissis, steteris in conspectu principis eo minori dolore et gaudio maiori, quo recordareris te maiora fecisse bona. Non est quod timeat rex, ne religionis homo, memor malorum, iungat se paganis. Tantum impossibilia nolite querere: aliter quomodo vult rex noster; hic Bolezlao vos securum

Додаток

facit, quia in aeternum non debet dimittere, quin in expugnandis paganis semper debet vos diligentissime adiuvare et in omnibus libenter servire. O, quanta bona et commoda in custodiendo christianismo et in convertendo paganismo concurrerent, si, sicut pater Mysico cum, qui mortuus est, imperatore, ita filius Bolezlavo cum vobis, qui sola spes orbis superstat, viveret nostro rege!

Inter haec non lateat regem, quo episcopus noster quem cum egregio monacho, Rodberto, ultra mare in evangelium Suigis transmiseram, quomodo venientes nuntii verissime dixerant, ipsum seniore[m] Suigorum, cuius dudum uxor christiana erat, gratias deo, baptizavit. Cum quo mille homines et septem plebes eandem gratiam mox ut receperunt, quos ceteri indignati interficere quaerebant; spem habentes iterum reverti omnes cum episcopo, ad tempus locum dederunt. De quorum habitu et reversione ad explorandum missi nuntii cum redunt, quaecumque docent, merito ad vos, veluti ad regem qui me perfecit in evangelio, servus vester certa mandare curabo.

Quid plura? scitote sub testimonio Christi: ubicumque possum, fidelissimus fautor sum vestrae parti. Et quamvis nesciam orare in conspectu domini, vel non desinam latrare, ut vos benedicat salutare dei, et in omni opere comitetur vos bona gratia nostri Petri. Vos vero quicquid in Liuticis et Pruzis convertendis consilii vel auxilii potestis dare, ut pium regem et spem orbis decet, nolite cessare, quia circa horum paganorum dura corda convertenda flante Spiritu sancto noster labor nunc debet accingi, omnisque opera et studium pugnante Petro indefesse consumi.

Vale, o rex! Vive vere Deo, memor bonorum operum, morere senex virtutum et plenus dierum.

(*Monumenta Poloniae Historica*, vol. I, August Bielowski; Ep. S. Brunonis ad Henricum II Imperatorem, circa annum 1008, pag. 224—228.)

II. СЛОВО ІЛАРІОНА «О ЗАКОНІ І БЛАГОДАТИ».

(виїмки)

**Ілариона Митрополита «О законѣ Мойсеомъ даннѣмъ ему
и о благодати и истинѣ Ісусь Христомъ бывшимъ
и похвала Кагану нашему Владимиру.**

Благословенъ Господь Богъ Израилевъ, Богъ христiянскъ, яко посѣти и сѣтвори избавленіе людемъ своимъ, яко не презрѣ твари своя до конца идольскимъ мракомъ одержимѣ быти и бѣсовскимъ служеніемъ, но оправди прежде племя Авраамле скрижальми и закономъ, послѣжде сыномъ своимъ вся языки спасе Евангеліемъ и крещеніемъ и вводя въ обновленіе пакыбытіа въ жизнь вѣчную...

Вѣра бо благодатнаа по всей земли распростресе, и до нашего языка русскаго дойде, и законное езеро пресыше, евангельскій же источникъ наводився, и всю землю покривъ, и до насъ проліявся. Се бо уже и мы съ всѣми христiанами славимъ святую Троицу, а Іудея ильчитъ.

Хвалить же похвальными гласы Римская страна Петра и Павла, имже вѣроваша въ Ісуса Христа сына божіа; Асія, и Ефесь, и Патмъ — Іоанна Богослова; Индія — Фому, Египеть — Марка; вся страны, и грады и людіе чѣтуть и славятъ коегождо ихъ учителя, иже научиша православною вѣрѣ. Похвалимъ же и мы, по силѣ нашей, малыми похвалами великаа и дивнаа сѣтворишаго нашего учителя и наставника, великаго кагана нашеа земля Владимера, внука стараго Игоря, сына же славнаго Святослава, иже, въ своа лѣта владычествующа, мужствомъ же и храбрѣствомъ прослуша въ странахъ многихъ и побѣдами и крѣпостию поминаются нынѣ и словуть.

Не въ худѣ бо и не въ невѣдоми земли владычестваваша, но въ Русской, яже вѣдома и слышима естъ всѣми конци земля. Сій славный отъ славныхъ рождѣся, благородный отъ благородныхъ, каганъ нашъ Владимиръ, и възрастъ и укрѣпѣвъ отъ дѣтскыа младости, паче възмужавъ крѣпостию, и силою сѣврышася мужествомъ же и смысломъ престѣва, единопържець бывъ земли своей, покоривъ подъ ся округныя страны, овы миромъ, а непокоривыя мечемъ. И тако ему живуцю въ дни своя, и землю свою пасуцю правдою, мужествомъ же и смысломъ, прииде нанъ посѣщеніе Вышняго, призрѣ нанъ всемилостивное око благаго Бога, и всіа разумъ въ сердци его, яко разумѣти суету идольскыа лѣсти, и възискати единого Бога, сѣтворишаго всю тварь видимую и невидимую. Паче же слышано бѣ ему всегда о благовѣрнѣй земли Гречьстѣй, Христолубивѣй же и сильнѣй вѣрою, како единого Бога въ Троици чтуть и кланяются; како въ нихъ дѣются силы и чюдеса и знаменія; како церкви людіи исплѣнены; како веси и

гради благовѣрни, вси въ молитвахъ прилежать; вси Богови предстоять. И си слышавъ, възжела сердцемъ и възгорѣся духомъ, якоже быти ему Христіану и земли его. Еже и бысть, Богу тако изволившу, и възлюбившу чловѣчское ество. Съвлечежеса убо Каганъ нашъ и, съ ризами ветхаго чловѣка, сложи тлѣнныя, оттрясе прахъ невѣрствіа, и, вшедъ въ святую купѣль, породися отъ духа и воды. Въ Христа крестився, въ Христа облечеса, и изыде отъ купѣли бѣлообразуяся, сынъ бывъ нетлѣнїа, сынъ воскресенїа, имя прїимъ вѣчно, и именито въ роды и роды: Василій, имже написася въ книги животныя, въ вишнимъ градѣ и нетлѣннѣимъ Іерусалимѣ.

Сему же бывшу, не доселе стави подвига благовѣріа, ни о томъ токмо яви сущую въ немъ къ Богу любовь, но подвижесе паче и заповѣда по всей земли своей креститися въ имя Отца и Сына и Святаго Духа, и ясно и велегласно въ всѣхъ градѣхъ славитися Святѣй Троици, и всѣмъ Христіаномъ быти, малымъ и великимъ, рабомъ и свободнымъ, юнымъ и старымъ, бояромъ и простымъ, богатымъ и убогимъ. И не бысть ни единогожъ противящася благочестному его повелѣнію. Да аще кто и не любовію, но страхомъ повелѣвшаго крещася; понеже бѣ благовѣріе его съ властію сопряжено. И въ едино время вся земля наша възслави Христа съ Отцемъ и съ Святимъ Духомъ. Тогда начатъ мракъ идольскій отъ насъ отходити, и заря благовѣріа явишася. Тогда тьма бѣсовскаго служенїа погыбе, и солнце Евангельское землю нашу осїа; капища раздружишася, и церкви поставляются; идолы съкрушаются, и иконы святыхъ являхуся; бѣсы пробѣгаху; крестъ грады освящаше; и пастуси словесныхъ овецъ Христовъ, сташа Епископи и попове и діакони, бескровную жртву възносяще; и весь клиросъ украсиша влѣпоту и одѣвша святыя церкви. Апостольская труба и Евангельскій громъ вся грады огласи; темїанъ, Богу възспущаемъ, въздухъ освяти; монастыреве на горахъ сташа; черноризцы явишася; мужи и жены, малїи и вельщцы, и вси людіе, исполныше святыя церкви, възславиша, глаголюще: единъ святъ, единъ Господь Іисусъ Христосъ, въ славу Богу Отцу, аминь. Христосъ побѣди, Христосъ одолѣ, Христосъ въцарися, Христосъ прославися! Велїй еси, Господи, и чудна дѣла твоа! Боже нашъ, слава Тебѣ!

Тебе же како похвалимъ, Отче честный, и славный, въ земныхъ владыкахъ премужественный Василіе? Како добротѣ твоей почюдимся, крѣпости же и силѣ? Каково ти благодаренїе въздадимъ, яко тобою познахомъ Господа и льсти идольскыа избыхомъ, яко твоимъ повелѣніемъ по всей земли Христосъ славися? Ми что ти приречемъ, Христолюбче, друже правдѣ, смыслу мѣсто, милостыни гнѣздо? Како вѣрова? Како разгорѣся въ любовь Христову? Како вселися въ тя разумъ, выше разума земныхъ мудрецъ, еже възлюбити невидимаго, и о небесныхъ подвигнутися? Како възыска ты Христа? Како предася Ему? Повѣждь намъ, рабомъ твоимъ, повѣждь намъ, учителю нашъ: откуда ти припахну воня Святаго Духа? Откуда исти памяти будущая жиз-

ни сладкую чашу? Откуда вкуси и видѣ; яко благъ Господь? Не видѣль еси Христа, ни ходилъ еси по Немъ: како ученикъ Его обрѣтєся? Ини видѣвше Его не вѣроваша. Ты же не видѣвъ вѣрова. По истиннѣ сбытєся на тебѣ блаженство Господа Иисуса, реченное къ Фомѣ: блажени не видѣвше и вѣровавше. Тѣмже съ дръзновеніемъ несумненно зовемти: о блаженниче! самому тя Спасу нарекшу. Блаженъ еси, яко вѣрова къ Нему, и не събланися о Немъ, по словеси Его неложному: блаженъ есть, иже не събланися о Мнѣ. Вѣдущей бо законъ и пророки распяша и: ты же ни закона, ни пророкъ почитавъ, Распятому поклонися. Какотѣ сердце развѣрзєся? Какотѣ вниде въ тя страхъ Божій? Какотѣ прилѣпися любви Его? Не видѣ Апостола, пришедша въ землю твою и нещетою своею, и наготою, и гладомъ же и жаждею сердце твое клоняща на смиреніе. Не видѣ бѣсъ изгоняща, именовъ Христовомъ; болящихъ здравующъ, огня на хладъ прелагаема, мертвыхъ вѣстающе: сихъ всѣхъ не видѣвъ, како убо вѣрова? Дивно чудо! Ини царіе и властеле, видяще си вся бывающа отъ святыхъ мужъ, не вѣровашая, но паче на страсти и муки предаша ихъ. Ты же, о блаженниче, безъ всѣхъ сихъ притече къ Христу, токмо отъ благаго смысла и остроуміа разумѣвъ, яко есть Богъ единъ Творецъ невидимымъ и видимымъ, небеснымъ и земленнымъ, и яко посла въ миръ спасенія ради възлюбленаго Своего Сына. И си помысливъ вниде въ святую купѣль. И, еже инымъ юродство мнитєся, тебѣ сила Божія вмѣнися.

К сему же кто исповѣсть многыя твоя ноцныя милостыня, и древныя щедроты, яже къ убогимъ творяше, къ сирымъ же и къ болящимъ, къ должнымъ и къ вдовамъ, и къ всѣмъ требующимъ милости? Слышалъ бо бѣ глаголь Господень Даниломъ Навходоносору царю: съвѣтъ мой да будетъ ти годѣ, царю Навходоносоре, и грѣхы твоя милостынями оцѣсти, и неправды твоя щедротами нищихъ. Иже слышавъ ты, Отче свѣтильниче, не до слышанія стави глаголанное, но дѣломъ сконча слышанное, просящимъ подаваа, нагыя одѣваа, жадныя и алчныя насыщая, болящимъ всяко утѣшеніе посылаа, длъжныя искупаа, работныя свобождаа. Твоя бо щедроты и милостыня и нынѣ въ человѣцѣхъ поминаемы суть, паче же предъ Богомъ и Ангелы Его... Милостыни мужу, аки печать съ нимъ. Всесильнаго и милосердаго Господа глаголь: блажени милостивіи, яко тіи помиловани будутъ. Иноже Апостольское послужество приведемъ о тебѣ отъ святыхъ писаній, реченое отъ Іакова Апостола, яко обративый грѣшника отъ заблужденія пути его спасетъ душу отъ смерти, и покрыетъ множество грѣховъ. Да аще единого человѣка обратившюму толико възмездіе отъ благаго Бога: то каково убо спасеніе обрѣте, о Василіе, колико бремя грѣховно разсыпа, не единого обративъ человѣка отъ заблужденія идольскыя лъсти, ни десятины градъ, но всю область свою?...

Подобниче великаго Константина, равноумне, равно Христолубче, равночѣстителю служителемъ Его! Онъ съ святыми Отцы Никейскаго Сѣбора законъ человѣкомъ полагаше; ты же съ новы-

ми отцы нашими Епископы, снимаяся часто съ многымъ смиреніемъ съвѣщавашеся, како въ челоуѣцѣхъ сихъ новопознавшихъ Господа законъ уставити. Онъ въ Еллинѣхъ и въ Римлянѣхъ царство Богу покори; ты же въ Руси, о блаженниче, подобно. Уже бо и въ онѣхъ, и въ насъ Христосъ Царемъ зовется. Онъ же съ матерію своею Еленою крестъ отъ Іерусалима принесша, и по всему миру своему разславша, вѣру утвердиша: ты же съ бабою твоею Ольгою принесше крестъ отъ новаго Іерусалима, отъ Константина града, и сего, на земли своей поставивъ, утвердиста Вѣру. Егоже убо подобникъ сый, съ тѣмже единою славы и чести обѣщника ты сътвори Господь на небесѣхъ, благовѣрія твоего ради, егоже имѣ въ животѣ своемъ.

Добръ послухъ благовѣрію твоему, о блаженниче, святая церква Святыхъ Богородица Марія, юже създа на правовѣрнѣи основѣ, идеже и мужественое твое тѣло нынѣ лежитъ, ожидаа трубы Архангеловы. Добръ же зѣло и вѣренъ послухъ сынъ твой Георгій, егожъ створи Господь намѣстника по тебѣ твоему владичеству, не рушаща твоихъ уставъ, нъ утвержающа...

Встани, о честнаа главо, отъ гроба твоего, встани, отряси сонъ! Нѣси бо умерлъ, но спиши до общаго всѣмъ встанія. Встани, нѣси умерлъ, нѣсть бо ти лѣпо умерети, вѣровавшу, въ Христа, живота всему мѣру. Отряси сонъ, взведи очи, да видиши какая ты чести Господь тамо сподобивъ, и на земли не безпамятна оставилъ синомъ твоимъ. Встани, виждь чадо твое Георгія, виждь утробу свою, виждь милааго своего... Къ семуже виждь и благовѣрную сноху твою Ерину, виждь внуки твоя и правнуки, како живутъ, како храними суть Господемъ. Виждь же и градъ величствомъ сіяющъ, виждь церкви цвѣтущи, виждь Христіанство растуще, виждь градъ иконами Святыхъ освѣщаемъ блистающа, и теміаномъ обѣухаемъ, и хвалами и божественими пѣніи святыми оглашаемъ. И си вся видѣвъ, възрадуися, и взвеселися, и похвали благаго Бога, всѣмъ симъ Строителя...

Радуися, учителю нашъ и наставниче благовѣрію! Ты правдою бѣ облеченъ, крѣпостию препоясанъ, истиною обутъ, съмысломъ вѣнчанъ и милостинею, яко гривною и утварью златою, красуяся. Ты бо, о честнаа главо, нагымъ одѣніе, ты бѣ алчнымъ кѣрмитель, ты бѣ жаждющимъ утробъ охлажденіе, ты бѣ въдовицамъ помощникъ, ты бѣ страннымъ покоище, ты бѣ безкровнымъ покровъ, ты бѣ обидимымъ заступникъ, убогимъ обогащеніе... Помолися о земли своей и о людехъ, въ нихже благовѣрно владычствова, да съхранитъ я въ мирѣ и благовѣріи, преданѣмъ тобою, и да славится въ немъ правовѣріе, и да кленется всяко еретичство, и да соблюдетъ я Господь Богъ отъ всякоа рати и плѣненія, отъ глада и всякоа скорби и сѣтужденія.

(Прибавленія къ твореніямъ Святыхъ Отцевъ, въ рускомъ переводѣ издаваемымъ при Московской Духовной Академіи. Часть II., Москва 1884, с. 223—249.)

СПИСОК ІМЕН

В цьому списку узглядено тільки імена осіб і місцевостей.

- Абідос 84
Абрагам В. 8, 105, 140
Авраам, патр. 78, 173
Адальберт, епс. 37
Адемар 6, 42
Аллотія 50, 51
Альтанер 17
Амманн А. 4, 69, 94, 105, 117
Амастріда 27
Андрій Первозванний 16. 17
Андріх Чеський 141
Андрій, кор. угор. 150
Андрусак М. 11, 105, 150, 151, 153
Антіохія 147
Асколд 28, 29, 30, 54
Ассогі де Дарон 84, 86
Астріда 51
Атанасій, Св. 18
- Бавмгартен Н. де 3, 4, 8, 47, 48, 50, 51, 53, 67, 69, 70, 71, 79, 80, 81, 92, 93, 94, 104, 121, 123, 127, 136, 141, 161, 162, 164, 174
Бандурій 6
Бахрушин С. 105
Белз, город 110
Бенешевич В. 127
Берестейщина 154
Б'єрн Гітделякап 144
Білгород 120 144, 154
Білосток 65
Блуд 42, 55
Болеслав Хоробр., кор. пол. 65, 117, 120, 122, 141, 150, 162, 163, 164, 166, 167
Болеслав III Рудий 141, 144
Болховітинов Є. 129
Боніфатій Св. 139
Борис кн. Св. 5, 8, 74, 79, 80, 107, 108, 110, 112, 117, 119, 154, 159, 165, 166, 173, 175
- Борис II, кн. болг. 109
Босфор 108
Бравлин, кн. 20
Брунон Св. з Кверфурту 138, 139, 149
Буг 117
Будутино 49
Бурислав 51
- Ваврик М. о. 11
Валдимар 144
Василевський В. 8, 16, 146
Василенко-Полонська Н. 3, 11, 105
Василів, містечко 81, 82, 143, 173
Василій В., Св. 96, 122, 123, 173
Василій кн. 130
Василій, імпер. візант. 29, 30, 81, 107
Василь II, ціс. візант. 82, 164
Васильків 82
Вацлав, кор. чес. 77
Вейян А. 113
Великий А. о. 11, 151
Вельтман Г. 146
Венедикт VIII, Папа Р. 119
Вернгард Нордмаркський 167
Вишгород 164
Вишеслав, кн. 50, 120, 159, 161, 165, 166
Візантія 7, 16, 27, 32, 33, 36, 42, 43, 67, 82, 83, 84, 85, 86, 104—120, 121, 123, 126, 135, 136, 137, 138, 148, 150, 160, 161, 165, 166
Владимирський-Буданов М. 127
Власій, Св. 98
Володимир В., Св. скрізь від 3—176
Володимир Вол. 120, 159, 164
Володислав, кн. 32

Список імен

- Володислав Лисий** 141
Волос 92, 98
Всеволод, кн. 159, 166
Веслав, кн. 161
Вуефает, воєв. 64
В'ячеслав, кор. чес. 146
- Ганна, цісар., дружина Волод.**
 8, 81, 83, 84, 86, 92, 93, 103,
 106, 107, 111, 123, 130, 138,
 140, 148, 162, 166
- Гардаріка** 87
Генріх I 6
Генріх II, імп. нім. 139
Геродот 15
Гліб, кн. Св. 5, 8, 74, 79, 80,
 110, 112, 117, 119, 154, 166,
 173, 175
- Голубинський Є.** 4, 8, 6, 33,
 34, 35, 47, 50, 69, 70, 77, 78,
 79, 80, 81, 82, 93, 94, 95, 96,
 97, 98, 104, 116, 118, 120—
 130, 135, 136, 137, 138
- Горислава** 53, 54
Греков Б. 27, 64
Григорій Священник 35
Григорій VII, Папа Р. 150
Грінков Н. 113
Грушевський М. 8, 29, 35, 53,
 60, 69, 81, 104, 135, 146, 147,
 156
- Гейра** 51
Гнезно 140
Гродно 65
- Давид, прор.** 173
Давид, імп. болг. 110
Давид архиеп. 174
Дам'яні П. 6, 42
Данило, кор. 151, 152.
Даңсас Й. 104
Дажбог 22, 68, 70, 71, 98
Дворнік Ф. 17
Дельгер Ф. 147, 148
Дільс П. 113
Діоклеціан 18
Дір, кн. 28, 29, 30
- Дітмар Мерзеб.** 6, 17, 36, 47,
 122, 150, 162, 167
Длугош I 7, 62, 115
Добрина 49, 50, 53, 65, 67, 70,
 97, 98
Добромир 47
Довнар-Запольський М. 54
Доміціян 17, 18
Дорогичин 152, 154
Доростор 39
Доротей Тірський 16
Дорошенко Д. 9, 29
- Евсевій Кесар.** 16
Евтихій, патр. ол. 6
Естріда Дан. 166
Евгеній, Митроп. 129
- Єронім, Св.** 18
Єрусалим 77
Єтерії Св. 18
Єфес 147
- Жданов П.** 146, 147
Жюжі М. 104
- Заїкин В.** 3, 15, 20, 34, 50, 53,
 127, 163
Звенигород 154
Зонар(ас) I. 6, 84
- Ібн-Даस्ता** 70
Ібн-Фадлан 22
Ібн-Хордадбег 20
Іван Золотоуст Св. 18, 19
Іван Муч. Св. 70
Іван X, Папа Р. 108
Іван XV, Папа Р. 87, 122, 137
Іван, архиеп. 117, 118, 119, 120
Іван IV, цар моск. 147
Ігнатій, патр. 29, 30
Ігор, кн. 4, 7, 28, 31, 32, 33, 34,
 36, 38, 43, 49, 70, 79, 130,
 152
Із'яслав I, кн. 5, 53, 150, 160,
 161
Із'яславль, город 53
Іларіон, митроп. 5, 31, 73, 74,
 79, 94, 171, 172, 173

Список імен

- Ілля Св. 30, 33, 43, 98
 Інґсберда-Ірина, кн. 141
 Ісаїв П. 145, 148, 149, 150
 Іскоростень 34
 Йоаким, хронікар 50
 Йоаким, епс. 98, 120
 Йоасаф 138
- Кадм, епс. 18
 Казимир I, кор. пол. 163
 Канут В. 166
 Капітон, епс. 18
 Карамзін М. 52, 69, 104, 123, 127, 147
 Карло В. 123, 145
 Карташев А. 4, 16, 68, 94, 172
 Катеринославщина 29
 Кафа 16, 147
 Кведлінбург 42
 Кверфурт 138
 Кедрин Ю. 6, 84, 162
 Керч 16
 Кляйст А. 17
 Київ 4, 16, 17, 22—30, 30—80, 81, 85, 87, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 106, 108, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 136, 137, 138, 139, 141, 143, 147, 149, 150, 152, 153, 154, 160, 162, 164, 165, 166, 167, 173, 174, 175
 Кий 4, 27
 Кипріян, митроп 127
 Кирило й Методій Свв. 15, 106, 112
 Климент, Папа Р., Св. 17, 18, 87, 106, 122, 149, 162
 Климент, архиеп. болг. 108
 Ключевський В. 127
 Ковалевський П. 81, 94, 104, 112
 Коломан, кор. угор. 150
 Кондаков Н. 146
 Копистенський З. 127
 Коробка М. 8, 104, 106, 138, 141
 Корсунь 17, 18, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 92, 93, 94, 95, 103, 104, 106, 107, 111, 115, 122, 136, 147, 148, 162
- Костомарів М. 71, 92
 Коструба Т. о. 3, 9, 28, 50, 61, 64, 94, 105, 115, 118, 119, 137, 160
 Костянтин (Кирило) Св. 113
 Костянтин В., імп. 110, 145, 175
 Костянтин Багрянородний (Порфірогенет) 6, 7, 29, 30, 31, 35, 36, 61, 82, 83, 148
 Кожем'яка 144
 Кох Г. 15, 96, 105, 112, 114
 Крим 85, 86, 147, 155
 Кульбакин С. 113
 Кун з Єнінгену 162, 163
- Лебединцев Л. 8
 Лев Диякон 6, 22, 70, 84
 Лев VII, Папа Р. 36
 Левицький В. 127
 Леон, епс. 116, 117, 119, 129, 130
 Лихачев Д. 16, 17, 27, 50, 165
 Лібутій, епс. 37
 Лобода А. 53
 Лонгин, епс. 19
 Лось І. 113
 Лотоцький О. 127, 128, 129
 Лужницький Г. 105, 115
 Любеч, місто 49
 Любомир 47
 Лют 49, 52
 Львів 8, 9, 154
- Маврикій, ціс. 19
 Мавродин В. 64
 Магдебург 37
 Макарій, Архім. 91, 94, 104, 129, 146
 Македонія 110, 112, 113, 114
 Мал(ко) 49
 Малишевський І. 8
 Малуша 49, 67, 161
 Мальфреда 49, 161
 Моніка Св. 37
 Марія-Доброніга 162, 163, 167
 Мартин Св., Папа Р. 18
 Массуді 7, 29
 Мекка 72
 Мендовг, кн. лит. 152

Список імен

- Методій Св.** 15, 108, 112, 113
Мешко І. кор. пол. 63, 77
Микола Св. 30
Михайл, митроп. 91, 116, 117, 119, 129
Михайло Св. 156
Михайло III., ціс. віз. 29, 30
Мінь (Migne) 6
Міллер М. 153, 154
Міскавейкі 7
Могута 162
Могила П. 38, 166
Мойсей 173
Мокош 68
Мономах Вол. 147
Москва 16, 166
Мстислав, кн. 159, 166
Мстиславичі 124, 152

Нарва 155
Настас, свящ. 85, 92, 103, 115, 120, 123
Неволін А. 127
Нестор, літоп. 4, 5, 6, 8, 20, 50, 74, 79, 80, 91, 118
Николай І. Папа Р. 108
Николай-Давид, кн. мак. 110
Нідарос (Трондгайм) 87
Новгород В. 28, 31, 50, 51, 52, 54, 69, 70, 72, 98, 120, 126, 129 160, 164
Оболенський Н., кн. 146
Овруч 48
Огієнко І. 9, 34, 71, 82, 112, 113
Оглоблин О. 11
Олаф Трігвіссон 51, 52, 79, 80
Олег, кн. 4, 28, 30, 31, 39, 41, 47, 48, 49, 52, 54, 61, 65, 144
Олексій, архиеп. 119, 120
Олена Св. 35, 110
Олява, кн. 50
Олягчин Д. 162, 163
Ольга Св., кн. 34—50, 69, 70, 71, 74, 78, 79, 82, 106, 107, 110, 130, 173
Ольгердовичі, кн. 152
Ольма 30
Оріген 16
Оттон І, ціс. нім. 36, 38, 43, 65, 84, 140

Оттон II. 140
Оттон III. 65, 138, 140, 149
Охріда 104, 107, 109, 110, 114, 117, 118

Павло Св., Ап. 112
Павло, еп. 51, 52, 88
Павлєв Н. 127
Пантікапей 16
Пархоменко В. 49, 104, 105, 114
Пастернак О. 153
Пелеш Ю., еп. 29, 69, 116, 162
Перемишль 61, 62, 110, 120
Переяслав 28, 39, 118, 144
Перун 22, 33, 68, 70, 92, 96, 98, 122
Петро Св., Ап. 17, 108, 118
Петровський 153
Позвізд 166, 167
Познань 115
Полісся 120
Полоцьк 53, 54, 55, 120, 160, 161, 166
Полтава 126
Полтавщина 29
Посейдон 155
Прага 9, 115
Предислав 32, 144
Предислава, кн. 167
Премислава, кн. 141, 167
Пресняков А. 165
Пресняков Є. 105
Преспа, город 110
Претич, воевода 47
Приселков М. 37, 81, 104, 105, 107, 110, 111, 114
Прієна 155
Прозоровський Д. 49, 146
Прскопій 21, 22
Путивля 29
Путяга 97
Райберн, еп. 120, 163, 164
Раймс 138
Регель М. 146
Регіон 36
Рібаков Б. 65, 153
Рим 4, 7, 11, 16, 29, 30, 36, 43, 87, 104, 106, 107, 108, 109,

Список імен

- 112, 119, 135, 136, 137, 138,
140, 149, 150, 151, 173, 175,
176
- Рихлінта**, кн. 162, 163
Регволод, кн. 53, 54, 161
Рогніда, кн. 51, 53, 54, 161, 166
Рогер, епш. 17
Родман, хан 162
Родна, містечко 42, 55
Розен В., барон 8, 84, 86
Роман I Лекапен, імц. 36, 108
Роман, кн. болг. 109
Роман і Давид 110, 112
Романовичі, кн. 160
Ромеї 36
Ростов 98, 160
Ростиславичі, кн. 160
Рудницький Я. 113
Рюрик, кн. 28—30
Рюриковичі, кн. 152, 155
- Салюстій К.** 66
Самарґаляс 72
Самоқвасов Д. 127
Самуїл, кн. болг. 107, 109, 110,
111
Саркел 20
Сварог 22
Свінельд 49, 52
Святополк Ок., кн. 55, 56, 65,
117, 120, 122, 141, 159, 162,
164, 165, 166
Святослав Зав. 4, 31, 32, 34, 37,
39, 40, 43, 47, 48, 49, 52, 55,
60—70, 83, 98, 107, 130,
143, 160, 174
Святослав Володимирович, кн.
162, 163, 166
Семарґл 68, 72
Сенча, містечко 126
Сильвестер II, Папа Р. 137,
138, 139, 140
Симеон, кн. болг. 108
Сіґрідан 166
Сігурд 51
Січинський В. 153, 154, 155,
156
Скруль С. 73, 87
Смаль-Стоцький Р. 153
- Смоленськ** 166
Смолятич Клим 17
Соловійов В. 54, 69, 142, 144
Солунь 112, 113
Софія Св., катедра 116, 117,
123, 126, 129, 154, 166
Сперанський М. 113, 114
Спіцин А. 54
Станислав Володимирович, кн.
166
Степан Св., епш. 20
Степан Св., кор. угор. 137, 141,
146, 149
Сторрада 166
Стрибог 68
Суворов Н. 127
Судислав, кн. 166
Сурож 27
Сянік, город 62
- Таман** 154
Татищев В. 50, 136, 142
Таубе М., барон 28, 29, 30, 151,
152, 153
Творимир 47
Теодор Св., муч. 70
Теодосія (Кафа), місто 16
Теофанія(но), цісар. 87, 138, 140
Теофіл, епш. 18
Теофілякт, патр. 36
Теопемпт, митроп. 119, 120
Терпимир 47
Тертуліян 18
Тіберій 19
Тматорокань 33, 83, 121
Тріґвіссон Олаф 7, 51, 83, 87,
104, 140, 141, 166
Толстой І. 153
Томашівський С. 3, 7, 8, 9, 16,
30, 34, 35, 37, 69, 71, 80-100,
105, 108, 110, 111, 115, 118,
120, 122, 123, 161, 163, 164,
173
Томі, м. 18
Тоторзес, цар 18
Траян 18
Турів 120, 121, 163, 164

Список імен

Угорщина 110, 137, 141, 149
 Ульфілає, еп. 18
 Уніла, еп. 19
 Упсаль 18
 Урбан VIII, Папа Р. 174
 Успенський Ф. 84

Федотов Г. 105, 117
 Фив Св., муч. 106
 Філарет, еп. 69
 Флавія Домітілла Св., муч. 18
 Фока Варда 82, 84, 140
 Фотій, патр. 29, 30, 109, 117,
 119, 130

Хальгу 31
 Хвойко В. 153, 154
 Херсонес 17
 Хозарія 143
 Холмський І. 105
 Хорив 4, 27
 Хорс 68
 Хризокир 167
 Хрищатик 91, 93
 Хрізополь 84

Царгород 16, 28, 29, 31—40, 61,
 82, 84, 108, 109, 119, 130, 147
 Ціміській, ім. 39, 108

Червень, город 61, 62, 110
 Чернигів 28, 120, 154, 155
 Чернигівщина 29
 Чубатий М. 3, 8, 9, 31, 33, 38,
 69, 78, 81, 92, 95, 105, 115,
 118, 120, 127, 135, 142, 150,
 171

Шахматов А. 5, 31, 49, 53, 54
 Шлюмберже Г, 84
 Шляков Н. 113
 Шмурло С. 105

Щек 4, 27

Юрій Св. 20
 Юстініян 19
 Юшков С. 31

Яків, патр. 137
 Яків Мних 5, 8, 31, 48, 74, 79,
 80, 81, 91, 93, 116, 118
 Ярополк I 4, 39—60, 67, 70,
 120, 161, 164, 166
 Ярослав М., кн. 4, 5, 17, 51, 53,
 62, 116, 117, 123, 124, 125,
 126, 136, 141, 152, 154, 159,
 160, 164, 165, 166, 167

Ясінський П. 127
 Яхія Антиох. 6, 8, 84, 86, 93,
 107, 123

ІЛЮСТРАЦІЇ

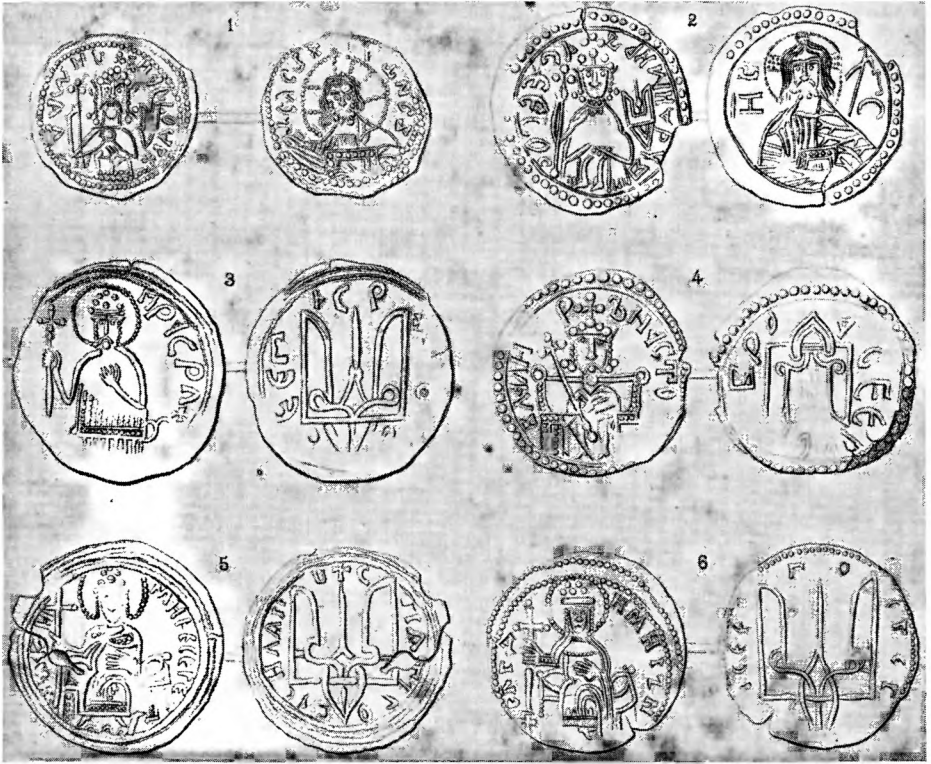
Зображення хрищення Болгарії і України
в рукопису т. зв. хроніки Манассії з XIV ст. (болгар. редакції)
(Bibliotheca Vaticana, Codex Slav., nr. 2, fol. 163 v i 166 v.)

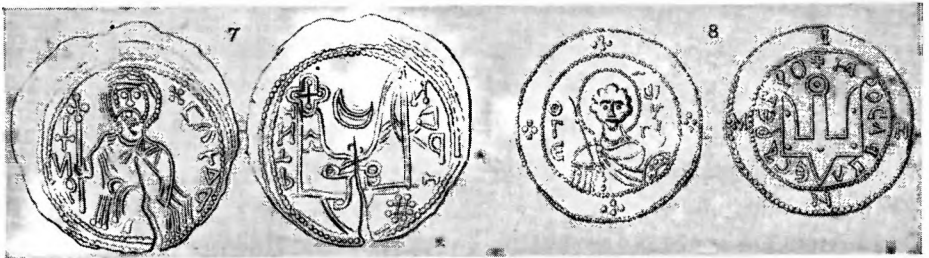
Похід Святослава Ігоревича на болгарів
(Із хроніки Манасії; Bibl. Vat., Cod. Slav., 2. fol. 174)

Похід Святослава Ігоревича на болгарів
(Із хроніки Манасії: Bibl. Vat., Cod. Slav., 2, fol. 178 v.)

Монети вел. кн. Володимира Великого, по реконструкції І. І. Толстого

**Монети вел. кн. Ярослава Мудрого, по тій же реконструкції
(Із книги графа І. І. Толстого: «Древнѣйшія русскія монеты
вел. княжества Кіевскаго»)**

З М І С Т

Св. Володимир Великий (ілюстрація)	VII
Присвята	IX
Передмова	XI
Джерела і бібліографія	XV
I. Джерела	XV
II. Бібліографія	XVII
III. Енциклопедії і словники	XXXI
IV. Скорочення, вживані в цитатах	XXXII

РОЗДІЛ I: Введення 3

Предмет праці. — Характер розправи. — Джерела наші. — Джерела чужосторонні. — Критична аналіза джерел. — Полеміка між істориками щодо літописних вісток. — Усталення термінології. — Проблема транскрипції. — Хосен з цієї праці.

РОЗДІЛ II: Початки християнства на Русі 15

Історики про «п'ять хрищень Русі». — Андріївська легенда. — Християнство в грецьких колоніях над Чорним морем. — Заслання св. Климента, Папи Рим. в Херсонес. — Поширення християнства на Чорномор'ї в наступних століттях. — Його впливи на слов'янські племена. — Хрищення південно-руського князя Бравлина. — Релігійний світогляд поганських слов'ян.

РОЗДІЛ III: Християнство на Русі до Володимира 27

Християнство на Русі за перших історичних князів Асколда та Діра і за Олега. — Християнство в часах Ігоря. — Стан християнства на Русі за панування св. Ольги. — Поганська реакція за Святослава і її наслідки. — Християнство на Русі за Ярополка I. — Висновки.

РОЗДІЛ IV: Володимир на княжому престолі в Новгороді . 47

Ім'я Володимира. — Перша згадка про Володимира. — Походження Володимира. — Перше подружжя. —

Зміст

Дружба з норвезьким князем Оляфом Трігвіссоном. — Втеча перед Ярополком. — Поворот і здобуття Новгороду. — Напад на Полоцьк. — Боротьба з Ярополком. — Здобуття Києва. — Братня війна.

РОЗДІЛ V: Володимир — великий князь київський 59

Хронологія життя Володимира. — Зовнішня політика Володимира. — Червенські городи. — Війна з в'ятичами, ятв'ягами, радимичами, болгарами, хорватами, печенігами. — Система укріплень. — Руська Імперія, Володимир Володар. — Внутрішня політика князя. — Поганська реакція і людські жертви. — Думка вчених про навернення Володимира. — Наше припущення.

РОЗДІЛ VI: Володимир — християнин 77

Критична аналіза літописного оповідання. — Полеміка між ученими. — Хто навернув Володимира? — Хто його охрестив? — Рік охрищення Володимира. — Місце його особистого охрищення. — Підмога візантійським імператорам проти бунтарів. — Облога Корсуня. — Приїзд цісарівни Ганни й вінчання. — Посольство від Папи Івана XV. — Поворот Володимира до Києва.

РОЗДІЛ VII: Перемога християнства на Русі 91

Нищення поганських ідолів. — Масове хрищення киян. — Хрищення русичів. — Рік хрищення. — Звідки Володимир взяв священиків? — Поганська реакція на півночі.

РОЗДІЛ VIII: Володимир — організатор Церкви 103

Гіпотези про першу церковну ієрархію на Русі. — Теорія римська і візантійська. — Найновіша гіпотеза Приселкова-Томашівського про походження церковної ієрархії з Охриди. — Наша теорія т. зв. македонська гіпотеза. — Перший єпископ чи митрополит на Русі? — Архiepіскоп Іван. — Руські єпископи і їх столиці. — Священики і їх школи. — Будова Божих храмів. — Установа десятини. — «Церковний Устав Володимира». — Прибічна рада. — Співпраця Церкви і держави.

РОЗДІЛ ІХ: Зв'язки Володимира з Апостольським Престолом і з Заходом	135
Взаємні посольства між Римом і Києвом. — Володимир і Брунон з Кверфурту. — Дипломатичні зв'язки з Заходом. — Родинні зв'язки з володарями Заходу. — Торговельна умова з болгарами. — Війна з печенігами. — Популярність Володимира серед своїх і чужих. — Чи Володимир був коронований? — Знак тризуба.	
РОЗДІЛ Х: Останні роки і смерть Володимира	159
Поділ держави. — Смерть кривняків. — Смерть жінки Ганни. — Останнє подружжя Володимира. — Конфлікт із Святополком. — Бунт Ярослава. — Нагла смерть Володимира. — Потомство Володимира.	
РОЗДІЛ ХІ: Кінцеві висновки	171
Володимир — людина велика. — Ідеальний християнин. — Справа канонізації Володимира. — Монарх Руської Імперії. — Батько нашої культури. — Христитель Руси. — Організатор Церкви. — Дипломатичний геній. — Рівноапостольний. — Символ і програма для нас.	
Resume	177
Saint Vladimir le Grand	179
Saint Vladimir the Great	185
Додаток	191
I. Лист Брунона до Генриха II (ок. 1008 р.)	193
II. Виїмки із «Слова Іларіона»	197
Список імен	203
Ілюстрації:	
1. Похід Святослава на болгар із хроніки Манасії	211
2. Похід Святослава на болгар, інша картина	213
3. Хрищення болгар і русичів, там же	215
4. Монети Володимира і Ярослава	217
5. «Церковний Устав Володимира» по Ват. списку (Боргезе)	219

